Nicolae Iorga

Bizanț după Bizanț

Editura Enciclopedică Română

www.dacoromanica.ro

www.dacoromanica.ro

Nicolae Iorga

Bizanț după Bizanț

Editura enciclopedică română
București, - 1972

www.dacoromanica.ro

Coperta:
GH. MOTORA

Traducere de
LILIANA IORGA-PIPPIDI
după originalul în limba franceză
intitulat „Byzance après Byzance"

Postfața de
VIRGIL CÂNDEA

www.dacoromanica.ro

Prefață

Bizanțul, cu tot ceea ce reprezenta el, — nu ca autoritate a unei dinastii, sau ca superioritate a unei clase conducătoare care, acestea, puteau pieri într-o catastrofă, fără ca organismul bizantin, închegat pe încetul în decursul veacurilor, să se fi resimțit neapărat, dar ca un complex de instituții, ca sistem politic, ca formație religioasă, ca tip de civilizație, cuprinzînd moștenirea intelectuală elenică, dreptul roman, religia ortodoxă și tot ceea ce provoca și întreținea el în materie de artă, — nu a dispărut, nu putea să dispară, odată cu căderea pe rînd, în veacul al XV-lea, a celor trei capitale ale sale: Constantinopolul, Mistra și Trapezuntul.

N-au fost deci turcii otomani, cei care ar fi adus cu dînșii forme noi de viață, — așa cum pretinde un naționalism turc de origine foarte recentă, mergînd pînă la resturile civilizației hittite și căutîndu-și strămoși înspre Oxus și Iaxarte, — cei care ar fi clădit peste ruine, spulberînd și ultimele rămășițe, ci fără îndoială Imperiul, cu tot ce păstrase ca amintiri, mijloace și indestructibil ideal, este acela care, de la o zi la alta i-a transformat pe cei veniți din Brusa și din Adrianopol să se statornicească pe locul

www.dacoromanica.ro

acesta nespus de ispititor, în stare să folosească şi să stoarcă pe rînd toate rasele.

A lua aminte la datele acestea ale cuceririi, care pornesc de la 1453, este fără îndoială o necesitate de expunere la care, din diferite motive, sîntem siliţi a ne supune, dar a părăsi ceea ce fusese împărăteşte bizantin, îndată după scenele sîngeroase ale unei invazii al cărei ritm a fost fulgerător ar fi o greşeală, şi ea ar contribui să falsifice istoria imenselor regiuni asupra cărora s-a întins stăpînirea lui Mahomed al II-lea şi a nepotului său Selim I, cuceritorul Asiei şi al Egiptului.

Bizanţul, adică ceea ce forma, pe lîngă aparenţe, însăşi esenţa lui, nu numai că s-a păstrat pînă la o epocă pe care vom căuta să o precizăm, dar el şi-a continuat acţiunea milenară, — pe care am mai indicat-o într-o conferinţă la Barcelona[1] *— prin care această unitate politică şi culturală, veşnic în mers, îşi apropia de la sine, avînd aerul că nu se preschimbă, tot ce intra în cercul său de acţiune, atît de întins. Astfel, după transformarea, în multe privinţe, numai aparentă, de la 1453, el îşi va anexa forme de civilizaţie, care-i veneau din lumea gotică a Transilvaniei şi a Poloniei, prin Moldova românească şi tot ce, pe diferite căi, îi va transmite Apusul, în epoca Renaşterii. Multe lucruri noi vor ieşi astfel la suprafaţă, dar în adînc nu va rămîne, totuşi, decît nestrămutata continuitate bizantină.*

Pentru a expune fenomenul acesta, care e unul dintre cele mai atrăgătoare ale istoriei întregi, trebuie stabilite anumite capitole de cronologie şi de geografie, pe care Bizanţul le străbate în evoluţia sa.

Ceea ce atrage în primul rînd atenţia sînt oamenii emigraţiei, — cei care, din pricina turcilor, şi chiar înainte de apariţia lor, ca stăpîni ai unei lumi greceşti ce se clatină sub atacuri veşnic reînnoite — au plecat în Apus, de la Veneţia la Paris, mai tîrziu la Geneva şi în diferite

[1] *Publicată în volumul de conferinţe al Ateneului din această localitate.* [Orient et Occident, un prétendant roumain à Madrid, *în* Conférences de l'année 1929, publiées par la „Conferentia Club", *Barcelona 1931.*]

www.dacoromanica.ro

regiuni ale Germaniei. Aceştia sînt consideraţi, de obicei, numai din punctul de vedere al influenţei lor, adesea îndoielnice, asupra Renaşterii occidentale, ca dascăli, editori şi comentatori de texte, deseori gramatici. Dar ei erau în acelaşi timp reprezentanţii unui ideal care s-a păstrat destul de multă vreme, ceva mai multă chiar după prima generaţie, care a făcut loc unei alte categorii de pribegi, — putînd da geniul fostului zugrav de icoane din Creta, Theotokopulos, devenit la Toledo celebrul „el Greco", — sau chiar modeşti caligrafi, unii dintre dînşii fiindu-ne cunoscuţi, ori aventurieri, gata să accepte orice crez religios, să deprindă obiceiurile oricărei Curţi şi ale oricărei tabere, pentru ca dintr-un singur salt să pună piciorul pe tronul care părea să se ofere ambiţiei lor, cum a fost grecul luteran şi socinian, fostul student în medicină de la Montpellier, de Marchetti, „marchizul" şi „despotul" Iacob Basilikos, care va domni cîţiva ani în Moldova.

Sînt refugiaţii Koblenz-ului bizantin, stabiliţi mai ales în Italia, şi scrierile lor sînt inspirate deseori de ideea unei revanşe, cu neputinţă de realizat, dar care va înflăcăra multe din spiritele cele mai distinse şi cele mai nobile ale Europei apusene, pînă după începutul veacului al XVI-lea, influenţat de capriciul tuturor aventurilor.

Dar în urma lor rămăsese Constantinopolul, acest oraş în care se cuprindea o lume, şi care nu numai o dată, în vreme ce totul se prăbuşea în jurul său, a îngăduit Imperiului să reziste pentru moment şi să se refacă pe urmă. Vom vedea cum acest Stambul al stăpînitorilor turci, care nu se pricepură măcar să-i găsească un adevărat nume nou, departe de a cădea în părăsire după scenele sîngeroase din luna lui mai 1453, fu mărit, repopulat, adînc iubit şi păstrat, cu grijă de toate nevoile şi de toate pasiunile sale, de către basileii de origine otomană. Un întreg capitol din acest „Bizanţ după Bizanţ" trebuie să fie închinat acestui mare factor de istorie, care — chiar după un nou val de asiatici, pe care-i cunoştea, de altfel, oricare i-ar fi fost religia, încă de la originile lor — avea un suflet, şi acesta, în fond, rămîne neschimbat, începînd de la freamătul „Nikei", sub domnia împăratului prea-creştin Iustinian, pînă la manifestaţiile plebei, chiar ale plebei creş-

www.dacoromanica.ro

tine, pe piața Atmeidanului, unde vîltoarea răscoalei ridica praful unei milenare istorii.

Dar în orașul acesta cu mai multe compartimente rivale, și care ar fi ajuns chiar fățiș dușmane, fără mîna sigură a monarhului păstrător al păcii, ca odinioară împăraților adevăratei Rome, se află un cartier în care s-a păstrat una din cele mai puternice autorități la care să se fi supus spiritul uman de-a lungul civilizațiilor succesive, și anume Patriarhia ecumenică a Bisericii ortodoxe. Mahomed al II-lea, care nu dorea să se amestece în felul de viață al unei populații care nu-i procura soldați, ci foarte deseori sfătuitori, prin lepădarea de lege, restabilise un Scaun în decădere, după lunga ceartă din jurul unirii cu cealaltă Romă. El se interesă de cel pe care-l socotea drept patriarhul său și acesta, — tot trecînd dintr-o reședință într-alta, nu întotdeauna constrîns de lăcomia turcilor corupți, de care s-a vorbit de atîtea ori —, Ecumenicul ajunse a se substitui Imperiului dispărut, folosindu-se de Imperiul existent. Un curent de unire a tuturor Bisericilor pînă la Cairo și Moscova, pînă la Veneția, în Creta, la Ancona se produse în secolul al XVI-lea, și s-a crezut o vreme că moștenirea lui Constantin cel Mare, a lui Iustinian și a Comnenilor va trece asupra celui care avea o Curte asemenea cu aceia a vechilor împărați și care, pe veșmîntul său de aspră lînă neagră, purta vulturul împărătesc.

Dar iată că prin negoț, prin luarea în arendă pînă și a veniturilor Împărăției otomane, aristocrația bizantină care, pentru a se feri de trecerea la islam, se ținuse o vreme ascunsă cu prudență, se ridică din nou și, îndrituindu-se de marele nume pe care le poartă acești „arhonți", înțelege să capete prin Biserică, dar și pe deasupra Bisericii, conducerea supremă a treburilor. Prin toleranța unui Selim al II-lea, primul sultan al decadenței turcești, va fi, în cursul aceluiași veac al XVI-lea, epoca unui Mihail Cantacuzino, iscusitul și trufașul om de afaceri pe care unul din viziri îl poreclise „fiul Satanei".

Însă catastrofa celui care avea pe sigiliu vulturul bicefal al înaintașilor săi împărătești dovedește îndeajuns primejdia legată de o asemenea situație, chiar atunci cînd „stîlpul", „nădejdea" grecilor se bucura de prietenia bine

www.dacoromanica.ro

plătită a unui atotputernic vizir. Un ordin secret, smuls stăpînului, putea să lege frînghia de gît aceluia care sfidase pînă atunci toate ameninţările şi toate uneltirile. Bizanţul nemuritor, învins pe terenul acesta, află îndată un altul pentru marile sale ambiţii şi pentru nemărginita sa autoritate.

Dacă Georgia, Ivirul, se amestecă foarte puţin în viaţa generală a Împărăţiei, dacă creştinismul său discutabil din punct de vedere ortodox se mărgineşte la o viaţă locală, continuînd de fapt, sub această formă modestă şi nesigură, în faţa islamului cotropitor, ceea ce fusese odinioară imperiul „marilor Comneni" la Trapezunt; dacă Marele duce al Moscovei, cu toată căsătoria bizantină pe care nu o căutase şi pe care nu a ştiut-o exploata în folosul puterii sale, în interior, şi pentru acţiunea sa, peste hotare, se mărgineşte şi el a trimite danii mănăstirilor autonome care, la Muntele Sinai, la Athos, la Meteore, la Patmos sînt încă una din formele supravieţuirii bizantine; în schimb, peste Dunăre, care şi-a păstrat înţelesul de hotar al Imperiului se află acele „suveranităţi" — căci Domnie *nu înseamnă de fel „voievodat", principat sau ceea ce s-a numit mai tîrziu, cu un cuvînt barbar, de origine rusească: „hospodarat" — ale românilor, în vechea Românie, numită Ţara Românească, şi în Moldova, care este cea nouă.*

Aceşti conducători ai unei ordini patriarhale ţărăneşti, aceste căpetenii de oaste influenţate de Ungaria cavalerească a Angevinilor, au devenit — sub înrîurirea bizantinilor greci, amestecaţi în viaţa lor prin negoţ, prin căsătorii, prin traiul comun la Constantinopol, în mahalaua Perei sau a Galatei, unde se întîlnesc plăcutele relaţii sociale ale levantinilor catolici de limbă italiană şi de obiceiuri apusene, dar mai ales în insule şi în alte locuri de refugiu sau de surghiun, prin stabilirea marilor familii pe pămîntul acela unde nu te afli neîncetat sub ochiul lacom sau mînios al stăpînilor turci — adevăraţii succesori ai împăraţilor din Bizanţ. De la ei au împrumutat stilul, pompa, şi stemele chiar; de la ei au preluat, ca ocrotitori a toată creştinătatea ortodoxă, misiunea pentru care îşi sacrifică fără milă tezaurul smuls de la munca şi, mai tîrziu, de la sărăcia supuşilor, iar uneori, într-o lume care trăieşte din daniile lor, li se adaugă la nume titlurile

www.dacoromanica.ro

atribuite împăraților care domneau pe malul Bosforului. Este o nouă basileia, *înconjurată îndată de prezența, pe timp de luni, și ani chiar, a capilor clerului grecesc, odinioară simpli vizitatori, în căutare de pomeni, ajungînd acum să întrunească în jurul Domnului din Iași sau București patru patriarhi bizantini, în funcțiune sau în exil.*

Această situație, care a dat țărilor românești — în împrejurările și după concepțiile de atunci — un rol de supremație care se întindea pînă la Tiflis, la Antiohia, la Cairo, și care nu poate fi comparat cu importanța actuală a României, a durat de la căderea „feciorului Satanei", Cantacuzinul ai cărui urmași se stabiliseră în curînd la Dunăre, pînă la imperiala măreție și dărnicie a acelui boier Lupu, care, ajungînd pe tronul Moldovei, se botează Vasile, ca împăratul legiuitor, cu a cărui operă, visînd la Bizanțul unde l-ar fi instalat venețienii și polonii, el s-a luat la întrecere, prin publicarea Codului său, în același timp în care la Iași se dădea prima traducere integrală din Herodot.

Acesta era deci un domn învățat: vecinul său din Țara Românească, spirit patriarhal, necunoscînd nici o limbă străină, Matei-Vodă, se crezu obligat să meargă pe urmele lui, și s-a simțit foarte mîndru, găsind în cumnatul său, format la Moscova, un sfătuitor literar. Deja un Meletie Pigas, un Chiril Lukaris avuseseră o mare influență asupra bisericii și asupra învățămîntului din țările românești. A fost atunci, în secolul al XVII-lea, o Renaștere grecească, cu care a rămas în legătură acel intermediar care fusese Bizanțul dascălilor, al retorilor, al poeților arhaizanți, al istoricilor Curții, dar mai cu seamă al teologilor, interpreți și apărători ai credinței. Cu Nicolae Mavrocordat, domnul Țării Românești, și apoi al Moldovei, dorior să-și arate descendența prin femei din vechii stăpînitori ai celor două țări, se urcă pe tronul lui Mircea cel Bătrîn și al lui Ștefan cel Mare un cărturar al acestei Renașteri elino-bizantine.

Acum, cînd și printre români un Constantin Cantacuzino, frate, unchi și tată de domni munteni, aducea din lumea bizantină și din Padova pe jumătate grecească o mare ambiție de gînditor și de scriitor, cărturarul e cel

www.dacoromanica.ro

care domină pe omul politic. O altă epocă decît cele prin care trecuse pînă atunci Bizanțul.

Deși familia lui era de fel din Arhipelag, Nicolae Mavrocordat e un „fanariot". Aceasta înseamnă mai ales un lucru: că izvorul puterii revine în vechea capitală bizantină El revine prin domnii care și-au ales mai întîi reședința acolo, apoi prin cei care își vor avea acolo și leagănul. În cîteva zeci de ani, prezența lor neîncetată în aceste biete case de lemn care ascund bogăția și puterea lor este atît de necesară încît familiile domnitoare, fiind mereu nevoite să plece la reședințele lor dunărene, sînt ele înseși dominate, cîrmuite, controlate, înălțate și ruinate de către simpli agenți greci, de înfățișare modestă, care au avantajul de a se găsi în centrul intereselor și al intrigilor. Ca înfățișare, un cu totul alt tip decît al măreților „arhonți" din veacul al XVI-lea; în fond, este același lucru, profund bizantin.

Dar Bizanțul va sfîrși prin acești fanarioți înșiși. Ca dragomani ai Porții, ca informatori în capitalele vecine cu creștinătatea liberă, ei ajung a se impregna de o dublă stare de spirit, vătămătoare pentru bizantinismul, în stare să reziste pînă atunci la toate primejdiile: acea a libertății pe care o predică, fie chiar într-un sens cu totul special, „filosofia" franceză a secolului al XVIII-lea, dușmana influențelor religioase și a autorităților istorice, și cea care se desprinde încetul pe încetul din acel cult al noilor abstracții, din acel internaționalism revoluționar, al noțiunilor organice, avînd dreptul și datoria de a trăi prin ele înseși.

Aceasta fu, în zorile veacului al XIX-lea, moartea Bizanțului. Ea supraviețuise aproape patru secole formei imperiale creștine, după ce supraviețuise o mie de ani formei dintîi, romane.

www.dacoromanica.ro

1
Pribegii

Încă de la sfîrşitul veacului al XVI-lea, Martin Crusius, germanul care, mai mult ca oricare altul, a dorit să cunoască îndeaproape viaţa Greciei robite, întocmea lista acelor greci care, nu numai după căderea Constantinopolului, dar chiar îndată după lupta de la Nicopole plecaseră să fie dascăli în Apus. El începe cu Manuil Chrysoloras, ambasador imperial, pripăşit în Occident[1], care prin lecţiile ţinute la Veneţia se pare că ar fi trezit la viaţă „literele şi ştiinţele greceşti, moarte în Italia de şapte sute de ani", profesorul lui Vergerio, şi, aş spune, dascălul de gramatică intrat în slujba Florenţei, care după ce predase şi la Veneţia, la Roma şi la Pavia, îşi va găsi sfîrşitul la conciliul din Konstanz, la 15 april 1415[2], într-o vreme cînd, doar cu doisprezece ani mai tîrziu, Francesco Filelfo va căuta să pătrundă în lumea grecească, de la Constantinopol chiar, căsătorindu-se acolo cu Teodora, fiica lui Ioan Chrysoloras[3]. Vin la rînd cardinalul Visarion, Gheorghe din Trapezunt (mort la 1486), Ioan Arghiropol, care a ţinut cursuri la Florenţa, chemat de Cosimo de Medici, şi la Roma, unde explica pe Tucidide, printre alţii şi germanului

www.dacoromanica.ro

Johann Reuchlin-Capnio. Teodor Gaza, din Tesalonic († 1478), care a scris o gramatică grecească, foarte răspîndită, și a tradus în limba sa *De Senectute* a lui Cicero, își găsi, în ce privește gramatica[4], un concurent în Constantin Lascaris, care a trăit între 1460 și 1470, la Milano; un al treilea autor de gramatică greacă, Dimitrie Chalkokondylas, trăia la Florența și la Milano, unde făcea prefața la ediția aldină a lui Euripide. Urmează Ianus Lascaris, furnizor de manuscrise, pe care le aducea din Grecia pentru Lorenzo de Medici, și care, din însărcinarea lui Leon al X-lea înființă la Roma, unde îl va ajunge moartea la nouăzeci de ani, o școală pentru tineri nobili atrași din toată Grecia; de fel din Rhyndakos, grecul acesta avea să fie corespondentul lui Budé. În sfîrșit, Grigore Tifernos, elevul lui Chrysoloras, merge în Franța; Gheorghe Hermonymos, din Sparta, dascăl și corespondent al aceluiași Reuchlin, se stabilește, pe la 1478, la Paris[5]; Marcu Musurus, împărțindu-se între Veneția și Padova, trăiește pînă la 1513[6]. Un Andrei din Creta preda, la începutul veacului al XVI-lea în Spania, la școala întemeiată de cardinalul Ximenes[7].

Scrisorile lui Filelfo ne dezvăluie o serie întreagă de alți greci, scăpați din catastrofa Constantinopolului: cei trei Diplovatatzes, Manuil Agallos, Manuil Iagup, egumenul Dionisie, Nicolae Trahaniotis, Alexandru Cananos, Mihail Dromahatis Chrysoloras, Dimitrie și Mihail Asanis, Dimitrie Paleologul, Andronic Trihas Spandonis, Gheorghe Ducas Armenis[8].

În genere ei aduceau cu dînșii, amintind de romani, elevi ai grecilor[9], o cunoaștere a limbii grecești clasice, așa cum se învățase și se răspîndise în școlile bizantine cu secole în urmă, — și nu s-a observat *cît de bizantin este sensul elenismului transmis prin asemenea dascăli* —, un ales simț al formei căutate, tendința către o retorică în care fondul este de prisos, disciplina unei gramatici complicate și tiranice, — dar și ce era bizantin în sufletele lor: disprețul pentru barbar, ura pentru „păgîn", speranța că Imperiul acesta care se prăbușise va învia din nou. Cele două călătorii ale lui Ianus Lascaris în Constantinopolul musulman, legăturile sale cu Baiazid al II-lea nu-i puteră schimba sentimentele[10].

www.dacoromanica.ro

Ioan Arghiropol

www.dacoromanica.ro

Vom avea să le urmărim deci din punctul de vedere al acestei neobosite predici, consemnate în cele cîteva documente epistolare.

Un „poet grec Teodor", cunoscînd „latina și romana" *(romanam linguam)*, ca și greaca, „mama latinei"[11], intră, încă de la 1457[12], în slujba lui Alfons de Neapole pentru 500 de ducați pe an. Un Teodor Rali, avînd în trecut legături cu vămile din Constantinopol se afla din 1455 în Creta[13]. Ioan Arghiropol recomanda, în 1460, pe Teodor, fiul lui Nicolae „Raul" sau Rali[14]. În 1472, primea o feudă la Neapole Manuil Rali din Constantinopol, ai cărui fii obțin, în 1473, întărirea acestui privilegiu[15]; o femeie din familia Trahaniotis își găsise acolo adăpost, împreună cu copiii ei [16]. Un Matei Rali e stabilit mai tîrziu ca mercenar în Creta[17], iar la Coron[18] un Gheorghe Rali. La Constantinopol mai rămăseseră totuși și alți Rali, printre care un alt Gheorghe, căruia marele retor îi va închina un tratat de mîngîiere[19].

Între cei care luptă în serviciul Veneției pe propriul lor pămînt strămoșesc, trebuie menționat, — după jalba adresată Senioriei de unul din acești stratioți, — Andronic Paleologul, care a luat parte, în „1469", la atacul împotriva Corintului, și Ioan Paleologul, căruia amiralul venețian Alvise Loredano i-ar fi confirmat stăpînirea asupra insulei Lemnos, „pe care ar fi avut-o de la despotul Moreii, vărul său". Același document pomenește de alți trei Paleologi, în serviciul Veneției, și anume Dimitrie, Andronic și Ioan[20]. Un Nicolae Paleologul avea o slujbă în Creta, ceva mai tîrziu[21].

În 1461, Roma acorda un ajutor lui Ioan Paleologul Zamplakon („Zambelaco") din Constantinopol, care apărea, cu douăzeci de ani în urmă, la Veneția, ca unchi al domnului Moldovei, Ștefan cel Mare, soțul unei prințese Maria, de la Theodori din Crimeea (Mangop), descendenta Comnenilor și a Paleologilor, înfățișată ca împărăteasă[22] pe epitaful destinat să-i acopere mormîntul.

Între „provisionati" sfîntului Marcu se găsea, la 1500, și un Dimitrie Paleologul[23]. Pînă la sfîrșitul secolului al XVI-lea se întîlnesc deci în armatele venețiene Paleo-

www.dacoromanica.ro

logi ca acest Dimitrie, care prezintă lista serviciilor aduse de membrii familiei sale în sec. al XV-lea[24].

Cîte un bizantin mai neînsemnat, ca Gheorghe Asanis, este menționat în 1466 în corespondența dintre Filelfo și Arghiropol[25].

În 1492, regele Franței, care dorea să cumpere dreptul la Imperiul Paleologilor, emitea o ordonanță pentru „Andrei de Paleolog, prinț al Constantinopolului, senior al Moreii"[26], iar, mai tîrziu, găsim în tratativele lui Carol Quintul pe un Constantin Paleologul, care se intitula, sau se lăsa intitulat: „prinț al Macedoniei, și căpitan al palatului sacru" în 1506[27].

În sfîrșit, aflăm la Milano un Vardali, un canonic la Sfînta Sofia, și un al treilea refugiat grec, în 1459[28].

Printre grecii aceștia erau unii care, de la început, găsindu-se în mijlocul unor comunități grecești, intrară în raporturi strînse cu consîngenii lor, ajungînd astfel, mai ușor chiar decît la Constantinopol, să creeze o unitate de gînd și de simțire cu ai lor, și să refacă pe pămînt străin un Bizanț mai unitar. Astfel, la Veneția, „Magnum Etimologicum" a fost tipărit de un cretan, Zaharia Calerghi, dintr-o familie foarte cunoscută, pe cheltuiala unui alt cretan, Nicolae Vlastos, și „după recomandația preamăritei și prea-înțeleptei doamne Ana, fiica prea-cucernicului și prea-slăvitului domn Luca Notaras, fost mare duce al Constantinopolului" (1499)[29].

Între cei care făceau parte din lumea clericilor greci, un episcop Samuil „de Constantinopol" se afla, împreună cu alți „episcopi de Constantinopol" în Țara Românească, și încă de la sfîrșitul lui august 1453 intenționau să treacă în Ardeal, la Sibiu. El povestea în felul său, dar destul de exact, catastrofa orașului împărătesc și prevestea pe curînd un atac împotriva ardelenilor chiar[30]. Deplîngînd lipsa de solidaritate a creștinilor, el nu îndrăznea să pomenească de o răsplată și de o reînviere[31]. Alți preoți se refugiară la Corfu[32].

Astfel, urmînd exemplul acelor arhonți care, după cum am văzut, începeau a pătrunde în viața occidentală, clericii bizantini apucau și ei drumul Apusului. Cu o

www.dacoromanica.ro

sută de ani înainte de călătoriile, în căutare de pomeni, ale lui Gavriil de Ohrida, — pe care îl vom mai întîlni cîtva timp în Germania (1585)[33], în epoca în care patriarhul Mitrofan va fi destituit, întrucîtva și pentru că Mihail Cantacuzino atrăsese atenția asupra trecutei sale călătorii la Roma, unde viitorul șef al Bisericii grecești s-ar fi „francisat", — în veacul al XV-lea[34] un episcop de Caffa se prezentase la Roma înaintea papii Calixt.

Pe alături, se mai iveau bieți oameni care, sub pretext că adună suma necesară pentru a-și răscumpăra familia, purtau, legat de picior, un lanț, amintind astfel împrejurarea din care ei înșiși abia se putuseră salva[35].

Ura împotriva turcilor îi caracteriza pe toți pribegii aceștia. Cutare apel către dezrobitori aduna laolaltă, îndată după 1453, pe marele-maestru al Ospitalierilor, pe patriarh și pe papă[36]. Ca și Musurus, în prefața ediției sale din Aristofan, ei puneau în seama sclaviei decadența materială și culturală a grecilor rămași în robie. Cretani care trăiseră pînă atunci sub cîrmuire creștină, vor pomeni și ei, pînă într-a doua jumătate a veacului al XVI-lea, de stăpînii „barbari" ai Atenei[37].

Încă din descrierea Romei vechi și noi, dragostea lui Chrysoloras pentru patria-i părăsită izbucnea la fiecare pagină. Cît despre sentimentele acestea pentru Bizanțul lăsat în părăsire, în vreme ce Visarion, devenit cardinal, își împarte timpul între studii de filozofie și misiuni în Apus[38], iar grecii mai mărunți sînt mulțumiți să-și poată cîștiga o pîine de la catedră și din editarea de clasici, Filelfo este în primul rînd acela care, în 1464, folosind experiența pribegilor în mijlocul cărora trăia și cu care se înrudea, face planuri pentru un război sfînt care nu putea fi decît învingător[39].

El le arată venețienilor calea către Durazzo, voind să dovedească totodată că un atac în Moreea este cu putință, că albanezii nu așteaptă decît un semn, că turcilor li se poate tăia calea prin fortificațiile dinspre Citeron, că grecii au moștenit îndeajuns virtuțile strămoșilor pentru a porni la luptă: el sugerează pînă și ideia de-a tăia istmul de Corint. Însă dacă poetul laureat cunoaște

www.dacoromanica.ro

și îndrăznește toate acestea, el nu suflă o vorbă despre ce va fi să fie după „recuperarea" la care atîta îndeamnă. Dar, ca vechi adversar al papii Pius al II-lea, a cărui memorie nu o cruță, el îl prezintă gata de-a se ascunde la Ragusa, așteptînd acolo rezultatul ofensivei unguresti, în cazul cînd expediția lui ar fi avut loc. O înfrîngere l-ar fi pus pe fugă, dar dacă ar fi ieșit învingător „ar fi pornit îndată, cu toate pînzele sus, spre Constantinopol", pentru ca cel care cedase Fano fiului surorii sale *„să transmită apoi acest foarte nobil imperiu de răsărit unui oarecare fiu al treilea al surorii sale: Paleolog sau Piccolomini, datorită tristei nevrednicii a timpurilor noastre"*[40].

Dacă Filelfo s-a consolat cu gîndul că tot ce avusese un început trebuie să aibă și un sfîrșit[41], alții, care nu au scris, se gîndeau măcar din cînd în cînd la o mai deplină revanșă, la o eventuală întoarcere a lucrurilor, la izgonirea barbarilor.

Din partea cardinalului Visarion avem doar, după ce marea colonie venețiană Negroponte căzuse, nenorocire care a făcut o mai mare impresie, în 1470, decît catastrofa Constantinopolei, un apel la războiul contra turcilor, care a și fost îndată publicat[42].

Fără a aduce informații noi, el arată mijloacele de care dispune sultanul, cu marea sa armată permanentă, ca și primejdia unei ofensive împotriva Italiei. Dar într-un alt discurs, el revine asupra acestui calcul de forțe pentru a dovedi că monstrul poate fi atacat cu sorți de izbîndă. El n-are decît 70 000 de soldați cu plată, dintre care doar 15 000—20 000 în jurul său, ceilalți fiind împrăștiați prin provincii; plata este neregulată, așa fel încît trei sferturi din an nu se distribuie, și ei sînt obligați să-și vîndă calul, și armele, și chiar îmbrăcămintea. Din pricina aceasta, o expediție nu poate dura mai mult de patru luni. Tezaurul nu ar fi în stare să împlinească peste două milioane de galbeni. Biruința de la Varna, transformată în dezastru numai prin imprudența tînărului rege al Ungariei și al Poloniei, Vladislav, arată că legiunile otomane pot fi învinse; tot astfel și marea izbîndă a lui Iancu de Hunedoara înaintea Belgradului despresurat, ca și cuceririle recente ale fiului său, regele Mateiaș, în Bosnia[43].

www.dacoromanica.ro

Dar ceea ce a împiedicat orice silință a fost egoismul occidental în această gravă problemă a unei noi cruciate. Niciunul dintre cei care la Roma, la curtea împăratului, în Ungaria, sau la Neapole, și în alte centre creștine ale Apusului ațîțau împotriva turcilor[44], nu suflau o vorbă despre *restabilirea „Imperiului grecilor"*, după cum îl numea Genova într-o scrisoare către sultan, admițînd ca tot ce aparținuse acestor greci să-i plătească tribut[45]. De fapt, pînă la inițiativa guvernatorului Ungariei Iancu de Hunedoara, susținut de conaționalii săi, românii liberi din Moldova și Muntenia, Apusul se mărginea, — cu toată risipa unei retorici după moda Renașterii și cu toată larma dietelor, unde veneau și soli ai regelui Franței și ai ducelui de Burgundia, — la o modestă, și mai ales locală și risipită defensivă. Aceasta, cu toată intenția, exprimată precis la dieta de la Regensburg, de „a goni pe turci din Europa"[46]; cu toate proiectele care precizau că trebuie trimisă o flotă italo-aragoneză la Gallipoli[47] și la Lesbos, care pomeneau de o înțelegere cu toți creștinii încă liberi, pînă la împăratul din Trapezunt, care nu fusese încă atacat, și la regele Iviruluí[48]; cu toată iluzia că s-ar putea lua „întreaga Grecie".

Vechea idee apuseană a cruciatei făcute prin, și pentru sine, a „trecerii peste mări", împiedica orice adevărată înțelegere a unei probleme atît de grave și de urgente. Ura cea veche împotriva „schismaticului" venea să se adauge. Poate că și cutezanța proiectelor acelei case de Aragon care-și pusese ochii de pe atunci pe Ciprul, regal încă, și care găsise în persoana marelui albanez Skanderbeg un agent pentru Balcani, făcea ca cealalți să se ferească. De cealaltă parte, hotărîrea dogelui Veneției de a se îmbarca pe flota adunată de papa Pius al II-lea, reprezentantul unei Renașteri care se întindea, peste Bizanț, către Elada, stîrnea neîncrederea lui Alfons Mărinimosul. Genova se gîndea înainte de toate la menținerea dominației sale în Chios[49]. Un nou Bizanț aragonez sau venețian[50] nu era dorit, astfel încît moartea papii și lichidarea cruciatei de la Ancona vor trezi bucurii nemărturisite, dar nimeni nu se gîndea că ideea dea readuce la Constantinopol pe unul din „grecii" fugari ar fi fost

www.dacoromanica.ro

singura în stare să împace toate tendințele, atît de opuse pînă atunci.

Nimic nu e mai caracteristic pentru echivocul acesta permanent al latinilor față de tot ceea ce fusese și ce putea fi din nou Bizanțul decît programul pe care-l proclamase în 1455 papa Calixt al III-lea: el făgăduiește că va lucra în vederea „redobîndirii orașului Constantinopol, care, vai! din pricina păcatelor omenești, a fost ocupat și distrus în zilele noastre de dușmanul lui Iisus Hristos, cel răstignit și Mîntuitorul nostru binecuvîntat, de fiul diavolului nostru, Mahomed, domnul turcilor". Urmează apoi pomenirea robilor care trebuie răscumpărați, a datoriei de a dărîma Islamul și aceea față de Ierusalimul care nu se cade a fi uitat. Carol al VIII-lea, regele Franței, cuceritorul Neapolelui, dornic să aibă pentru sine, ca împărat latin, Constantinopolul, visa de asemenea la el[51].

Aceeași nesiguranță despre soarta orașului care se considera ca metropola lumii întregi se observă în curioasa declarație a lui Gorgora, „ducele cerchezilor din Georgia" care, primind pe un legat al papii, stabilește cu el un întreg plan de luptă comună contra lui Mahomed al II-lea, la care vor lua parte regele „Gheorghe, fiul lui Alexandru", Pancrațiu, „regele Hotatisei în Georgia", Bendian, din casa Lipariților în Mingrelia, fără a mai socoti pe un prinț armean, pe împăratul din Trapezunt și pe hanul Persiei, a cărui soție era creștină. E vorba însă de „recucerirea Constantinopolului" și de nimic mai mult, Anatolia urmînd a fi cucerită în folosul papii[52].

Luarea Lesbosului (1462) și a Negropontelui nu schimbaseră întru nimic această stare de spirit care, pînă la războiul dintre Veneția și sultan, se exprima doar prin jeluiri retorice. În comentariile datorite unui cleric spaniol, Rodrigo de Arevalo, aflăm, la 1463, această declarație, seacă și tăioasă, că nu se poate vorbi măcar de un împărat al grecilor care a fost ucis în 1453, deoarece Imperiul fusese de mult recăpătat în chip legal de la schismatici și dat occidentalilor[53]. Un alt predicator al cruciatei, magistrul Ioan de Viterbo, pomenește, în 1480, anul cînd turcii, care fuseseră deja în Friulul vene-

www.dacoromanica.ro

țian, se coborau pînă la Otranto și încercau cucerirea Rodosului, insula Ospitalierilor, — Sicilia însăși fiind socotită în primejdie — de nevoia de-a rezolva problema Orientului, ce s-ar fi pus încă de la prima izbîndă, printr-un „conciliu oriental" care ar hotărî unirea Bisericilor. Dar, deși se vorbește de un rege al Ierusalimului, care va trebui ales, se păstrează în schimb cea mai deplină tăcere în ce privește monarhia creștină de la Constantinopol[54].

Căsătoria, negociată la Roma, între marele cneaz al Moscovei și Zoe-Sofia, fiica despotului Toma, n-a adus schimbări importante în concepția politică, în viața de curte și în cultura statului rus[55]; Biserica romană se preocupa totuși uneori de acest mare cneaz pe care spera să-l poată face a se lepăda de greșelile sale în materie religioasă[56], și cu toate acestea raporturile Rusiei ortodoxe cu lumea grecească au fost multă vreme rare: cînd marele cneaz Ivan avu să ceară *Syntagma* lui Vlastaris, în limba slavonă[57], el se adresă pentru aceasta în Moldova. E singura dată totuși cînd s-au gîndit să dea Constantinopolul unui prinț ortodox; Giambattista Volpe, cel care pregătise căsătoria dintre fiica despotului Toma Paleologul și marele duce, se gîndise probabil la aceasta, și Republica Veneției făgăduia, în 1474, muscalului, pe care-l îndemna să colaboreze cu tătarii, succesiunea Imperiului de răsărit, în caz că urmașii de drept, pe linie bărbătească, ar fi fost să dispară[58].

Un singur critic, tot în 1480, un german, atacă curajos schisma religioasă, pe care o socoate pricina pagubelor creștinătății. El crede că „pentru a nu fi voit să sprijine la vreme Bizanțul cu un ajutor de 50 000 de ducați, iar din partea creștinilor vecini să respingă de pe zidurile sale pe dușmanul comun, vom fi siliți să părăsim cît de curînd centrul Galiei, al Italiei, și în sfîrșit al Germaniei, afară doar dacă ne vom împotrivi cu solidaritate"[59]. Un alt profet al viitorului, Antonio Arquato din Ferrara vede soluția în *Imperiul unic*[60], în cazul unei izbînzi a solidarității creștine contra turcilor, care vor trebui neapărat goniți. Curînd după dînsul, un astrolog german îndeamnă ca Biserica romană să deie Constantinopolul, chiar înainte de recucerirea lui, unui „împă-

www.dacoromanica.ro

rat creştin", care ar fi chemat să conducă opera de dezrobire generală[61]. După ce s-ar cuceri capitala Orientului creştin cu ajutorul genovezilor şi al veneţienilor, restul lumii creştine aducîndu-şi sprijinul său, acesta „va reda ceea ce a fost mai înainte al său, şi va restitui ceea ce a stăpînit multă vreme"[62]. Căci nu e nevoie de mai mulţi domni, ci de unul singur. „Aşa că nu se vor înţelege fără să fi ales mai întîi în unanimitate, prin liberă alegere sau prin tragere la sorţi, în numele lui Dumnezeu, un împărat al Constantinopolei către care să se poată îndrepta privirile creştinătăţii întregi"[63].

Rareori apusenii cereau părerea pribegilor. Cu atît mai preţios este sfatul dat în 1508 de însuşi Ianus Lascaris. După ce-i înfăţişase pe turci ca pe nişte huni, dar cu o nuanţă foarte diferită, „cum sînt şviţerienii între germani, ori burgunzii între francezi", el face portretul aproape septuagenarului Baiazid al II-lea, şi trece în revistă, în modul cel mai minuţios şi mai precis, forţele Imperiului otoman cu armată şi finanţe cu tot. Cît despre campania care trebuie pornită, ea se cere să fie mai ales pe mare, plecînd din Sicilia, sub pretextul unei expediţii, ca cea la care visa Carol al VIII-lea, către Ierusalim şi îndreptată direct spre Constantinopol, — cucerirea Locurilor Sfinte şi însăşi stăpînirea lor fiind cu neputinţă fără sprijinul unui Constantinopol creştin. Castelele strîmtorilor vor fi luate prin surprindere şi sultanul însuşi va fugi în Asia.

Debarcarea nu se va face decît după sosirea armatei de uscat, al cărui drum îl stabileşte Lascaris, cetind pe Villehardouin. Toate naţiile, inclusiv şviţerienii şi „lanskeneţii", cum şi cavalerii de Rodos vor fi reprezentate fiecare, avîndu-şi un rol bine stabilit; astfel meşteri unguri vor fi neapărat trebuincioşi pentru armament. Veneţia va ataca Moreea, pierdută de curînd. O disciplină severă va ţine în frîu formidabila armată, care va coborî pe marele drum al Belgradului. Şi aici ţinta se va păstra ascunsă, sub pretextul că e vorba „de treburi din Ţara Românească, unde nu lipseşte niciodată un prilej de război", sau că se urmăreşte împiedicarea sul-

www.dacoromanica.ro

tanului de a-l sprijini pe Sudanul care are în puterea lui Ierusalimul.

Acest rar cunoscător al sud-estului european face mare caz de creştinii care locuiesc în ţările acestea şi care au sprijinit deja „cu patruzeci şi cinci de ani mai înainte", prin revolta lor din Moreea, războiul veneţienilor împotriva turcilor. Văzînd că li se răpesc copiii pentru corpul ienicerilor, ei sînt gata să izbucnească. S-ar putea trimite soli din Sicilia, pentru a-i aţîţa, împărţindu-le chiar arme. Se recomandă a scrie pe pumnalele lor, fabricate mai ales la Segna (Senj, Zengg) „aceste litere greceşti: ἐλευθερία, care înseamnă: „libertate". Mai sînt încă în Grecia oameni ce-şi botează copiii în taină; se vor alipi şi dînşii. La moartea acestui sultan „bleg", vor fi, fără îndoială, răsculaţi. Dar, dacă se mai zăboveşte, se vor produce renegări în masă, ca să poată scăpa de tribut.

Se vor căuta aliaţi nu numai la români, la poloni, la lituani şi la ruşi, care „deşi sînt departe, au simpatii pentru imperiu", dar şi la armeni şi la perşii sufiului, care „nu urăsc religia creştină".

Trăind sub ocrotirea regelui Franţei, Lascaris are curajul de-a spune şi celorlalţi adevăruri ca cele pe care le spune veneţienilor: „e drept ce se afirmă că nu le-ar displăcea dacă turcii ar pustii Grecia şi i-ar goni pe prinţi, deoarece neputînd în chip cinstit, sleită de puteri şi împărţită cum este, să o răpească din mîna grecilor, ei se gîndeau că turcii, după ce au prădat-o, nu vor mai fi în stare să o reţină şi, astfel, ea va cădea în mîinile lor cu mai multă uşurinţă şi fără de ruşine". Condiţiile politice actuale ale Republicii sînt înfăţişate cu o rară pătrundere. Prelatul acesta îl admite pe papă ca „procurator, autor, căpetenie şi principe", dar explică acestea prin situaţia pe care o deţine. El ştie că regele Scoţiei se gîndeşte să provoace în duel pe sultan pentru Ierusalim, dar este sigur că-l va cîştiga mai curînd pentru această nouă întreprindere, singura care se poate înfăptui[64].

Mult mai tîrziu, opera literară a lui Teodor Cantacuzino, zis Spandugino (Spandoni) — care copilărise la Gallipoli[65] şi, refugiat în Italia, unde a locuit la Vene-

www.dacoromanica.ro

ția [66], și în Franța, se întorsese de mai multe ori la Constantinopol, găsind acolo pe ultimul descendent al seniorilor de Mangop, din Crimeea[67] — operă comandată, sau mai degrabă prezentată pentru a obține subsidii, între alții regelui Franței, Henric al II-lea[68], este dominată, în 1547[69], nu de ardoarea de a recîștiga ceea ce se pierduse, ci mai degrabă de dorința de a arăta că formidabilul Imperiu al otomanilor se leagă, în mai multe privințe, de rasa grecească și de amintirile bizantine.

Astfel, strămoșul dinastiei, „nebunul", își cîștigă feuda ca răsplată pentru că luptase sub Comneni contra unui teribil grec, căruia nimeni nu i se putuse împotrivi. Ca și Critobul din Imbros, biograful și panegiristul lui Mahomed al II-lea, el știe că „neînvinsul sultan Mahomed, care a supus puterii sale faimoasa cetate a Constantinopolei", pretindea că se scoboară dintr-un Comnen rebel, Isaac, care luase în căsătorie pe fiica sultanului din Iconium. Osman este un adevărat împărat al turcilor, un „foarte drept și foarte vrednic domn, și a făcut o mulțime de legi care erau bune și chiar folositoare, fiind respectate în Turcia pînă acum"[70]; în urma lui, ca și a lui Traian, a rămas urarea ca urmașii să-i fie tot atît de buni. Dimpotrivă, contemporanul său, Mihail Paleologul care a făcut personal oferta de unire la Lyon, le este „odios grecilor". Andronic, fiul lui Mihail, nu-i seamănă nici ca valoare, nici ca bunătate, — „ceea ce Dumnezeu a îngăduit pentru ticăloșiile și răutățile noastre": cel de-al șaptelea împărat turc avea deci toată îndreptățirea de a goni pe al șaptelea împărat din dinastia Paleologilor. „Dar în vreme ce primul împărat al turcilor a fost bun și, pe rînd, toți urmașii săi au propășit, cei din dinastia Paleologilor au mers din rău în mai rău". Andronic însuși pierde insulele Ionice: „el se ține mai degrabă de lupta cu creștinii în loc să-și apere posesiunile de turci". Înaintea Brusei — se vede bine ce țesătură de minciuni prezintă apusenilor acest om, presupus competent — Osman e „din nefericire" ucis; Spandugino admiră mormîntul acestui „împărat", în orașul care va cădea curînd sub stăpînirea alor săi. Urmașul lui, Orhan este de asemenea un „foarte vrednic și excelent împărat". Paleologii, însă, nu au noroc: bietul împărat Manuil apare ca „un om cu

www.dacoromanica.ro

o fire într-adevăr rea"; el ar fi fost alungat de nepotul său, Ioan Paleologul, om cultivat și cu talente militare, împreună cu socrul acestuia Ioan Cantacuzinul, căruia din orgoliu de familie, i se face un mare elogiu, pentru că a voit să se însoare din nou la optzeci de ani. Tronul însă trebuia să-i revină lui Cantacuzino, „persoana cea mai nobilă din toată Grecia", el fiind un descendent al celor doisprezece „pairi" ai Franței, în timp ce strămoșul Paleologilor era un simplu „conetabil italian", de fel din Viterbo. Singură plebea e de partea lui Ioan al V-lea. Cantacuzino domnește douăzeci de ani, însoară pe fiul său Matei cu „fiica regelui Serbiei" și pustiește de locuitori Albania, transportîndu-i în Moreea: și „de aceea Albania a fost pierdută și creștinătatea s-a îndreptat către ruină".

„O generație rea" se ridică atunci. Bătrînul Cantacuzino e silit să abdice din pricina trecerii turcilor, prieteni cu Paleologul, pe care un genovez Squarzafico îi face să treacă prin Strîmtori în schimbul unei sume de 60 000 de ducați[71]. Orhan, după voia lui Dumnezeu, rămîne în Europa și bate pe „bulgari"[72]. Murind pe acest pămînt cucerit, el e îngropat „într-un sat vecin cu Gallipoli, care se numește Plagiari, unde pînă azi i se vede mormîntul și se fac pomeni pentru sufletul împăraților greci". Dar el crede că mormîntul lui Murad I se află la Sofia, unde e un spital și unde se fac aceleași rugăciuni pentru sultanii morți[73]; doar Baiazid ar fi cucerit Adrianopolul. „El desfășura peste tot steagurile sale". Dacă este învins și făcut prizonier de Timur, la Angora, e „o nenorocire"[74]. Învingătorul, căruia împăratul Manuil i s-ar fi oferit ca vasal, ar fi răspuns „curtenitor": „Doamne ferește ca o asemenea cetate, unde e atîta nobilime și atîta sînge ales, să ajungă slujitoarea și supusa lui... Trăiți după vechile voastre legi, iar eu voi pedepsi pe îndrăznețul acesta care a voit să vă aducă în robie".

Mahomed I, fiul lui Baiazid, mort în împrejurări care trebuie citite în savurosul original, ar fi luat cel dintîi titlul de sultan. Alături, Manuil împarte „prostește" statele sale între fiii lui, „șapte" la număr. „E de crezut că Domnul a voit astfel pentru a ne plăti de răutățile noastre, pentru ca discordia să izbucnească între ei,

www.dacoromanica.ro

de unde s-a tras nenorocirea noastră și aceia a întregii creștinătăți".

Dacă Murad al II-lea ia Tesalonicul, e datorită „notabililor" orașului acesta unde venețienii, care îl cumpăraseră de la despotul Andronic leprosul, introduseseră un alt regim, intolerabil; el reclamă doar tributul pe care noii stăpîni uitaseră de patru ani să-l plătească. Dacă Ianina e luată și ea, pricina trebuie căutată în același sistem italian pe care despotul Carlo Tocco, a cărui carieră e schițată pe larg, voia să o impună supușilor săi albanezi: Murad este chemat în orașul acesta ca un dezrobitor și un restaurator. Ceilalți seniori albanezi cad în robie datorită certelor lor, și ca urmare a greșelilor făcute.

Cînd Ioan al VIII-lea Paleologul pleacă la conciliu în Italia, fiii ajunseseră să fie atît de învrăjbiți încît „și-ar fi mîncat unul altuia inima". Mai tîrziu, autorul se oprește, cu elogii, la singurul reprezentant al familiei Cantacuzinilor, la Gheorghe[75].

Împăratul Ioan ar fi mers, timp de șapte ani încheiați, pînă în Burgundia, pentru ca să cheme Apusul la războiul împotriva sultanului. Acesta a fost începutul cruciatei de la Varna, — și aici intervine o întreagă poveste, viu prezentată, a lui Murad al II-lea, la început învins, ale cărui planuri i-au atras din partea unui ienicer epitetul de „dobitoc încornorat și viclean care mînă pe ai săi la măcel". Neobrăzatul retează încheietura picioarelor calului stăpînului său și atrage astfel victoria asupra creștinilor surprinși pe neașteptate, tratatul fiind deja încheiat. Ducele de Burgundia, — dintr-o confuzie cu întîmplarea de la Nicopole — ar fi fost prins de turci, în primejdie de moarte.

Mahomed al II-lea însuși este „viteaz, iubitor de arme, darnic, mărinimos"[76]; nici o laudă pentru adversarul său Constantin Paleologul, pe care sultanul îl atacă de cînd își începe domnia. Luarea capitalei bizantine, în mijlocul indiferenței generale, e pusă și ea pe seama păcatelor lumii creștine. Singurul moment în care intervine o critică severă a turcilor este cel în care se descrie jaful Constantinopolului. Nobilii, adunați pentru a li se distribui funcțiile, ar fi fost uciși cu grămada[77].

www.dacoromanica.ro

Se semnalează însă vrajba dintre creștini care permite extinderea Imperiului otoman[78]; *rivalitatea fratelui său mai mic Toma ar fi împiedicat în 1453 proclamarea ca împărat a despotului Dimitrie*. Spandugino istorisește minuțios crimele săvîrșite de Toma contra vecinilor și a rudelor sale, ca prințul de Ahaia, și cutare nobil, căruia i s-au tăiat urechile și nasul, i s-au scos ochii, sau un Teodor Buhali, care a fost jefuit de posesiunile sale[79].

După un nou elogiu al lui Mahomed, crud dar milostiv cu toți, fără deosebiri de lege, binevoitor, mai ales la urmă, față de creștinism, care i-ar fi fost predicat de Scholarios, și înconjurat de relicvii, — cu o îmbunsătură la adresa prinților creștini care întreține „măscărici, panglicari și alți oameni de prisos", — Spandugino trece apoi la domnia pașnicului fiu și succesor, Baiazid al II-lea.

În actul acesta de acuzare generală, singura excepție se face atunci cînd vine vorba de membri din familia autorului: astfel, pomenind de Teodor Cantacuzino, din ramura sîrbească, cel care a fost prizonier la unguri și fiind sărac nu s-a putut răscumpăra[80]; sau de Gheorghe Cantacuzino, fondatorul și apărătorul Semendriei[81], fortăreața sîrbească de la Dunăre[82]; de Manuil Cantacuzino, care s-a împotrivit singur la atacurile despotului Toma[83]; de Paleologul Guy care a salvat Mușli de cucerirea turcească și care, mergînd la Veneția, a fost făcut general de cavalerie[84]; de Elena Cantacuzino, împărăteasa văduvă, care cu mîinile sale a coborît în groapă trupurile membrilor dinastiei din Trapezunt, trimisă la moarte pentru un pretins act de trădare; de Ana Cantacuzino, „foarte virtuoasa" soție[85] a unuia dintre fiii „herțegului" din Bosnia[86]. Sau atunci cînd acest ostaș, care era și un cărturar, face elogiul lui Gemistos Plethon, „care, după părerea grecilor, era omul cel mai învățat în ce privește literatura greacă și cel mai deștept din cîți au fost de la Aristotel încoace", — iar Sigismondo Malatesta, cel care a ridicat la Rimini un mausoleu acestui reprezentant al unei întîrziate Renașteri elenice[87], este înfățișat ca un „cunoscător al literaturii grecești".

www.dacoromanica.ro

Ce se păstrează încă din vechiul spirit, pătruns de amare regrete, e numai observația dureroasă că soarta aristocrației bizantine, care pierise îndată după cucerirea turcească, este totuși preferabilă sorții unei părți din aceeași clasă, cu urmași cu tot, care, salvîndu-se, au avut de îndurat „ce lucru greu e pentru un gentilom să aibă nevoie de mila altuia"[88]. El citează cazul său și al acelor tovarăși cărora papa Adrian al VI-lea (1522—1523) le-ar fi suprimat pensia, unii dintr-înșii fiind chiar întemnițați, sub bănuiala unei înțelegeri secrete cu turcii[89]. Sfîrșind, el constată cu durere că „prinții creștini nu se gîndesc decît să petreacă *(a darsi buon tempo)* și să se nimicească între dînșii, fără să-și dea seama că au în fața ochilor pilda noastră, care, goniți din casă și lipsiți de propria patrie prin desbinările noastre, rătăcim prin lume"[90].

Cînd venețienii încearcă să recucerească Moreea, acest Cantacuzino semnalează sentimentele locuitorilor, dușmănoase față de turci[91], și el înseamnă cu satisfacție[92] rolul unui Mihail Rali, care lupta sub drapelul Sf. Marcu.

Căci nu de la Orientul ortodox așteaptă el restaurarea Imperiului. Ea trebuie să vină de la papa. Deja Adrian al VI-lea se căia că a lăsat să cadă Rodosul și Scardona, Clement al VII-lea salvase bastionul dalmatin de la Klis[93]. Dar Spandugino al nostru se ocupă mai ales de papa Leon al X-lea, care avea același ideal ca cel cu care murise predecesorul său Pius al II-lea, de papa care s-a adresat chiar, în mai multe rînduri, acestui emigrat pentru a-i cere sfatul asupra celui mai bun fel de a întreprinde cruciata bizantină. Pasajul, de un mare interes, merită să fie redat în întregime: „Deși amestecat în foarte mari războaie, el nu spunea măcar: „vom vedea, vom face și ne vom gîndi", ci toată ziua și toată noaptea frămînta în sufletul său felul în care s-ar putea împotrivi dușmanului comun al creștinătății. Deci de mai multe ori (după cum avea obiceiul) a discutat cu mine și m-a întrebat cu de-amănuntul care e calea de urmat pentru a face ca victoria cîștigată de turc la Belgrad să nu-și facă drum. Și eu i-am răspuns că între alte lucruri, cel mai cu priință ar fi să încerce a prinde pe otomanul

www.dacoromanica.ro

Djem, fiul sultanului Djem, care se afla pe atunci la Rodos, și de a-l conduce la Roma și a-l trimite apoi în Ungaria, așa cum, pătruns de cuvintele mele, hotărîse el. Căci otomanii fiind toți nimiciți de sultanul Selim I, Turcia întreagă s-ar fi răsculat contra lui Soliman, din mai multe pricini. Dar intenția papei Leon nu era numai de a face aceasta; el mai voia, întreprinzînd cruciata să trimită o foarte mare oaste împotriva turcilor, și vestise aceasta tuturor. El dorea chiar să fie de față la acest război, dar moartea veni pe neașteptate, neîngăduind împlinirea bunului și dreptului gînd al acestui papă"[94].

Dușmanul turc este totuși, sub al doilea Baiazid, un prinț „pașnic, pios, milostiv și darnic la pomeni"[95], în timp ce fiul său Selim este „mîndru, cu mintea neliniștită și rîvnind la domnie"[96]. Domnia acestui prinț nu ne e înfățișată, și puținul care se spune despre a lui Soliman cel Măreț, cu legenda răscumpărării relicvelor din Belgrad de către patriarh, pare a fi scrisă de altul[97], dacă nu ar fi mențiunea prietenului care i-a vorbit sultanului despre soarta copiilor lui Djem[98]. De altfel, Soliman e prezentat ca un mare disprețuitor al creștinilor[99].

Un alt tratat prezintă „funcțiile de la curte, categoriile *(modi)* armatei, obiceiurile vieții la turci și datinele cîrmuirii[100]".

Astfel „cavalerul constantinopolitan" apare ca sfătuitorul lui Leon al X-lea pentru cruciata împotriva turcilor.

Un altul dintre acești pribegi, Musurus, cretanul profesor la Padova, — unde după el a urmat un al cretan, Manuil Margunios[101] — elevul lui Ianus Lascaris, care înlocuia în situația de arhiepiscop de Epidaur pe un Manuil Rali *(Manilius Raila)*, îndeamnă și el pe Leon al X-lea la lupta contra uzurpatorilor turci, enumerînd în versuri, încărcate de epitete arhaice, toate națiile Apusului chemate să participe la ea, pînă la șvițerii pe atunci la modă[102]. Un an mai tîrziu, în 1518, papa stabilea pentru fiecare din ele un anumit rol în cruciată: împăratul trebuia să atace Balcanii, împreună cu germanii, polonii și ungurii, în timp ce prin Epir și-ar fi făcut drum francezii, italienii și iarăși șvițerienii,

www.dacoromanica.ro

sarcina de a ataca pe mare dinspre Gallipoli fiindu-le rezervată englezilor și ibericilor[103].

De fiecare dată cînd se agita ideea cruciatei, se făcea apel, prin acești capi ai Bisericii ecumenice, la grecii din provinciile care nu uitaseră încă regimul venețian, pe care totuși nu o dată l-au trădat din pricina bizantinismului religios de care rămăseseră legați. S-a păstrat astfel o scrisoare a învingătorului de la Lepanto, Don Juan de Austria, care visa poate la o restaurație bizantină în folosul său. Semnînd în spaniolă, el se adresează în greaca vulgară, de la Messina, la 7 iunie 1572, către arhiepiscopul de Monemvasia, Macarie Melissenos, pentru a-i da de știre că va sosi în curînd cu flota, prin Corfu, „pentru a spori adunarea creștinilor și pentru binele tuturor"[104]. Sub conducerea a două căpetenii, ale căror pietre de mormînt se mai văd și astăzi la Neapole, mainoții se adresaseră „toți, mari și mici, preoți și bătrîni" către papa, pe care îl tratau drept βασιλεία σου, „împăratul catolic și stăpînul creștinilor"[105]. Ei voiau nu numai dezrobirea politică, dar ca „liceele și vechile academii ale Lacedemonei (!) să fie restabilite"[106].

O întreagă istorie de comploturi, îndemnuri, încercări neizbutite e în legătură cu acel duce de Nevers, un Paleolog din Mantova, care, cîțiva ani mai tîrziu, a avut iluzia de-a putea deveni, cu sprijinul aceleiași populații, „Constantin, împărat al romanilor" (1612—1618). Un conte de Château-Renaud, un Pietro de Medici erau inițiați în această conspirație, susținută de mainoți și de episcopul lor, Neofit; episcopul de Zigo, cei de Lacedemona: Hrisant Lascaris și Dimitrie, episcopul de Lepanto și de Arta, Gavriil, cel de Monemvasia, Mitrofan, fiind reuniți în acest apel către șefii diferitelor clanuri; ei se înțeleseseră și cu mitropolitul Bulgariei, cel cu numele și proiectele bizantine, Dionisie Rali Paleologul, pe care îl vom regăsi în Țara Românească de cruciată sub Mihai Viteazul, apoi cu episcopul de Durazzo, Hariton, care trebuia să deschidă poarta Balcanilor, și cu cei mai neastîmpărați dintre albanezi[107]. Clanurile albaneze au ținut o adunare generală la Cuč, cu „participarea Piperilor, a unui căpitan Ioan „Reness", și a

principalilor șefi din toate ținuturile, și anume din Albania de Sus, din Bosnia, Macedonia, Bulgaria, Serbia, Herțegovina și Dalmația, care se găseau în stăpînirea turcilor". Planul de acțiune era de a pune mîna pe cele mai de seamă cetăți, Kruja lui Skanderbeg, Scutari, apoi Novi, în Herțegovina, Skoplje, în Macedonia, și de-a se îndrepta apoi asupra Adrianopolului chiar. Agenți fuseseră trimiși între mainoți[108]. Un „prinț al Macedoniei" era în aceeași epocă la Roma pentru a-și valorifica drepturile[109].

Cam pe aceeași vreme apare un Sigismund, pretins „prinț al Transilvaniei, Moldovei, Macedoniei și Albaniei" care se adresează în 1583 nunțiului de la Viena; în 1584 el vorbește de un proiect „în părțile Levantului, unde se află anumite ținuturi libere și vasale din jurisdicția noastră la capul Maina, nesupuse unei alte suveranități decît a sa și care îl așteaptă azi cu nerăbdare"[110]. În același an, aflăm, alături, un Ioan Gheorghe „despot al Moldovei, al Macedoniei, al C[onstantinopolei], rege al Albaniei" care cere senatorilor regatului Suediei să fie susținut în „anumite lucruri care vor fi pentru slujba lui Dumnezeu"[111].

În Cipru, la începutul veacului al XVII-lea, descendentul prințesei Charlotte de Lusignan, căsătorită în Savoia[112], era invitat să alerge, ca fost prinț al acestui regat *(ῥιάμε)*, împotriva tiranilor turci, pentru a căpăta moștenirea vechilor șefi de cruciată, cu „puterea regelui Filip", „căci e mare păcat ca un regat ca acela să se găsească în mîinile" „tiranului" otoman. Contra celor „8 000 de turci" s-ar putea ridica, — spuneau toți șefii Bisericii cipriote, cu arhiepiscopul Christodulos în frunte, cu protopopii, chartofilaxii și secretarii — pînă la 30 000 de locuitori creștini înarmați (1609)[113]. Ducele de Savoia e intitulat „basileus". Se așteptau contingente din toate părțile insulei[114]. Ceea ce e cu totul interesant este intervenția în acest proiect, care ar părea că trebuie să fie de un caracter cu totul local, a unui prelat macedonean chiar, starețul mănăstirii Kosinița, „foarte aproape de Filipopol, castelul domnului Alexandru cel Mare", „cuprinzînd o sută cincizeci de călugări", care adăpostise pe unul din patriarhii ecumenici și care reprezenta în același timp

www.dacoromanica.ro

un prestigiu și o bogăție[115]. Dar nu uită să adauge că „patria lui este Ciprul", fiind nepot al arhiepiscopului insulei; el pretindea că numai la vederea lui, și insula se va răscula pentru „rege". Călugărul acesta declară, de altfel, că are legături chiar la Paris, unde mersese „în serviciul mănăstirii"[116].

În cele din urmă, această propagandă nu rămase fără roade. De n-ar fi fost decît din punctul de vedere al unei civilizații pierdute deocamdată, și se putea scrie astfel în Germania de la sfîrșitul veacului al XVI-lea: „Te plîngem din toată inima, Atenă, asuprită astăzi de barbari nelegiuiți și groaznici. Spiritul liber nu mai este: nici școli, nici erudiție; vechile podoabe au dispărut; cu greu se adună tributul care trebuie dat; în locul Evangheliei mîntuitoare a lui Hristos, stă odiosul Coran: acolo unde odinioară glasul unui Vasile, unui Grigorie din Nazianz, unui Chrisostom, făcea să răsune oracolele Domnului, acum se aud zbierînd preoții lui Mahomed, urîți de Dumnezeu"[117]. Și apăsînd asupra răspunderii pe care o are în această împrejurare Apusul, autorul acestui pasaj insistă asupra menținerii patriarhului și sfîrșește prin a cere să se facă rugăciuni pentru națiа atît de nefericită[118]. Același scriitor vorbește de Grecia „turcită", „supusă robiei turcești", de „nenorocirea ei vrednică de milă"[119]. El ajunge să guste chiar farmecul acestei limbi bizantine și al actualității care după părerea lui merită să fie studiate cu interes[120]. Declară, în dedicația lui către landgrafii de Hessa, că „ar fi fost de dorit ca imperiul grecesc să mai existe încă și să înflorească"[121].

Din toate acestea, pentru proiectele de cruciată în viitor, ceva rămăsese.

O cunoaștere, destul de completă a istoriei Bizanțului pătrunde și ea în Europa occidentală încă din secolul al XVI-lea. Vedem pe Crusius citînd pe Choniates, pe Ana Comnena, Zonaras, Pachymeres, Kedrenos, Chalkokondilas, „Patria Constantinopoleos"[122], o istorie a cuceririi orașului[123], în greaca vulgară, romanul lui

www.dacoromanica.ro

Lybistros și Rhodamne, și vorbind despre războaiele lui Vasile împotriva bulgarilor în secolul al XI-lea[124]. Arată a cunoaște un rezumat de istorie bizantină, „Anthos", răspîndit pe vremea lui la Constantinopol[125]. El tipărește chiar o „istorie politică" a Imperiului, care începe cu călătoria împăratului Manuil în Apus[126] și cuprinde numeroase știri, neluate în seamă pînă atunci, ca cele cu privire la căsătoria pretendentului Mustafa cu o fiică a lui Doria, „descendentă a împăratului Manuil", prin mamă-sa Zampia sau Zabia, o bastardă, noua prințesă otomană primind numele de „stăpîna Orientului", sau despre moartea acestui prinț, despre legăturile de iubire ale succesorului său, luarea de la venețieni a Tesalonicului, fuga „muierească" a apărătorilor venețieni, moartea împărătesei Maria, care ar fi fost o Cantacuzină sau soarta fiului lui Luca Notaras, Isaac.

Încă din 1570 Geneva „allobrogă" avea ca profesor de limbă grecească un grec, pe cretanul Francisc Porto, fost elev, la Nauplia, al lui Ioan Zigomalas. Fiul său rămase în Elveția, stabilindu-se ca profesor la Lausanne[127].

Dar veacul acesta al XVI-lea a cunoscut mai cu seamă, în locul refugiaților care aduceau cu dînșii cunoștința elenismului, pe caligrafii și pe copiștii de manuscrise. Printre acești caligrafi trebuie numărați Iacob Episcopopulos, care pe la 1570 se îndrepta prin Germania în Spania[128], Constantin Palaiokapa și un alt Diasorinos, Iacob, căpătuiți în Franța[129].

Unul dintre dînșii, Iacob Basilikos, prieten cu Diasorinos[130], merită pentru îndrăzneala aventurilor sale să fie înfățișat prin cîteva amănunte din biografia sa unică și de necrezut.

Student în medicină de la Montpellier, unde auzise vorbindu-se despre el Felix Platter, colegul său din Berna, Iacob fu amestecat în treburi urîte: bănuit de asasinat, executat în efigie, pentru a-și reîncepe apoi escapadele la Paris, în suita unui senior german care-l va duce în țara lui, ajungînd din caligraf ce fusese oștean și istoric de bătălii, el ar fi început totuși prin a fi, — împreună cu Hermodor Lestarchos, de care va fi vorba mai departe,

www.dacoromanica.ro

ca de unul din dascălii vremii, pe teritoriile Veneției,— elevul lui Ianus Lascaris[131].

El își atribuia titlul de despot al acelei insule Samos, rămasă atîta timp fără stăpîn[132] și de marchiz de Paros, insulă care se poate întrezări din izvoare — cu biserica ei Protronos[133] și cea a Maicii Domnului, Exochoriana[134], aproape împresurată de pirați împreună cu episcopul ei de Paronaxia[135], lipsită de provizii, afară de brînza și de puținul grîu din mănăstirea ei, dar trebuind să se supună ducelui Arhipelagului — ; „marchizatul" se trăgea de la propriul său nume de familie, pe vremea cînd era student la Montpellier: „Vasilico di Marcheto"[136].

În 1562, ajungînd domn al Moldovei și iscălind ὁ δεσπότης, dar cu adăugarea βασιλεὺς *(deci rege)* Μολδαβίας, Iacob, acum voievodul Ioan[137], care pretindea, după documentele sale, că se coboară din Ștefan cel Mare, vorbește în calitate de împărat bizantin despre Constantinopolul „imperial" (βασιλίς), de darul divin al domniei sale, θεόδοτος ἀρχὴ, de supușii săi, ὑπήκοοι[138].

O catastrofă răsunătoare va pune capăt carierei meșteșugit de teatrală a acestui visător, dublat de un măreț șarlatan.

Note

1. Mormîntul său la Konstanz, Crusius, *Turcograecia*, Basel, 1584, p. 500.
2. V. de același, *Germano-Graecia*, Basel, 1585, p. 234.
3. Se citează în sprijin o diatribă a lui Poggio Bracciolini. Despre soția lui, Manfredina, și cele două fiice ale sale, prinse de turci, *Turcograecia*, p. 57.
4. Ediții la Messina și Milano.
5. Crusius, *Germano-Graecia*, p. 231—234 (și despre introducerea limbii grecești în Anglia).
6. *Ibid.*, p. 7—8.
7. *Ibid.*, p. 22.
8. Rezumat de Crusius, *Turcograecia*, p. 57—58. Cf. și scrisoarea lui Teodosie Zigomalas (Constantin Lascaris la Messina, Teodor Gaza la Roma), *ibid.*, p. 90—91.
9. *Idem*, *Germano-Graecia*, p. 234.
10. *Ibid.*

www.dacoromanica.ro

11. „Ejus latine parentem"; Iorga, *Notes et extraits pour servir à l'histoire des croisades au XV-e siècle*, IV, p. 163, nr. LXXXVIII.
12. *Ibid.* Un cavaler Atanasie Lascaris e recomandat ducelui de Ferrara de către un Matei Paleologul Asanis; *ibid.*, p. 80, nr. III.
13. *Ibid.*, p. 106, nr. XXXIV.
14. Sp. Lambros, *Ἀργυροπουλεῖα*, Atena, 1910, p. 188—189.
15. Iorga, *loc. cit.*, p. 337, nr. CCLIV.
16. *Ibid.*, p. 338, nr. CCLX.
17. *Ibid.*, V, p. 204, nr. CCVIII.
18. *Ibid.*, p. 262, nr. CCXCII. Un Dimitrie, fiul lui Alexandru, în Creta; *ibid.*, p. 293—294, nr. CCCXL.
19. *Ibid.*, p. 270, nr. CCCVIII.
20. Sathas, *Monumenta*, V, Paris, 1884; p. 211; Ioan C. Filitti, *Arhiva Gheorghe Grigore Cantacuzino*, Bucureşti, 1919, p. 283, n. 1. Cf. Iorga, *L'oncle d'Étienne le Grand*, în *Bulletin de la section historique de l'Académie Roumaine*, 1920, p. 79—80.
21. Bibliografia în studiul nostru, *Les grandes familles byzantines en Roumanie* (şi după cartea noastră, asupra familiei Cantacuzino, *Despre Cantacuzini*, şi *Documentele Cantacuzinilor*, Bucureşti, 1902).
22. Iorga, *Notes et extraits*, IV, p. 191, nr. CXXIII. Cf. Sathas, *loc. cit.*
23. Iorga, *Notes et extraits*, V, p. 285, nr. CCCXXV.
24. V. nota 20.
25. Lampros, *op. cit.*, p. 210—211.
26. D.A. Zakythinos, *Ἐπετηρὶς ἑταιρίας βυζαντινῶν σπουδῶν*, IX (1932). V. şi cartea noastră *Histoire de la vie byzantine*, III, p. 292, n. 4.
27. *Νέος Ἑλληνομνήμων*, XX, p. 2—3. — *Ibid.*, note despre biserica grecească din Neapole.
28. Iorga, *Notes et extraits*, IV, p. 168.
29. *Ἀναλώμασι μὲν τοῦ εὐγενοῦς καὶ δοκίμου ἀνδρός, κυρίου Νικολάου Βλαστοῦ τοῦ Κρητός, παραινέσει δὲ τῆς λαμπροτάτης καὶ σωφρονεστάτης κυρίας Ἄννης, θυγατρὸς τοῦ πανσεβεστάτου καὶ ἐνδοξοτάτου κυρίου Δουκᾶ Νοταρᾶ, ποτὲ μεγάλου δουκὸς τῆς Κωνσταντινουπόλεως, πόνῳ δὲ καὶ δεξιότητι Ζαχαρίου Καλλιέργου τοῦ Κρητός.*
30. Iorga, *Notes et extraits*, IV, p. 65—68, nr. IX. Crezînd că împăratul fugise pe mare, ei pretindeau că s-au răscumpărat singuri cu preţul de 7 000 de aspri.
31. Termeni ca „Bladick", pe româneşte „vlădică", pentru episcop, arată bine că originalul a trebuit să fie în româneşte. Despre un ierodiacon, socotit mai întîi schismatic, care predica în 1458 cretanilor, *ibid.*, p. 166, nr. XCIII.
32. *Ibid.*, p. 194, nr. CXXXI.
33. Ghedeon, *Πατριαρχικοὶ Πίνακες*, p. 529.
34. Crusius, *Turcograecia*, p. 59.

www.dacoromanica.ro

35. *Ibid.*, p. 63—64. Cf. *ibid.*, p. 188—189, 206, 532.
36. Miklosich și Müller, *Acta et diplomata graeca*, III, p. 291, nr. VIII.
37. Crusius, *op. cit.*, p. 517.
38. Înlocuitorul său latin ca patriarh al Constantinopolului, în 1473; Iorga, *Notes et extraits*, IV, p. 343, nr. CCLXX. În 1497, cardinalul de Sant'Angelo ia locul lui Girolamo Landi; *ibid.*, V, p. 235, nr. CCLIX.
39. V. Iorga, *Notes et extraits*, IV, p. 239 și urm.
40. *Ibid.*, p. 24.
41. Scrisoarea citată de Crusius, *op. cit.*, p. 75.
42. *Orationes de bello Turcis inferendo*, Paris, 1471. De asemeni, în *Aulae Turcicae othomanicique imperii descriptio* de Antoine Geoffroy (Geuffraeus), tratat tradus în latinește și tipărit la Basel în 1573.
43. Un rezumat și extrase, în Iorga, *Notes et extraits*, IV, p. 307—310, nr. CCXI.
44. *Ibid.*, p. 83 și urm.
45. *Ibid.*, p. 83 și urm.
46. *Ibid.*, p. 90, nr. XIV.
47. Cf. *ibid.*, p. 119, nr. XLVII.
48. *Ibid.*, p. 95.
49. *Ibid.*, p. 121, nr. LI. Cf., pentru temerile în legătură cu soarta insulei, *ibid.*, p. 129, nr. LXII.
50. O cronică venețiană spune că numai la vederea dogelui pe corăbiile sale, papa „crăpă" (*viste le galere, crepò*); *ibid.*, p. 205. Despre relațiile Veneției cu ducele Arhipelagului, *ibid.*, p. 247—248, nr. CLVI, p. 315—316, nr. CCXX, p. 318—319, nr. CCXXVIII, p. 328, nr-le CCXLII—CCXLIV, p. 342—343, nr. CCLXIX.
51. *Ibid.*, p. 118, nr. XLV.
52. *Ibid.*, p. 172—173, nr. CII.
53. *Ibid.*, p. 198, nr. CXXXIII. Era vorba de posibilitatea unei cuceriri a Constantinopolului de către hanul Persiei, Uzun-Hasan, *ibid.*, p. 271. El ar fi chemat pe venețieni la Gallipoli pentru a le da acest port pe care l-ar fi cucerit el însuși, *ibid.* (anul 1470). Despre „pierderea Trapezuntului", *ibid.*, p. 324, nr. CCXXXI.
54. *Ibid.*, V, p. 63.
55. O recomandație a legatului apostolic către consiliul din Nürenberg pentru trecerea prințesei (21 iunie 1472), *ibid.*, IV, p. 319—320, nr. CCXXXIX. O scrisoare a papii, în același sens (20 iulie), *ibid.*, p. 324, nr. CCXXXII. Altă scrisoare, către aceiași (1 noiembrie); *ibid.*, p. 327—328, nr. CCXLI. La Roma se credea că acest „neam al rutenilor" ar fi înclinat către unire, *ibid.*
56. *Ibid.*, V, p. 328, nr. CCCLXIII.
57. Silviu Dragomir, *Contribuție la relațiile bisericii românești cu Rusia în secolul al XVII-lea*, extras din *Analele Academiei Române*, mem. secț. ist., seria a II-a, tom. XXXIV, 1912.

www.dacoromanica.ro

58. Cornet, *Le guerre dei Veneti nell'Asia, 1470—1474*, Viena, 1850, p. 112: *„Occupatoris Imperii Orientis, quod, quum stirps mascula deesset imperatoria, ad Vestram Illustrissimam Dominationem jure vestri faustissimi conjugi pertineret"*. Cf. şi articolul nostru, *Venise dans la Mer Noire*, Bulletin de la section historique de l'Académie Roumaine, II, p. 356—357.
59. Iorga, *Notes et extraits*, V, p. 83.
60. *Ibid.*, p. 86, nr. XCIII. Nimic despre viitor în versurile adresate de un carmelit ducelui de Calabria, care recucerise Otranto, *ibid.*, p. 103, nr. XCVIII.
61. *Ibid.*, p. 239.
62. *„Que ante sua fuerant reddat et que diu possedit restituat"*, *ibid.*, p. 240.
63. *„Ergo neque bene convenient nisi unum constantinopolitanum imperatorem unanimes, sive electione libera, sive sorte posita, ex Deo eligant, in quem totius christianitatis oculi conjectentur"*, *ibid.*
64. *Ibid.*, VI, p. 45—55, nr. LXXV.
65. Spandugino, *Discorsii...* şi la Sansovino, *Historia universale dell'origine, guerre et imperio di Turchi*, Veneţia, 1654, fol. 194 v°.
66. *Ibid.*, fol. 195.
67. *Ibid.*, fol. 191. El menţionează pe fratele său, Alexandru şi afacerile în care şi-a pierdut averea întreagă din cauza piraţilor turci (*ibid.*, fol. 202 v°). A vizitat Adrianopolul (*ibid.*, fol. 115 v°, 116). Despre şederea sa în Turcia, *ibid.*, fol. 124 v°, 125 v°, 126, 128—129 v°, 130 v°. Pe la 1534 el era în Veneţia şi vorbea acolo cu cineva care-i da materialul unui nou opuscul, *ibid.*, fol. 137 v° (tratatul despre Persia e scris după 1538, *ibid.*).
68. *Ibid.*, fol. 182 şi urm.
69. Vezi ms. ital. 881, la Biblioteca Naţională din Paris.
70. Fol. 184 v°.
71. *Ibid.*, fol. 185 v°.
72. *Ibid.*, fol. 186. Detalii interesante se amestecă cu scornelile absurde obişnuite în povestire. Spandugino ştie turceşte. El vorbeşte şi de titlul de „Cassi Cantichiari" dat sultanului Murad (Ghazi Khodavendikiar), fol. 186. Timur este „il gran Sachetai" (Djagatai), fol. 186 v°.
73. *Ibid.*, fol. 186 v°. Traducătorul italian sau italianul care, sub dictarea aventurierului, scrie „il Dim Baiazeto", în loc de „Ildirim Baiazeto", Baiazid Fulgerul.
74. Cf. tratatul despre Persia, *ibid.*, fol. 135.
75. *Ibid.*, fol. 189.
76. *Ibid.*, fol. 190.
77. *Ibid.*, fol. 191.
78. „Ne la grandezza di questi imperatori de Turchi e nata per altra cagione che per le contese de principi cristiani"; fol. 122 v°.
79. *Ibid.*, fol. 192.

www.dacoromanica.ro

80. *Ibid.*, fol. 191 v°.
81. Cf. *ibid.*, fol. 119 v°.
82. *Ibid.*
83. *Ibid.*, fol. 92.
84. *Ibid.*, fol. 192 v°. De asemenea, Nicolae Paleologul care apără Monemvasia; *ibid.*, fol. 192 v° 193. Despre Irina Cantacuzino otrăvită de Lazăr Brancovici, *ibid.*
85. *Ibid.*, fol. 193 v°.
86. *Ibid.*, fol. 195.
87. *Ibid.*, fol. 194.
88. „Ma io son d'opinione che tornasse assai lor meglio che se fossero vissuti tanto, o ch'essi, o chi fosse di lor nati, havesse provato quanto sia dura cosa a gentilhuomini l'haver bisogno dell'altrui mercede"; *ibid.*, fol. 191.
89. *Ibid.*
90. „I quali cacciati fuori di casa e privi della propria patria per le nostre discordie se n'andiarono raminghi"; *ibid.*, fol. 207.
91. *Ibid.*, fol. 194.
92. *Ibid.*, fol. 194 v°.
93. *Ibid.*, fol. 206—207.
94. *Ibid.*, fol. 206. Spandugino va sfîrşi un tratat despre şahii Ismail şi Tahmasp, cerut de cardinalul Farnese, cu făgăduiala unei „istorii complete despre trebile persanilor şi ale Sudanului", *ibid.*, fol. 140 v°. Cf., asupra proiectelor lui Leon, articolul nostru cu privire la un plan de cucerire a Ierusalimului în *Revue de l'Orient latin*, 1894, nr. 2, p. 1—2, *Un projet relatif à la conquête de Jérusalem*.
95. Spandugino, *loc. cit.*, fol. 203.
96. *Ibid.*
97. *Ibid.*, fol. 204 v°.
98. *Ibid.*, fol. 205 v°.
99. *Ibid.*, fol. 206. El se întreabă, de altfel, cum de creştinii, supuşi atîtor sarcini fiscale, „au mai rămas în viaţă" (*ibid.*, fol. 119).
100. *Ibid.*, fol. 107 şi urm.
101. Crusius, *Turcograecia*, p. 415.
102. Acelaşi, *Germano-Graecia*, p. 156.
103. *Ibid.*, după Guicciardini.
104. Εἰς αὔβησιν τῆς συνοδήας τῶν χλιστιανῶν καὶ εἰς κοινὴν ἀγατοποίησιν; Buchon, *Nouvelles recherches historiques sur la Principauté française de Morée et ses hautes baronnies*, II, Paris, 1850, p. 344; Miklosich şi Müller, *op. cit.*, III, p. 266, nr. XIX. Vezi şi scrisoarea unui episcop Timotei, în Νέος Ἑλληνομνήμων din 31 martie 1924, şi în *Revista istorică*, XI, p. 153 — 155.
105. Ἐμῆς ἡ Μανιάτες δλη, μικρῆ καὶ μεγάλη, ἱερῖς καὶ γέροντες... Καθολικὸς βασιλεὺς καὶ δεσπότης τῶν χριστιανῶν: Ap. B. Daskalakis, Ἡ Μάνη καὶ ἡ ὀθωμανικὴ αὐτοκρατορία, 1453—1821, Atena, 1923, p. 43—44.
106. *Ibid.*, p. 58.

www.dacoromanica.ro

107. Vezi Buchon, *op. cit.*, p. 269—275, 289—291; Berger de Xivrey, *Mémoire sur une tentative d'insurréction organisée dans le Magne de 1612 à 1619 au nom du duc de Nevers* în Bibliothèque de l'École des Chartes, 1840 — 1841, p. 532; Miklosich și Müller, *op. cit.*, III, p. 269 și urm.; G. Fagniez, *Le projet de croisade de 1612 — 1625; le Père Joseph et Richelieu* în *Revue des questions historiques*, XLIV, 1889, p. 441 și urm.; studiul nostru, *Un conseiller byzantin de Michel le Brave: le Métropolite Denis Rhalis Paléologue*, în *Bulletin de la section historique de l'Académie Roumaine*, 1920, p. 98 și urm.; nota d-rei Elvira Georgescu, în *Revue historique du sud-est européen*, XI, 1934, p. 337—341.
108. Vezi și Daskalakis, *op. cit.*, p. 49 și urm. De asemenea o scrisoare italienească scrisă cu litere grecești; *ibid.*, p. 52, n. 1. Cf. *ibid.*, p. 53.
109. Vezi Buchon, *op. cit.*, p. 299.
110. Vezi studiul nostru *Aventuriers orientaux en France au XVI-e siècle*, în *Bulletin de la section historique de l'Académie Roumaine*, XVII, 1930, p. 9.
111. Buletinul citat, p. 75—76.
112. În 1527 i se propunea ducelui de Savoia, ca preceptor al fiului său Ludovic, un arhiepiscop de Rodos, care să-l învețe limba greacă, din care se trage latina (Zucchi, în *Miscellanea di storia italiana*, publicate de „Reale Deputazione sovra gli studi di storia patria per le antiche provincie e la Lombardia", XXII, Torino, 1933, p. 31).
113. Miklosich și Müller, *Acta et diplomata graeca*, III, p. 266—267, nr. XX. Mai vezi p. 267—269, nr-ele XXI-XXII.
114. *Ibid.*, p. 269, nr. XXI.
115. *Ibid.*, p. 274—275, nr. XXVII.
116. *Ibid.*
117. Crusius, *Germano-Graecia*, p. 1: „ita te hodie ab impiis et immanissimis barbaris plane oppressam ex animo deplorandum est. Non amplius ibi liber spiritus ducitur: nullae scholae, nulla eruditio est; nulla vetera ornamenta amplius; difficulter tributum quod pendunt corradunt; pro salvifico Christi evangelio execratum Alcoranum habent; ubi quondam vox Basiliorum, Nazianzenorum, Chrysostomorum oracula Dei sonabat, ibi nunc Deo invisi Mahometi sacerdotes boant".
118. *Ibid.*
119. *Turcograecia*, prefață (unde e vorba și de Atena mărginită la cîteva colibe de pescari).
120. Prefața citată.
121. „Optandum quidem esset graecum imperium adhuc star et florere"; *ibid.*
122. Vezi și Gerlach, *op. cit.*, p. 363.
123. *Ibid.*, p. 324.
124. Vezi Crusius, *Germano-Graecia*, p. 59 și urm., 156—157, 228. Dă nume bizantine fiicelor sale: Pulheria, Eudoxia,

www.dacoromanica.ro

Theodosia, Theodora; *ibid.*, p. 113. Ştie că la Muntele Athos există o bibliotecă, p. 158.

125. Acelaşi, *Turcograecia*, p. 48 şi urm., 58, 59, 63, 489—490.
126. *Ibid.*, p. 1 şi urm. (cu un frumos portret de împărat).
127. *Ibid.*, p. 516—522, 534. Cf. Gerlach, *op. cit.*, p. 304.
128. Crusius, *op. cit.*, p. 204.
129. Vezi J. Mathorez, *Les étrangers en France sous l'ancien régime; Histoire de la formation de la population française. I. Les causes de la pénétration des étrangers en France. Les Orientaux et les Extra Européens dans la population française*, Paris, 1919. Cf. studiul nostru *Aventuriers orientaux en France au XVI-e siècle*, p. 1 şi urm.
130. Un Gheorghe Diassorinos în insula Chios; Miklosich şi Müller, *op. cit.*, III, p. 263.
131. Crusius, *loc. cit.*, p. 247.
132. Vezi Ghedeon, *loc. cit.*, p. 529.
133. *Ibid.*, p. 58.
134. Miklosich şi Müller, *op. cit.*, VI, p. 281—282, nr. CXXIV.
135. *Ibid.*, p. 267—268 (cf. şi p. 302). El avea un coleg ca exarh, ca să viziteze şi Rodosul; *ibid.* — Şi Naxos primea pe mitropolitul Cezareii; *ibid.* Îşi băteau joc de limba, pe jumătate latină, vorbită în insulă, cu ἐντράδαι; *ibid.*, p. 268. Miconos făcea parte din acelaşi cerc de vizitare pastorală; *ibid.* Cf. *ibid.*, p. 273. — Pentru mănăstirea Exochoriani, v. Ghedeon, *loc. cit.*, p. 533.
136. Vezi pe o însemnare a lui lăsată la Ulm: Ἰάκοβος Βασιλικός, δεσπότης Σάμου καὶ μαρκέτλιος Πάρου, ἱππεὺς καὶ κόμης παλατῖνος. Cuvîntul „βασιλικός" să nu fie oare simplul adjectiv: „imperial"? Cf. *Revista istorică*, X, p. 26 şi urm., XVII, p. 24, 33 şi urm.; XIX, p. 207—208.
137. Theodosie Zigomalas îi dă şi acest nume; Crusius, *op. cit.*, p. 248. În Transilvania, chiar saşii îl numeau astfel; *ibid.*
138. *Ibid.*, p. 237. În general despre „Despot", v. ediţia mea, *Nouveaux matériaux pour servir à l'histoire de Jacques Basilikos l'Héraclide, dit le Despote, prince de Moldavie*, Buc., 1900; studiul lui Hans Petri, în *Memoriile Academiei Române*, seria III, tom. VIII, 1: *Relaţiunile lui Jakobus Basilikus Heraclides, zis Despot-Vodă, cu capii Reformaţiunii, atît în Germania cît şi în Polonia, precum şi propria sa activitate reformatoare în principatul Moldovei*; articolul nostru citat, *Aventuriers orientaux en France*; Coloman Szentmartoni, *Despot şi ungurii* (în ungureşte şi româneşte), Odorhei, 1931.

www.dacoromanica.ro

2
Constantinopolul cel mare. Raliații. Permanența formelor bizantine

Cucerirea avea să schimbe caracterul Constantinopolului. Nu numai pentru a înlocui pe cei care căzuseră în timpul apărării și al măcelului „legal" de trei zile, dar pentru a avea o capitală plină de lume, Mahomed al II-lea se grăbi să-și populeze din nou orașul cucerit. În privința naționalității și a religiei fu destul de mărinimos: alături de turcii colonizați, ca cei ce-l precedaseră la Dunărea de Jos, el puse să se aducă „exilați", „surghiuni" greci de la Agatopolis, din Mesembria, Selimbria[1], Heracleea, Panidos, Orestias, pînă și din Adrianopol și „din multe alte locuri", „dăruindu-le case, fiecăruia după tagma lui": pe un preț de nimic cumpărară falnice proprietăți[2]. După trecere de peste un veac, sultanul turc refăcea opera lui Constantin cel Mare. Numirea însăși a unui patriarh ar fi fost, după spusele unui grec din secolul al XVI-lea, determinată de dorința aceasta de a repopula orașul decăzut sub Paleologii primejduiți și săraci[3]. După fiecare cucerire avu loc un nou transport de coloni, ca cei din Lesbos și Foceea[4]. S-au adaus apoi greci și latini de la Amastris (Samastro) și din Caffa, luată cu asalt în 1475[5], apoi oameni din Tra-

www.dacoromanica.ro

pezunt[6] și din Eubea, anume din: Ftelion, Gardiki, Chalkis[7], din cetățile moldovene ale Chiliei și Cetății-Albe[8], și în urmă chiar din Siria, Ungaria și Polonia[9]. Fură atîția oameni nedeprinși cu clima, încît pe la 1475[10] a izbucnit o molimă între dînșii. Meșteșugari și alți locuitori din Tabriz aveau să se adauge. Aici, în mijlocul acestor noi veniți, merse să-și stabilească Scaunul[11] la Pammakaristos, în vechea mănăstire de călugărițe, patriarhul.

În acest măreț oraș al Constantinopolului imperial, prădat, dar cîtuși de puțin ruinat, în care fosta reședință a patriarhului devenise monetăria împărătească[12], și unde pe la 1591 se putea contempla încă pe cupola Sfintei Sofii Pantocratorul, *Dio padre intiero*, cum spune un călător italian[13], se vedea încă mănăstirea Manganelor[14], Studion, cea plină de fresce[15], Sfînta Teodosia, devenită Daul-giami[16], Sf. Ioan, închisă din pricina vecinătății unei moschei[17], Sf. Nicolae[18], Prodromul și Aetos, cea ruinată, plină și ea de fresce, Petra, mănăstirea Pantocratorului, biserici care de la început deveniseră moschei[19].

Dar pentru creștini, aproape de noua patriarhie era — dacă nu Sf. Ioan al Maicilor[20] — lîngă Sf. Nicolae de la mare[21], lîngă Studion, Sf. Teodor, bogat zugrăvită, cu capiteluri corintice, podită cu mozaice înfățișînd animale și flori[22], Sf. Eufemia[23]. Cei de la Galata mergeau la biserica Chrysopighiei[24]. Gerlach descrie slujba care se oficia, cu corul de copii, condus de dascăl. Se pomeneau numele tuturor patriarhilor și se cerea pomană pentru cei strîmtorați[25].

În împrejurimi, bisericile mai cunoscute erau: cea a Sf. Paraschiva, la Haschioi[26], unde locuia patriarhul Mitrofan[27], cea a Sf. Pantelimon la Cuzgunciuc[28], cea a Sf. Dumitru[29], a Sf. Constantin, în satul de caramanlîi, care-și uitaseră limba[30], a Sf. Mihail[31]. Au mai fost citate și altele, deseori „închinate" Locurilor Sfinte de trei continente în care se aflau ortodocși, la Ciub-Ali, la Palata, pentru „slavi", la Balina, la Sarmasichi, la Salma-turuc, la Belgradul Constantinopolei, la Psamatheoi, la Hexi-marmara, la Kontoscalion, la Tatabuloi, la Beșictaș, la Ortachioi, la Curù-Ceșme, îndrăgită, mai tîrziu, de fanarioți, ca și Arnăut-chioi, la Bebec, la Bal-

www.dacoromanica.ro

ta-Liman, la Neochorion[32], dar unele sînt numai dintr-a doua jumătate a secolului al XVII-lea.

Mănăstirea Studion ajunse cartierul armenilor, care, fiind uneori giuvaiergii bogați[33], plăteau sultanului chirie de o mie de ducați pe an[34]. Marea biserică a Sf. Gheorghe, cea mai frumoasă după Sf. Sofia, le rămăsese lor[35]. Episcopul armean lua loc în procesiuni îndată după cel ecumenic, și cu prilejul circumciziunii unui prinț Mahomed, s-a putut înfățișa cu optzeci și șase de preoți și două sute patruzeci de credincioși[36].

Patruzeci de mii de evrei locuiau între zidurile capitalei, după un veac de la cucerirea ei, în partea dinspre Bosfor, trăind din comerț și meșteșuguri. Deseori medici, ei se pricepeau și la astrologie[37]. Cartierul lor arsese, dar fu îndată refăcut, în condiții mai bune[38]. Numărul lor spori în curînd cu maranii siliți să părăsească Spania, în veacul al XVI-lea. Pe aceeași vreme cînd don José trimitea în Moldova vin de Malvasia, cumpărat în Creta[39], Ester, zisă Chira, prietena mamei sultanului Selim al II-lea și confidenta celei a sultanului Mahomed al III-lea ajunse „vameșă" a Imperiului, și cum se bănuia că ar fi bătut monedă falsă, fu ucisă de spahii, cadavrul ei ars, iar bucățile expuse; de acum înainte li se porunci evreilor să renunțe la luxul lor și să poarte mereu tichia roșie[40]. Cu toate acestea, evreii rămaseră amestecați în viața constantinopolitană și mai marii Imperiului cereau, în caz de boală, să fie îngrijiți de *hekimii* lor[41].

Nepotul, prin căsătorie, al doñei Gracia Mendez, fostă Beatriz de Luna, don José Miquez, duce de Naxos, șeful unui grup de cinci sute de emigrați[42], restauratorul Tiberiadei, era, alături de un Bendus, un Solomon, una dintre personalitățile cele mai de vază din Imperiu. Sultanul Selim, după ce-l făcuse „mutefariaka", îi dăduse, pe cînd avea monopolul vinului, douăsprezece insule, printre care și Andros[43].

Călătorul german Dernschwam ni-l prezintă păzit de ieniceri, slujit de servitori aduși din Spania, cu „bărbuța lui ascuțită" ieșind din faldurii veșmîntului de mătase, garnisit cu hermină. El reținea la masă pînă la optzeci de persoane și ținea, pe cheltuiala lui, spitale. So-

www.dacoromanica.ro

ția sa pe care o luase în căsătorie cu vîlvă mare, invitînd 3 000 de persoane, era fiica señorei Mendez[44]. Va fi vorba ceva mai departe de modul în care înțelegea el să fie „duce" și succesor al vechilor prinți venețieni.

Același Dernschwam, care cunoscuse pe bogatul Samuil, socotește numărul evreilor la Constantinopol, în 1553, la 15 035 de inși, fără femei și copii, pe lîngă alți 20 000 la Tesalonic. Descrie și el pe văduva lui Diego Mendez, pe care ea îl înmormîntează la Ierusalim, și al cărei frate, stabilit la Anvers, se numea François, adăugînd că devenise foarte bogată vînzînd grîne, lînă și piper[45].

Greci din Caramania, vorbind turcește[46], formau laolaltă un grup important[47].

Numărul sirienilor, neorganizați, al arabilor va ajunge îndată foarte mare[48].

În sfîrșit, nimic nu se schimbase în felul de-a trăi al italienilor, deveniți în curînd statornici levantini. Mahomed al II-lea le confirmase o largă autonomie, a doua zi după cucerire[49]. Către 1580, ei aveau la Galata mai multe biserici: Sf. Francisc, Sf. Benedict, Sf. Petru, Sf. Gheorghe, Sf. Fecioară, Sf. Ana, Sf. Clara, Sf. Ioan[50]. Procesiunile erau nestînjenite[51]. Se ducea o viață în care nu lipseau vechile datini apusene. Cu toată diferența, foarte clară, pe care o stabilea față de greci credința lor catolică, cu toate excomunicările grecești îndreptate împotriva cununiilor mixte[52], căsătoriile greco-latine erau destul de dese. Se găseau la Pera — spune un călător german, — „tot felul de plăceri și de distracții contra melancoliei și a tristeții"[53].

Reprezentantul cretanilor la Galata, Leonin, avea, pe la 1570, destulă trecere pentru a impune pe unul dintre ai săi pe Scaunul metropolitan vacant al Filadelfiei[54].

Uneori se încheiau căsătorii între persoane care aparțineau unor confesiuni creștine diferite. Către jumătatea veacului al XVI-lea, un venețian scrie: „bărbatul trăiește după moda frîncească, iar femeia după cea grecească, după vechile datini, și aceasta e pricina pentru care nu e niciodată între ei bună pace și iubire"[55].

www.dacoromanica.ro

În Pera de la sfîrșitul veacului al XVI-lea era și o colonie de occidentali, francezi, un senior de la Planche, germani, sași din Ardeal, ceasornicari, armurieri, cuțitari[56]. Pictorul cel mai bun era un francez[57]. Un bastard de doge venețian, Aloisio Gritti, prieten cu sultanul Soliman, visa la tronul Ungariei; cutezătorul aventurier care, vorbind turcește și grecește, „trăia cu turcii ca un turc și ca un creștin cu creștinii", purtînd pe capul lui zănatic o căciulă ungurească, fusese ținta atenției generale cu cîțiva zeci de ani mai înainte[58]: în jurul său era un capugi, un chehaia și o mie de inși, dintre care cinci sute de robi, slujeau în seraiul lui, ce cuprindea șase sute de cai. Ca „marii greci" de mai tîrziu, el luase în arendă veniturile Imperiului, împreună cu vămile de la Gallipoli și Angora, căpătase beneficiul unui episcopat din Ungaria, astfel încît avea aproape o sută de mii de ducați pe an la dispoziția capriciilor sale. Fiica lui, Marieta, despărțită de un Cicogna, se căsători cu un pretendent la tronul Moldovei. Pe vremea aceia, vizirul era un grec, Iunus[59].

În narațiunea spaniolă atribuită lui Cristôbal de Villalón[60], populația Constantinopolului la sfîrșitul veacului al XV-lea era prezentată astfel, după listele oficiale: 40 000 de case de creștini, 10 000 de evrei, 60 000 de turci. Pera are 4 000 de case; 10 000 de case de greci sînt în împrejurimi.

Iată unul din actele prin care Mahomed al II-lea, legîndu-se printr-un solemn jurămînt, îndeamnă, în urma ofertei făcute de ei unui agă turcesc, pe cîțiva dintre nobilii care stătuseră pînă în ultima clipă în preajma predecesorului său, să se înapoieze acasă: „seniorul Sphrantzes (Phrantzes) cu toți ai săi, seniorul Manuil Raul cu toți ai săi, seniorul Dimitrie Lascaris cu toți ai săi și Diplovatatzes, Kavakes, Pagomenes, Frangopulos și Sguromali", — pe care-i vom găsi, un veac mai tîrziu, în Moldova — „și Mavropapas și Filantropenes și Petro-Bua", — albanezi — „și toți cei care vor voi să vină"[61]. El a folosit pe un arhitect bizantin, Christodulos, căruia i-a dăruit un întreg cartier, aproape de biserica Mugliotisa[62].

www.dacoromanica.ro

Despotul Andrei Paleologul
(după Pinturicchio)

www.dacoromanica.ro

Dintre vechile familii, au fost deci unele care s-au ținut mai mult sau mai puțin la o parte, după cucerire. S-a întîmplat chiar că Manuil, fiul despotului Toma, sfătuit de prietenii săi Mangafas, Contos și un anume Nicolae, a părăsit Roma, locul de retragere al familiei sale, pentru a se prezenta sultanului. El obținu de la mila lui Mahomed pămînturi la Siretion, la Ampelition și *o roga*, pensie de o sută de aspri. „I-a mai dăruit și doi robi și două roabe frumoase și de la țiitoarele acestea avu el doi fii, Ioan și Andrei". El își va sfîrși zilele în acest sălaș onorabil[63], și nu ca refugiat în Ungaria[64]. Primul dintre fiii săi a murit creștin, și i s-a îngăduit să fie înmormîntat la Pammakaristos[65], în timp ce celălalt, chemat la curtea sultanului Selim, luă numele de Mahomed.

Între acești membri, rămași creștini, ai vechii aristocrații bizantine, Teodor Spandugino Cantacuzino citează pe „serenissimul domn, seniorul Manuil Paleologul, despot al Greciei, care avea dreptul, neîngăduit „oricărui senior al Turciei" de a se așeza în serai lîngă birourile tefterdarului", „în capul pieței, într-o loggia făcută din marmura cea mai fină"[66]. Aiurea, despre același: „nimeni, oricît de însemnat ar fi el, nu cutează să se așeze alături de cortul împărătesc, ci rămîne ceva mai la o parte. E drept că cel mai apropiat dintre toți pe vremea sultanului Baiazid, cum pot spune că am văzut și eu, era despotul Manuil, pe care, deși creștin și de nație creștină, împăratul voia totuși să-l știe respectat de toți și ținut în mai mare cinste decît oricare alt senior"[67].

Un Matei, fiul lui Pavel Asanis, care semna și „Paleologul", soțul unei Eudaimonoiani[68] a trăit o vreme pe lîngă despotul Dimitrie[69] al cărui nepot era, prin mamă, dar cînd sărăcia a risipit curtea acestuia, el a murit de supărare, soția lui „despina", și fiica sa, al cărei veșmînt a devenit un sácos în biserica patriarhală, urmîndu-l în mormînt[70]. Și totuși sultanul, văzîndu-l mergînd pe jos, îi dăruise un cal, îmbiindu-l să intre în corpul său de gardă.

Din Trapezunt au venit un Kabazites, marele „mesazon" al acestui imperiu și nepotul lui Zagaris, un Paleolog, al cărui văr, fiul unei alte fiice a lui Zagaris,

www.dacoromanica.ro

stabilită în Serbia, devenise pașa Mahomet[71]. Era protovestiar. Bigam, și dorind să capete binecuvîntarea patriarhului Ioasaf I pentru căsătoria lui cu fiica ducelui Atenei, el aduse astfel căderea capului Bisericii[72]. Era un om priceput în mînuirea arcului și pătimaș la jocul cu zarurile, într-atît încît a murit în timp ce juca.

Un alt grec din Trapezunt, Gheorghe Amirutzi, s-a lepădat de lege, cu fiii săi odată[73].

Un grup întreg de renegați se închegase la serai și hotăra în voie de patriarhie[74]. Fiul lui Gidos (de la Guy), — numit astfel sub influența Lusignanilor Paleologi — deveni beglerbegul Has-Murad, ucis în marea luptă împotriva lui Uzun-Hasan[75]. Skanderbeg, fiul lui Amirutzi, a tradus pentru sultan codicii greci și tratate de teologie, avînd funcția de secretar și hasnadar, păzitor al tezaurului. Se aflau pînă și în jurul lui Mahomed tineri care rămăseseră creștini[76], dar comandantul trupelor turcești în fața Rodosului fu un Paleolog renegat[77], iar în 1500 Mezed-Pașa era tot un Paleolog, avînd alături un alt renegat, care se trăgea din marile familii[78].

În preajma prințesei sîrbești Mara, văduva lui Murad al II-lea era fratele ei Grigore și nepoata ei Caterina, văduva contelui de Cilly; într-un act din 13 aprilie 1479 această prințesă, care avea proprietatea unei vămi, lîngă Athos, luase titlul de „sultana autocratului Murad, cucernica țarină Mara, fiica despotului Gheorghe"[79].

Alte familii nobile vegetau ca arendași ai Imperiului în Moreea și în alte părți din provincie, la Midia, la Sozopol, la Mesembria: astfel Mamona și Notaras, Muzalon, Vatatzes și Diplovatatzes, Lascaris, Asanis, Chrysoloras, Eugenikos[80].

Vom vedea în ce fel capitalurile căzură curînd în mîna lor, nutrindu-le astfel ambiția politică.

Critobul din Imbros a folosit toate mijloacele retoricii sale de lingușitor și toate amintirile sale de istoric pentru a ridica în slavă persoana și opera cuceritorului[81].

Pe nesimțite căpetenia păgînilor va căpăta numele de „basileus"[82]. Între frații ultimului împărat și între „împăratul" turc, un cronicar de la începutul veacului al XV-lea pare a înclina către acesta din urmă,

www.dacoromanica.ro

prezentînd campania sultanului împotriva lui Dimitrie și a lui Toma drept pedeapsă a neîncetatelor vrajbe dintre ei și a părăsirii datoriei lor față de Imperiu[83]; el vorbește chiar ca de o înaltă cinstire pentru acești Paleologi din ultimul ceas despre căsătoria celebrată „după obiceiul agarenilor", a fiicei lui Dimitrie cu sultanul[84], ca și de cununia acestuia cu fiica împăratului din Trapezunt, la cererea sa[85], prințesa fiind cedată apoi hogei sultanului. Purtarea despotului Dimitrie, cu dezmățul lui la vînătoare, e înfierată în chipul cel mai aspru[86]: el fu pîrît sultanului pentru a fi împărțit cu arendașii sării un venit împărătesc la care își avea partea, și vizirul Mahmud abia putu să-l scape de la moarte pe acest nenorocit prinț; fu oprit însă de-a mai merge călare[87]. Despre împăratul din Trapezunt se spune că era „nevrednic de domnie"[88]. Elogiul final al lui Mahomed, — cel nepărtinitor, iute la faptă, amic al învățaților chiar, și mai ales dacă erau creștini, excelent administrator, voind să afle prin sine însuși toate, mergînd pînă a face inspecții de noapte ca vechii basilei, cerînd să știe amănunte despre orice fel de lucru, întru-atît încît punea să se însemne de un psalt grec cîntările persane, — este elogiul unui monarh legitim. Și ca despre un August se spune că „a întins pînă departe granițele imperiului său[89]".

Găsim la grecul acesta o judecată favorabilă și pentru modestul și dreptul Baiazid al II-lea[90], și Selim însuși este lăudat pentru a fi îngăduit să se deschidă bisericile pînă atunci închise[91].

Cu toate plîngerile împotriva „agarenilor", se putea spune, de un bun cunoscător al grecilor, în a doua jumătate a veacului al XVI-lea, că „nu voiesc un altul să le fie stăpîn, în afară de turc, nici măcar un creștin"[92]. *Ei simțeau că imperiul acesta redevenea al lor*. Un timp, chiar la Constantinopol, raporturile cu occidentalii se mărginiseră la cîțiva funcționari de ambasadă, ca Ștefan Gerlach sau Solomon Schweiger, care a mers pînă în Egipt, cu David Chytreus, un călător erudit: abia de la 1580 înainte ambasadorii înșiși încep a se interesa de lumea aceasta pe care o folosesc uneori, dar o disprețuiesc în fond.

www.dacoromanica.ro

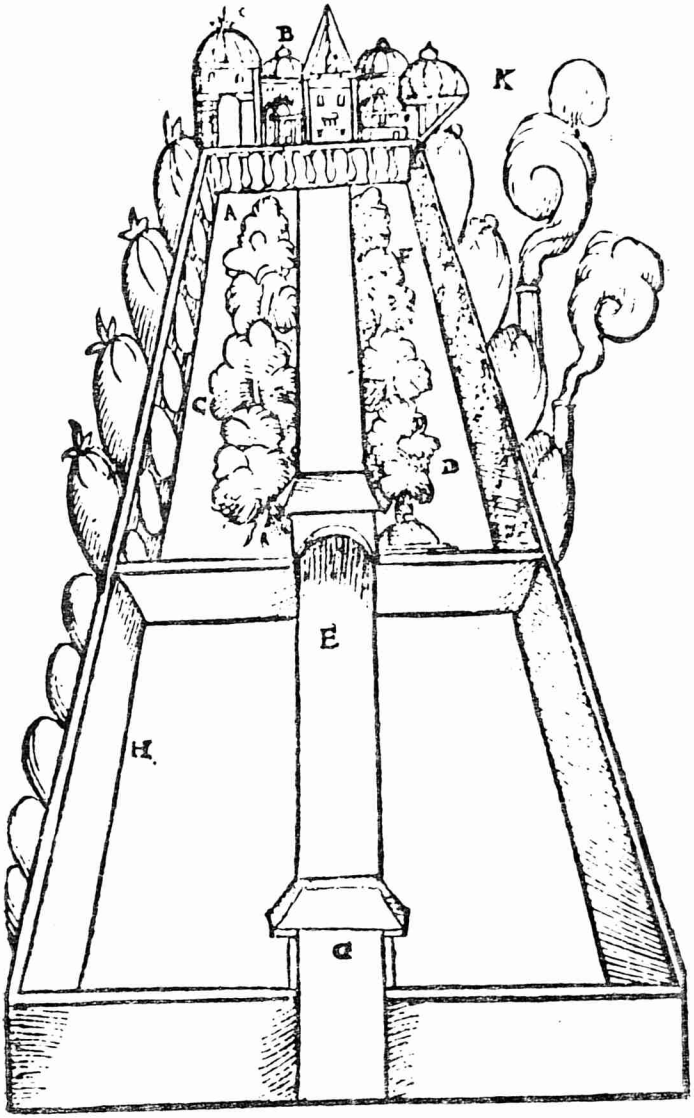

Sublima Poartă în sec. al XVI-lea
(după Crusius)

www.dacoromanica.ro

Un simțământ de mîndrie începea deci să însufleţească pe grecii rămaşi sub domnia acestui sultan, care printr-un ordin împărătesc interzisese orice jignire adusă creştinilor[93]. „Sultanul" — se putea scrie în a doua jumătate a veacului al XVI-lea — „era foarte mulţumit de a fi şeful şi împăratul unui asemenea neam"[94]. Despre unul dintre succesorii săi din secolul al XVI-lea, Murad al III-lea, fiul unei creştine din Paros, cu multă trecere, se spunea că ar fi cumpărat pe ascuns o icoană a Maicii Domnului[95]. Sultanul este, pentru patriarhul Maxim, în 1480, „prea slăvitul monarh", şi scriind dogelui Veneţiei pentru a-i cere ca ortodocşii oraşului să nu mai fie asupriţi, el vorbeşte în felul acesta despre politica religioasă a stăpînului său: „Astfel marele şi preaslăvitul monarh, fiind de altă lege, îngăduie creştinilor şi tuturor celorlalţi să fie liberi în ce priveşte părerile şi credinţa lor, şi aflînd, ceva mai înainte, că în Ţara Românească armenii sînt asupriţi pentru a fi făcuţi ortodocşi, el a scris şi a trimis poruncă anume că legea lui Dumnezeu nu îngăduie silnicie, şi a împiedicat în felul acesta asuprirea"[96]. Sultanul apare chiar ca susţinătorul Bisericii ecumenice în revendicările sale de drepturi faţă de Veneţia[97].

Mahomed al II-lea folosea limba grecească, aşa cum o făceau de altfel predecesorii săi, în scrisorile adresate comandanţilor fortăreţelor balcanice depinzînd de dînşii, în misiunile solemne către doge[98]. Cu Ordinul din Rodos, corespondenţa rămase în greceşte[99]. Şefii provinciilor occidentale din Balcani aveau secretari greci. De la o insulă venețiană la una turcească corespondenţa se făcea tot în greceşte[100]. Caracterul grecesc al insulei Creta a rămas dealtminteri neschimbat în toate contractele private şi chiar în actele notarilor, care se intitulau βασιλικῆς ἐξουσίας, dar, firește, în raport cu Imperiul de apus[101]; şi nu numai în Creta, dar şi în insula Zante limba grecească era limba oficială[102].

Mai puteau fi considerate Curţi greceşti şi cea a dinastiei Tocco din Arta şi Santa-Maura, peceţile doar şi semnăturile păstrîndu-se, ca pentru contele Leonard, în italieneşte sau în latineşte[103]. Ba încă, în cutare insule ocupate de ei, Nisiros, Kos, ospitalierii foloseau

www.dacoromanica.ro

aceeaşi limbă, căpeteniile lor semnînd în chip de νομικοὶ şi καπέτανοι[104]; un privilegiu acordat de marele-maestru unor insulari, charciţii, este în greceşte[105].

Către 1470, hanul Crimeii, Mengli-Ghirai se foloseşte de limba grecească pentru a chema în ajutorul său pe Bartolomeu de Campofregoso, dogele Genovei, contra unui „emiraki", în care s-ar putea recunoaşte viitorul învingător şi suzeran al dinastiei sale, Mahomed al II-lea[106].

Note

1. Ei sînt menţionaţi în scrisoarea episcopilor refugiaţi în Ţara Românească; vezi Iorga, *Notes et extraits*, IV, p. 67. Scrisoarea pomeneşte de cele 30 000 de familii venite de peste mare, de alţi 4 000 imigraţi de nevoie, de 4 000 aduşi pe uscat; *ibid.* Cf. şi Dorotei de Monemvasia, *Βιβλίον ἱστορικόν*, ed. din 1818, p. 414.
2. Cronică tipărită de Crusius, *Turcograecia*, p. 13—14.
3. Διὰ νὰ ἀκούουν οἱ χριστιανοὶ ὅτι ἔχουν πατριάρχην, νὰ τρέχουν εἰς τὴν πόλιν, *ibid.*, p. 107.
4. Crusius, *Turcograecia*, p. 14.
5. *Ibid.* Şi cronica adaugă „διεφέσεως γὰρ εἶχεν ἵνα πολυάνθρωπος γένηται καὶ κατοικουμένη πᾶσα", *ibid.*, p. 14—15. Au fost asemenea σεργουνίδες şi de la Coron la Veria; Dorotei de Monemvasia, *loc. cit.*, p. 442.
6. Crusius, *op. cit.*, p. 21—22.
7. *Ibid.*, p. 25.
8. *Ibid.*, p. 31.
9. Byzantios, *Ἡ Κωνσταντινούπολις*, II, p. 78. El citează pe Petru Gyllius pentru afirmaţia că populaţia oraşului fusese pe de-a întregul primenită.
10. *Ibid.* Din Argos încă 2 000 de familii, v. Byzantios, *loc. cit.*, p. 77—78.
11. Crusius, *op. cit.*, p. 15, 109, 211. Byzantios îi atribuie titlul, pe care nu l-a purtat niciodată, de „Πατριάρχης τῶν τοῦ Χριστοῦ πενήτων", *op. cit.*, p. 78.
12. Gerlach, *Tagebuch*, p. 77.
13. *Viaggio a Constantinopoli di ser Lorenzo Bernardo*, în *Miscellanea pubblicata dalla R. deputazione veneta di storia patria*, p. 32—34.
14. Crusius, *op. cit.*, p. 127.
15. Gerlach, *op. cit.*, p. 217.
16. Id., *ibid.*, p. 358—359, 454. Despre Pantocrator, *ibid.*, p. 359.
17. *Ibid.*, p. 455.

www.dacoromanica.ro

18. *Ibid.*, p. 467.
19. Crusius, *op. cit.*, p. 190—191. La mănăstirea Sf. Ioan se făcuse o „Thierhauss"; Gerlach, *op. cit.*, p. 312, 336.
20. Crusius, *op. cit.*, p. 189.
21. Gerlach, *op. cit.*, p. 178.
22. *Ibid.*, p. 217, 359, 406.
23. *Ibid.*, p. 469. Despre bisericile din regiunea Selimbriei, *ibid.*, p. 506 și urm. Despre cea a Adormirii Maicii Domnului la Egina, v. Ghedeon, *op. cit.*, p. 549.
24. Crusius, *Turcograecia*, p. 155, 205, 507; Gerlach, *op. cit.*, p. 185—186, 469, 477.
25. *Ibid.*, p. 62—63. Despre slujbă, la Panaghia, *ibid.*, p. 64. Alte slujbe, *ibid.*, p. 83—85, 88, 91—92, 95 (despre bisericile din Niceea). Ospețe sărbătorești, *ibid.*, p. 104—108, 158, 167—169, 179, 229—230, 234—236, 329, 331, 337—338, 352, 356—357, 364—366, 405—406, 467—470, 473 și urm., 489—490, 499.
26. Ghedeon, *op. cit.*, p. 135—136.
27. *Ibid.*, p. 516; Gerlach, *op. cit.*, p. 341, 368, 485.
28. Ghedeon, *op. cit.*, p. 542; cf. Legrand, ediția *Efemeridelor dacice* ale lui Daponte, I, Paris, 1880, p. 504.
29. Gerlach, *op. cit.*, p. 99, 208, 397. Biserica ruinată a Sf. Teodor, la Scutari; *ibid.*, p. 171.
30. *Ibid.*, p. 173, 186, 484—485. Despre bisericile din Lopad, *ibid.*, p. 257. Despre protopopi, *ibid.*, p. 359. Despre puțul Sf. Ioan, în spatele Sf. Sofii, *ibid.*, p. 377. Despre Panaghia dărîmată, p. 455.
31. *Ibid.*, p. 206.
32. Byzantios, *op. cit.*, I, p. 128—129.
33. Gerlach, *op. cit.*, p. 141, 349.
34. Crusius, *Germano-Graecia*, p. 227—228.
35. Gerlach, *op. cit.*, p. 184—186, 201—204, 327—339.
36. Crusius, *Turcograecia*, p. 235.
37. Gerlach, *op. cit.*, p. 501, 508. Ei oferă 2 000 de ducați pentru a cruța pe unul din ei de spînzurătoare.
38. *Ibid.*, p. 485.
39. Abraham Galante, *Documents officiels turcs concernant les Juifs de Turquie*, Stambul, 1931.
40. Același, *Esther Kyra, d'après de nouveaux documents (Contribution à l'histoire des Juifs de Turquie)*, Constantinople, 1926 și *Hans Dernschwamms Tagebuch einer Reise nach Konstantinopel und Kleinasien (1553—1555)*, publicat de Franz Babinger, München-Leipzig, 1923.
41. Vezi Cristôbal de Villalón, *Viaje de Turquia*, în colecția *Bibliofiles españoles*, XXXIV (1898) și în *Nueva Biblioteca de autores españoles* (1905), apoi în *Collección Universal*, nr-ele 38—40. Cf. studiul nostru *Un témoignage espagnol sur la Turquie de Soliman-le-Magnifique*, în *Revue historique du sud-est européen*, VII, 1930, p. 89—98. Un medic numit Iacub în 1452; Galante, *op. cit.*, p. 195, nr.

www.dacoromanica.ro

I. — Maranii jucară pînă tîrziu acest rol. Către 1700, medicul evreu al lui Nicolae Mavrocordat mărturisea că în Spania se prefăcuse creştin şi că „fusese hirotonisit preot, deşi evreu şi căsătorit în taină"; De Saumeri, *Mémoires et aventures secrètes et curieuses d'un voyage du Levant*, Liège, 1732, p. 206—207; vezi în *Revue historique du sud-est européen*, IV, p. 132.

42. V. Abraham Galante, *Don Joseph Nassi, duc de Naxos, d'après de nouveaux documents*, Constantinopol, 1913.
43. Gerlach, p. 426. Mai avea proprietăţi în Cipru şi în Chios. În Moldova i se acordase monopolul vînzării vinului de Creta şi îl căpătase şi pe acela al cerii de pe aceste meleaguri. Visa şi la coroana Ciprului (2 august 1579). Maranii aduc sistemul întrebuinţat în armatele lui Carol Quintul pentru a fabrica chesoanele artileriei; Spandugino Cantacuzino, la Sansovino, *op. cit.*, fol. 121 v°.
44. *Op. cit.* Gerlach numără peste 10 000 de evrei (p. 90). Cf. şi *ibid.*, p. 96, 155, 279, 303, 342, 383, 385 (muzicanţi evrei), 116—117.
45. *Op. cit.*, p. 114.
46. Gerlach, p. 217.
47. *Ibid.*, p. 22.
48. Crusius, *Turcograecia*, p. 487.
49. Vezi Iorga, *Le privilège de Mahomet II pour la ville de Péra*, în *Bulletin de la section historique de l'Académie Roumaine*, II, 1914, p. 2 şi urm.
50. Franciscani din Chios predicau acolo greceşte; Gerlach, p. 469—470, 492—493. Despre vicarul patriarhiei latine, *ibid.*, p. 205.
51. *Ibid.*, p. 213.
52. Crusius, *Turcograecia*, p. 496; Gerlach, *op. cit.*, p. 64, 153, 357.
53. Vezi actele privitoare la Ecaterina, doamna Ţării Româneşti, fiica unui grec şi a unei italiene, în Hurmuzaki, XIV, I (Buc., 1915), p. 50, 51, 53, 57, 58, 60, 62, 63, 67, 72, 77, 78, 79, 81 şi Iorga, *Contribuţii la istoria Munteniei în a doua jumătate a secolului al XVI-lea*, în *Analele Academiei Române, mem. secţ. ist., seria a II-a*, tom. XVIII, 1896.
54. Gerlach, *op. cit.*, p. 366—367.
55. *Viaggi fatti da Venezia alla Tana, in Persia, in India, in Constantinopoli, con la descrittione particolare di città, luoghi, siti, costumi et della Porta del Gran Turco et di tutte le intrade, spese et governo suo*, Veneţia, 1543; *cf. Revue historique du sud-est européen*, V, 1928, p. 290.
56. *Wahrhafte Beschreibung einer dreyjährigen Dienstbarklet, so zu Alexandrien in Egypten*, p. 371, în *Revue historique du sud-est européen*, VI, 1929, p. 125—126.
57. *Literae Wenceslai a Budowitz magistri aulae Caesarei apud Turcorum imperatorem legati, hoc anno 1580 Constantinopoli allatae.*

www.dacoromanica.ro

58. *Viaggi fatti da Venetia alla Tana*, în *Rev. hist. du sud-est européen*, VI, 1929, p. 291—292.
59. Hugo Favolius, în aceeaşi revistă, p. 293.
60. Vezi St. Genois şi Schepper, în *Belgia*, 1856, p. 152; Kretschmayr, *Lüdovico Gritti*, *Archiv für österreichische Geschichte*, LXXXIII, 1896; cf. Motogna, *Momente istorice*, în *Revista istorică*, XIV, 1928, p. 36—37.
61. Miklosich şi Müller, *op. cit.*, III, p. 290, nr. VII, 12.
62. Atanasie Comnen Ipsilanti, *Τά μετὰ τὴν ἅλωσιν*, Constantinopol, 1870, 12.
63. Dorotei de Monemvasia, p. 416.
64. Spandugino, *op. cit.*, fol. 192 v°.
65. Dorotei de Monemvasia, p. 416.
66. La Sansovino, fol. 118.
67. *Ibid.*, fol. 120 v°.
68. Dorotei de Monemvasia, *op. cit.*, p. 415.
69. Vezi o scrisoare a despotului Dimitrie, care trimite marchizului de Ferrara un ambasador, pe Atanasie Lascaris; Iorga, *Notes et extraits*, IV, p. 79—80, nr. II. Scrisoarea lui Asanis, *ibid.*, p. 80, nr. III. Despre părerea pe care şi-o făcea asupra lui Dimitrie, în 1451 Francisc Filelfo, *ibid.*, p. 82, notă. Despre fiica lui Dimitrie, oferită de tatăl ei lui Mahomed al II-lea şi care, fiind refuzată de sultan, a murit la Adrianopol, v. Spandugino, *op. cit.*, fol. 129 v°. Însuşi despotul luă în arendă veniturile sării şi fu învinuit de delapidare.
70. Crusius, *Turcograecia*, p. 20.
71. A doua cronică grecească, *ibid.*, p. 121.
72. *Ibid.*, p. 122—124.
73. *Ibid.*, p. 21—22.
74. *Ibid.*, p. 22.
75. *Ibid.*, p. 24.
76. *Ibid.*, p. 27, 33.
77. *Ibid.*, p. 62. Despre Ana Paleolog Notaras, Iorga, *Notes et extraits*, IV, p. 357—358, nr. CCXCII.
78. *Ibid.*, V, p. 288. Cf. *ibid.*, VI, p. 11, nr. XIV; Spandugino, *op. cit.*, fol. 196.
79. Cf. Byzantios (şi după istoricul sîrb Rajć), *op. cit.*, I, p. 390, notă.
80. Zigomalas, la Crusius, *op. cit.*, p. 91.
81. Vezi Iorga, *Médaillons d'histoire littéraire byzantine*, extras din *Byzantion*, II.
82. Cronică, la Crusius, *Turcograecia*, p. 17.
83. *Ibid.*, p. 17—18.
84. *Ibid.*, p. 18.
85. *Ibid.*, p. 20.
86. *Ibid.*, p. 19.
87. *Ibid.*, p. 20.
88. „Ὑπῆρχε δὲ καὶ ὁ ἐκεῖ ἄρχων ἀρχῆς ἀνάξιος", *ibid.*, p. 20.
89. „Ηὔξησε δὲ, ἐτράνωσε τὰ ὅρια τῆς βασιλείας αὐτοῦ πολύ" p. 29. Numai după 1475, în urma insuccesselor de la Be

www.dacoromanica.ro

grad şi Rodos, tonul cronicii capătă accente de ură faţă de acela care vinde sau dăruieşte prizonierii greci, *ibid.*, p. 25—26.

90. *Ibid.*, p. 38.
91. *Ibid.*, p. 40.
92. „Nollent allium sibi dominari quam Turcam: ne christianum quidem"; Crusius, *Turcograecia*, p. 250.
93. Acest sentiment a străbătut veacurile. Pentru un Skarlatos Byzantios, *loc. cit.*, p. 393, Mahomed al II-lea este un μεγαλόψυχος τῷ ὄντι πολιτικώτατος.
94. Crusius, *Turcograecia*, p. 120. Εἶχε δὲ ὁ Σουλτάνος μεγάλην χαρὰν καὶ εὐφροσύνην, ἔσοντας νὰ γένῃ τοιούτου γένους αὐθέντης καὶ βασιλεύς.
95. Gerlach, *op. cit.*, p. 361.
96. Εἰ οὖν ὁ μέγας καὶ ὑψηλότατος αὐθέντης, ἑτέρας πίστεως ὤν, τοὺς χριστιανοὺς καὶ πάντας ἀφίησιν εἰς τὴν ἐλευθερίαν τῆς γνώμης καὶ πίστεως πάντας, καὶ πέρυσι, μαθὼν ὡς ἐν τῇ Μεγάλῃ Βλαχίᾳ βιάζωνται τοὺς Ἀγαρηνοὺς ἵνα ὀρθοδόξους ποιήσωσι, γράψας καὶ στείλας ὥρισε νόμον θεοῦ εἶναι τὸ ἀβίαστον, καὶ κατέπαυσεν τὸν ἐκεῖσε διωγμόν; Miklosich şi Müller, *op. cit.*, V, p. 284.
97. Καὶ τοῦ κρατοῦντος τοῦτο ἐνθυμηθέντος, *ibid.*
98. Vezi *ibid.*, III, şi studiul nostru despre privilegiul acordat de Mahomed al II-lea pentru Pera, în *Bulletin de la section historique de l'Académie Roumaine*, II, 1914.
99. Miklosich şi Müller, *op. cit.*, III, p. 317 şi urm. Florentinii erau mîndri de a putea scrie în această limbă sultanului; *ibid.*, p. 333, nr. XXV; p. 339, nr. XXIX.
100. *Ibid.*, p. 364—366 (anul 1539).
101. Vezi *ibid.*, p. 264—265.
102. *Ibid.*, V, p. 69 şi urm.
103. *Ibid.*, III, p. 260, nr. XVI; V, p. 70—73, nr. VI-VIII.
104. *Ibid.*, p. 288—290, nr. VI; p. 300—301, nr. XV.
105. *Ibid.*, p. 334—337, nr. XXVI; VI, p. 260—261, nr. CXV. După cum am arătat, pînă la Mistra slujbaşii turci întrebuinţau limba greacă în raporturile lor cu Veneţia; *ibid.*, VI, p. 35, nr. CXXXIII. Cf., mai ales, *ibid.*, p. 136—137, nr. CCXXII; p. 139, nr. CCXXVIII.
106. *Ibid.*, p. 292—293.

www.dacoromanica.ro

3
Autonomiile locale

Ca şi vechiul Bizanţ, statul dinastiei musulmane a otomanilor păstra deprinderea autonomiilor locale. Le regăsim de la un capăt al Imperiului la celălalt.

I. Comunităţi creştine pe continent

Chiar în faţa Constantinopolului, Insulele Principilor erau ca pe vremea împăraţilor. Cîţiva patriarhi destituiţi trăiau acolo, între cărţile lor, pe la sfîrşitul veacului al XVI-lea; primeau oaspeţi străini, care admirau frumuseţea femeilor din insulele acestea[1]. Abia se stabilise stavropighia patriarhală a Mîntuitorului[2]. Patriarhul Mitrofan (mort în august 1580) puse să se zidească, la Chalki, mănăstirea Sfintei Treimi[3], în care avea să se retragă[4]. Tot în această insulă, în mănăstirea Kamariotisa, fusese înmormîntat, la 1554, şi patriarhul Dionisie[5]. Acolo se păstrase o bibliotecă, în care se găseau Fotie şi Manasse[6].

În Tracia, care-şi ducea mai departe viaţa de provincie, Adrianopolul ţinea pentru creştini cele cincisprezece bise-

www.dacoromanica.ro

rici ale sale[7]; la Filipopol mai erau încă opt[8]. La Enos, continuau să trăiască în jurul mănăstirii Scaloté[9], la Vela, în jurul mănăstirii lui Hristos[10]. Ioachim, patriarhul depus, își sfîrși zilele la Sozopol, la Marea Neagră, unde era altă mănăstire vestită[11].

În Tesalia, populația mergea în zilele de sărbătoare la lăcașul sfînt al lui Luca Stiriotul[12].

Atena mai avea încă, la 1578, 12 000 de locuitori[13]. Dar numărul credincioșilor era foarte restrîns în bisericile ei frumoase, edicule păstrînd fragmente antice și rămășițe bizantine.

În fundul Moreii, care avea, la Nauplia, mănăstirea Trinității, cele patrusprezece sate de țaconi vorbeau un dialect pe care erudiții germani, care se interesau de studiile grecești, îl socoteau cea mai veche și mai pură limbă elenică[15].

II. Insulele

Cît despre insule, să considerăm în primul rînd Arhipelagul, *il ducame* al venețienilor.

Cum în 1496 se credea că sultanul are de gînd să ocupe Paros, au pus să fie înălțat steagul Veneției[16]. Ducele Ioan Crispo, care ținea încă Naxos și Milo, murind cu doi ani mai înainte și nelăsînd decît doi bastarzi, locțiitorul, Nicolae Sommaripa chemă în ajutorul său pe Nicolae Cappello care comanda corăbiile Republicii în Arhipelag, cedînd întregul domeniu în schimbul unei pensii pentru familia Crispo[17]. Dar Nicolae, și apoi Cursino Sommaripa continuară a figura ca seniori de Paros[18], iar Francisc Crispo guverna în 1508 ducatul, în care ar fi dorit să se cuprindă și insula Nio, după datina Romaniei[19]. Se judeca pe atunci la Veneția un proces între duce și „universitatea din Milo"[20]. Cum în 1509 bîntuia în aceste insule ciuma, și se aflase că ducele, gonit de molimă, a fost ucis pe mare de pirați, înspre Modon, Senioria se gîndea să ocupe domeniul rămas fără stăpîn[21]. Știrea era falsă. Ducele fu prevenit să păstreze pacea cu sultanul, ferindu-se de actele dese de pira-

www.dacoromanica.ro

terie[22]; el avea să vină în curînd la Veneția[23]. Încă de la 1537 insula Andros fusese restituită lui Cursino Sommaripa[24].

În vreme ce familia Corner continua să stăpînească[25] insula Carpatos (Scarpanto), ducele de Paros și de Naxos, constrîns de sultan în 1537, cerea ajutorul lui Francisc I. Latinii erau în conflict cu patriarhul de Constantinopol, care-și trimitea exarhul acolo și, recăpătînd trei mănăstiri, atîța populația contra stăpînirii străine[26]: oamenii din Andros reușiră să-i gonească[27].

Alături, Miconos, insulă venețiană, se apăra contra piraților[28]. La Andros, se adunau în jurul bisericii Zoodohos Pighi[29]. Insula va sfîrși prin a deveni și ea senioria celebrului „mare evreu", Iosif Nasi, succesorul ultimului duce al Arhipelagului, Iacob Crispo[30].

Avem pînă aici definiția acestei autonomii, pe vechea bază, desigur bizantină: sultanul nu pretinde decît „vigla", paza împotriva piraților creștini; nu vor fi recrutări de tineri pentru ieniceri, nici „angarii"; biserici vor putea fi zidite; se poate circula noaptea, dar cu felinarul în mînă[31].

La capătul acestor hărțuieli, ducele Iacob Crispo, devenit pașnicul tributar al sultanului, se plîngea în 1565 de situația lui în termenii aceștia: „odinioară domneau boieria (ἀρχοντιὰ) și nobletea (εὐγένεια) și acum domnește nevoia, angaralele și suferințele, iar noi cîrmuim (οἰκονομῦμεν) ca împuterniciți și vicari (ἐξυοσιασταὶ καὶ ἐπίτροποι)"[32]. Dar beratul sultanului îi asigura întreaga libertate, cu condiția să nu se înțeleagă cu piratii creștini ai Imperiului[33].

Noul stăpîn tolera deci, încă din secolul al XVI-lea, autonomii ca cele dintr-o parte a Arhipelagului în care ducele acesta italian, stabilit la Naxos, păstra și insula Milo. Sub „marele evreu", care respecta „assisele" Romaniei în ducatul său, trăiau familiile Sommaripa, Gozzadini din Sifnos, Michele, Pisano, Sagredo, Querini, toți foști seniori ai statului căzut în vasalitate[34].

Locțiitorul lui don José, Coronello, bănuit a fi atîțat pe turci la luarea insulei Tinos, fu prins de locuitorii din Syra și predat în 1571 venețienilor care, după ce-l transportară în Creta, sfîrșiră prin a-l libera; el va

www.dacoromanica.ro

fi succesorul stăpînului său, mort la 2 august 1579. Mai tîrziu, un turc se intitula: „Soliman-bei, din ducatul de Naxos, senior de Andros"[35].

„Marele evreu" încercase a reînnoi regimul ducilor din Arhipelag, dînd documente în italienește, acordînd scutiri de vamă, chiar de la Naxos și Milo, călugărilor din Patmos[36]. El se făcea reprezentat prin acel doctor Coronello care se bănuia a fi fiul unui alt evreu cu vază, Solomon, intitulîndu-se „prea înălțimea sa, și măritul, foarte marele domn Francisc Coronello, doctor în lege și guvernator general în numele prea-ilustrului și prea-înălțatului domn Iosif Nasi, duce de Naxos și senior de Andros"; era „un om de foarte mare valoare" și a cărui ambiție îl îndemna să-i sfătuiască pe turci a cuceri insula Creta. „Guvernatorul general din Naxos" era Niccolò di Marin[37]. José dispunea și de Patmos[38]. Urmașul vechilor prinți, Francisc Sommaripa iscălea modest ca „beizadea" de Andros, „fiu de domn"[39], în timp ce el, al cărui titlu oficial era „Dei gratia dux Aegei Pelagi, dominus Andri"[40], iar pecetea sa purta „Io. Naci, dux di Naxo e d'Andro"[41], își împărțea ordinele princiare,— purtînd data evreiască a Facerii lumii (5332 în loc de 1572), alături de cealaltă, dar fără pomenirea lui Hristos, — din „belvederele său de lîngă Pera"[42]. Secretarul lui era un alt evreu, Moise Cohen[43].

Paros era patria mamei lui Murad al III-lea[44].

Către 1620, autoritatea croatului Gaspar Gratiani, întrebuințat ca agent diplomatic, aduse restaurația ducatului de Paronaxia, dar Gaspar ajunse domn al Moldovei și o dată cu plecarea lui încetă și această restabilire a măruntului stat creștin, de astă dată în favoarea unui catolic, după ce fusese cîtva timp apanajul unui evreu.

Șefii autonomiei din Patmos, ocrotită de amintirea Sf. Ioan, călugării acelei „sfinte și împărătești mănăstiri a sfîntului apostol și evanghelist", în număr de trei sute, se guvernau singuri[45]. Se afla și un mitropolit în împrejurimi, și totuși încercarea de a transforma vechea creațiune a basileilor într-o stavropighie s-a izbit de cea mai hotărîtă împotrivire[46]. Starețul obținu drep-

www.dacoromanica.ro

tul de a purta „epigonationul" și de a hirotonisi pe preoți (1564)[47]. Dar în 1579 călugării, deseori cercetați de exarhi abuzivi, luptau încă să-și apere autonomia[48], și observațiile lui Meletie Pigas împotriva fraților care uneltesc, dovedesc îndestul că patriarhia nu pierdea din vedere bogata ctitorie a lui Christodulos[49].

La Andrusa, și ea tot atît de uitată și cruțată de cucerire, se slujea încă în mănăstirea Theotokos[50], la Scopelo, în lăcașul Sf. Mihail Sinaitul[51].

Chios rămînea genoveză[52], cu plăcutul ei oraș de reședință, foarte italienesc, „înconjurat de frumoase grădini": locuitorii erau blînzi și primitori, îndeletnicindu-se cu muzica și cu lucruri demne de laudă. Patriarhul Ieremia îl prefera Rodosului, pentru „tovărășia oamenilor înțelepți"[53]. Grecii trăiau alături de genovezii născuți acolo și de evreii cu pălărie galbenă care dețineau centrul orașului. Principala mănăstire, la cinci mile depărtare de centru, ctitoria împăratului Constantin Monomahul, își păstrase mozaicurile și era considerată ca „cea mai frumoasă biserică din insule"[54]. Pentru femei era mănăstirea Sf. Simion[55]. Cutare altă mănăstire își continua existența autonomă, tinzînd la situația Athosului[56]. Se află în această bogată comunitate grecească un protopsalt, un dikeofilax, un „defensor", un „dascăl al Evangheliei" și un „dascăl al Apostolului", un „nomikos"[57]. În folosul principalei mănăstiri din insulă, Nea Moni, „singura mîngîiere a sufletelor noastre, lăcașul iubit și prea-cucernic al întregii Elade", „un al doilea Ierusalim", ale cărui pămînturi fuseseră uzurpate de doi latini, „toți grecii din insula Chios, nobilii și oamenii de rînd" adresau cereri în greceşte, „în numele întregii Elade" către guvernatorul și bătrînii lor[58]. Se făcea slujba și în mănăstirea Dievchai[59], în ctitoria familiei Petrokokkinos de la Sf. Vasile[60].

Cum zăboviseră a trimite tributul, care se ridica la 12 000 de ducați pe an[61], și cum locuitorii insulei erau învinuiți de a se fi înțeles cu Ospitalierii din Malta, și de a da ajutor robilor să treacă în Creta[62], amiralul Piali fu trimis în 1566, împreună cu flota, înaintea capitalei, unde se sărbătorea Paștele. Populația grecească era foarte pornită contra cîrmuirii latine care tolera și săvîrșea

www.dacoromanica.ro

chiar abuzurile[63]. Punînd să i se aducă guvernatorul și doisprezece dintre notabili, amiralul i-a reținut, pentru a-i trimite la Constantinopol. Apoi puse să se coboare de pe crenelurile castelului steagul Sf. Gheorghe[64]. Vechile „libertăți" rămaseră totuși întregi[65].

Chios i-a fost oferit, ca loc de surghiun, lui Petru Șchiopul, domnul Moldovei[66].

La Genova se mai bătea încă, în secolul al XVI-lea, cu voia sultanului, „taleri de Chios", destinați acestor insule cu o viață atît de diferită de cea a Greciei continentale[67].

La Lesbos, ale cărei vinuri aromate erau foarte gustate la Constantinopol[68], bisericile, ca Theotokos[69], Leimon[70], Mirtidiotissa[71], Sf. Mihail[72] aveau o oarecare autonomie, fiind supuse autorității cuiva care semna „arhon al bisericilor din Mitilene"[73].

La Lemnos se păstrau încă resturi de viață locală, un „domesticos" fiind superiorul clerului creștin[74].

Samos, căreia patriarhul îi acordase, pe la 1550, un șef religios, fu colonizată fără amestecul statului, și raporturile sale cu imperiul vor fi fost, se vede, mai puțin precise.

Mitropolitul din Rodos se afla uneori și el printre exarhi[75]. Samos și Paros erau în stăpînirea lui. Rodos, cu clima ei plăcută, deveni unul din locurile în care se trimiteau pretendenții la tronurile românești; patriarhia își avea acolo o stavropighie, la Sf. Mihail din Kammiridion[76].

Amintirea cavalerilor se mai păstra încă, și scrisorile trimise de clerul din Rodos se recunoșteau după crucile de care plicurile erau acoperite[77]. Călătorii, care pomenesc de numeroșii greci din sate, descriu „nobilul oraș, bine zidit", unde nu se află decît evrei și turci[78].

La Kos, se găsea mănăstirea Maicii Domnului, Eleemonetria[79].

Aceste insule, cercetate uneori de trimiși ai patriarhului, ca Teodosie Zigomalas, dădeau mai curînd impresia unor republici medievale de tip jumătate popular, jumătate apusean, meritînd a fi observate de aproape

www.dacoromanica.ro

în toate amănuntele lor, din pricina sintezei de toate nuanțele pe care ajunseseră să o închege.

Astfel, nu era insulă în Marea Egee care să nu-și fi păstrat larii divini și care să se fi desfăcut de ceea ce constituia farmecul epocii păgîne. Imperiul otoman „păgîn" era o formă mult mai exterioară decît fusese Imperiul bizantin.

Căci, de fapt, în toate acestea ceea ce stăruia era antichitatea elenică, cu cultul zeilor locali în jurul cărora se grupa o comunitate în fond liberă, cu tot ce se plătea amiralului turc ori sultanului și cu toate brutalitățile întîmplătoare ale ofițerilor și soldaților în trecere. Călătorii francezi nu se înșelau cînd, la Chios și aiurea, față de cîntecele și dansurile localnicilor, față de plăcuta libertate a unei vieți ușoare, se credeau transportați în zilele senine ale antichității.

Mai mult sau mai puțin, vechile regulamente ale fondatorilor, recomandările lor precise, cuprinse în tipicurile care nu fuseseră date uitării, erau adevărate constituții pentru o viață care rămăsese cu totul în afara unui stat străin, mai ales în privința religiei[80].

O viață complet diferită stăruia încă în părțile acelui Trapezunt, organizat odinioară, sub împărați, în chip atît de original, cu ai săi „bani" (βάνδοι), *„duokides"*, „juzi" de cetate, conetabili și *tatas*, după moda turcească, ai săi ἐπικέρνικοι, polemarhi, mari primicheri, slujind un împărat care în 1336 îndrăznea să-și atribuie, printr-o tradiție de arhaism titlurile de „germanicul, alamanicul, goticul și vandalicul"[81].

III. Athosul

Cucerirea turcească nu atinsese încă Sfîntul Munte, ai cărui locuitori se grăbiseră a recunoaște noua putere laică ce le împresura fortăreața cu stăpînirea ei.

Sub conducerea protului, cele două mănăstiri, cu cei patru, sau chiar șase, pînă la șapte[82] mii de monahi[83], nu trăiau chiar atît de izolate de lume pe cît s-ar putea

www.dacoromanica.ro

Teofan, mitropolit al Moldovei (frescă de la Muntele Athos)

www.dacoromanica.ro

crede şi cu atît mai puţin aşa de paşnic pe cît le putea cere schivnicia severă a disciplinei lor. După o încercare de a domina prin aleşii lor Scaunul ecumenic, patriarhi ca Matei al II-lea, ca Dionisie, Mitrofan al III-lea sau Ioasaf al II-lea[84] îşi căutară refugiul acolo[85]. Un Cantacuzino îşi sfîrşi zilele[86]. Aşa cum episcopii îşi disputau la Bizanţ autoritatea supremă, mănăstirile se luptau între ele pentru întîietate şi pentru bogăţii, cum a fost cazul, în acest veac al XVI-lea, în conflictul dintre Esfigmenos şi Chilandari, în cel dintre mănăstirea Filoteon şi Lavra însăşi[87]. Se păstra însă respectul pentru litera scrisă, şi cînd s-au vîndut la Constantinopol, pe un preţ de nimic, manuscrisele lui Mihail Cantacuzino, monahii de la Athos au fost printre cumpărători[88]. Patriarhul ecumenic fu admis totuşi ca reformator al comunităţii[89].

Cum Simopetra arsese, în 1581, Stavronikita avînd şi ea nevoie de restaurare[90], fură siliţi să recurgă din nou la danii ca cele, atît de bogate, ale domnilor români, deveniţi ocrotitorii lor, începînd din secolul al XIV-lea, cum vor fi şi mai tîrziu.

Avem deci privilegii pentru aceşti călugări din partea domnilor munteni Vlad Ţepeş, Vlad Călugărul, Vladislav, Radu de la Afumaţi, Vlad Vintilă, donatorul unui măreţ prapur, Radu Paisie, Alexandru al II-lea, Mihai Viteazul, Simion Movilă, Radu Şerban şi urmaşii săi (pentru Rhossikon, Filoteon, Sf. Pantelimon, Sf. Ilie, Xenofon, Chilandari, Simopetra), din partea marelui moldovean Ştefan (la Zografu, la Gregoriu), a urmaşului său Petru Rareş (la Kastemunitu), a fiicei sale Ruxandra şi a soţului ei Alexandru (la Dochiariu, la Dionisiu, la Karakalu)[91], a lui Petru Şchiopul (la Zografu, Dionisiu, Lavra), a lui Ieremia Movilă (la Zografu, la Lavra). Învăţatul mitropolit al Moldovei Teofan se duse să moară acolo[92].

Patriarhul Ieremia al II-lea şi-a atribuit dreptul de a întări daniile făcute de domnii români la Sfîntul Munte[93]. Astfel, fiind în Bucureşti la 1591, şi prezidînd sinodul episcopilor din Ţara Românească, el întări închinarea către mănăstirea Simopetra a bisericii, zidite de viitorul domn Mihai Viteazul, care-i va purta numele[94].

www.dacoromanica.ro

Tendința spre autonomie era totuși atît de puternică la Athos, încît se puteau hirotonisi clerici de care Bizanțul nu voia să știe, cum a fost cazul cu viitorul patriarh Mitrofan[95].

IV. Patriarhiile

Ne lipsesc informațiile asupra condițiilor în care au trăit, după 1453, cele alte trei Scaune patriarhale ale Răsăritului, supuse Sudanului pînă la cucerirea Siriei și a Egiptului de sultanul Selim. E de crezut că atitudinea cuceritorului față de Patriarhia Antiohiei, a Ierusalimului și a Alexandriei a fost asemenea cu cea a lui Mahomed al II-lea față de Patriarhia constantinopolitană.

De fapt, compilația lui Atanasie Comnen Ipsilanti asigură, pe baza actului însuși că încă de la 1465 privilegiile Sfîntului Mormînt fuseseră confirmate[96]. Dar arabii aceștia săraci, muncind cu mîinile, folosind unelte de fier, nu reprezentau decît în chip foarte modest importanța patriarhiei lor. Abia după 1543 primul grec care se impuse, Gherman, a început o operă de refacere și de restaurare care avea să-i aducă pe succesorii săi la același nivel cu ecumenicii[97]. În 1558, orașul fu înconjurat de ziduri de către sultan și patriarhul începu lucrări importante; Soliman fixase un tarif pentru vizitatorii Sfîntului Mormînt[98].

Harnicul patriarh Sofronie al IV-lea era tot atît de împilat de turci ca și vecinul său din Antiohia[99], dar el și-a continuat opera de restaurare și a recîștigat ceea ce latinii obținuseră la Betleem și la Golgota[100]. El mai avea încă zece biserici[101]. Constrîns deseori a-și căuta un adăpost în capitala Imperiului, el rivaliza cu colegul său din Alexandria, de care pomenește de altfel, trimițînd călugărilor scrisori frumoase în care se simțea dator să-i recheme la o tradiție care, spunea apărătorul bisericii Sf. Mormînt, nu pornea numai de la Pahomie, Pavel Tebanul și Antonie, ci de la însuși Mîntuitorul și apostolii săi[102].

www.dacoromanica.ro

Patriarhul Ioachim al Alexandriei avea în secolul al XVI-lea faima unui făcător de minuni[103]. El a ocupat Scaunul timp de optsprezece ani, murind în 1567 la vîrsta de o sută șaisprezece ani și numai sub noul patriarh Silvestru a început o prigonire a creștinilor[104]. S-a interzis folosirea cărților grecești și chiar uzul limbii. Meletie Pigas, succesorul lui Silvestru, în 1590, pretinde că „treizeci de mii" de limbi au fost tăiate pentru a fi călcat porunca aceasta[105].

El nu-și mai avea reședința în orașul acesta, în care se mai păstrau bisericile Sf. Marcu, Sf. Mihail, Sf. Gheorghe și Sf. Sava, dar care ajunsese acum „orașul cel mai ruinat din întreaga Turcie"[106], ci în mănăstirea din Cairo[107]; foarte adesea era văzut la Constantinopol[108]. Îl găsim în 1579, intervenind cu două lucrări scrise într-un excelent stil bizantin, despre viața ascetică, adevărate tratate de teorie ambițioasă, dovedind ce puțină dreptate avea un Gerlach, și chiar un Crusius, cînd vorbeau, în germana lor neevoluată, de lipsa de cultură a marilor prelați greci ai vremii, recomandînd modul cel mai bun de a trăi pentru călugării din Patmos[109].

Încă de la 1476, din mănăstirea lui de la „Canubinum, la Muntele Sinai", patriarhul Petru de Antiohia scria în limba arabă papei pentru a-i arăta cît de stors e de „mauri", cărora e constrîns a le da, în loc de 100 de ducați de aur pe an, cinci sute, iar maroniții săi nu izbutesc să-i dea subsidii[110].

De partea aceasta, sub cîrmuirea turcească, Damascul revenea la viața de altă dată, între dublele-i ziduri încă în picioare și vechiul său castel; alături de evreii, foarte numeroși, erau și greci, — aproape cinci sute de case și o biserică — și armeni, în timp ce Antiohia însăși, între cîteva sate din cele mai sărace, era aproape pustie: biserica Sf. Ioan Botezătorul fusese luată de la Patriarh, care nu mai avea decît pe cea a Maicii Domnului[111]. Patriarhul Siriei locuia deci în primul dintre aceste orașe, deseori jecmănit de pașă, care, odată, susținut de evrei, se gîndise chiar la o desfacere din Imperiu. Cel care ocupa Scau-

www.dacoromanica.ro

nul acesta în 1581 merse să se plîngă la Constantinopol[112]. El făcu, primul dintre reprezentanții Sfîntului Mormînt, o călătorie în Moldova[113].

V. Muntele Sinai și mănăstirea Sf. Sava

În 1453 se afla la Muntele Sinai un egumen, purtînd titlul de episcop: el scria în limba arabă, pentru administrarea bunurilor sale din Creta[114].

Muntele Sinai, unde-și avea reședința, pe la 1560 și patriarhul Ioachim al Alexandriei, rămase ca o altă insulă de completă autonomie[115]. Starețul purta pe pecetea sa chipul încoronat al Sf. Ecaterina, ținînd scutul și spada.

La 1583 printr-o hotărîre a sinodului din Constantinopol, care pretindea că revine la trecutul îndepărtat[116], în fruntea așezămîntului era un episcop care se intitula „al sfîntului Munte Sinai și al Rhetos-ului". El trimitea scrisori împăratului Maximilian și arhiducelui Carol, care-i acordaseră un ajutor în bani pentru refacerea mănăstirii sale, în momentul în care, pentru a scăpa de fetvaua care prevedea vînzarea tuturor bunurilor bisericii pînă la al treilea neam, el trebuise să plătească 5 000 de ducați (1569)[117]. El se plîngea arhiducelui Carol, intitulat „sfînt duce de Austria" (ἅγιος δοῦκας τῆς Οὐστρίας) că e silit să se răscumpere de la „cel care, din îngăduința Domnului, stăpînește ca un tiran Constantinopolul, împreună cu orașele care-i sînt supuse"[118]. Pentru călugării aceștia sultanul nu era, ca pentru constantinopolitani, basileul, ci pur și simplu „marele turc"[119]. Dar acest mare lăcaș, mîndrindu-se cu amintirea lui Iustinian, era supus raidurilor beduine[120].

În 1637, Chiril Lukaris restabili mitropolia de la Muntele Sinai, numind în locul acesta pe fostul episcop de Chimara[121], Matei, însă dreptul de a purta mitra va fi din nou răpit mitropolitului-egumen în 1686[122].

În lupta aceasta îndărătnică dintre mănăstirea autonomă și ierarhiile vecine va avea loc, în afară de hotărîrile unui domn al Moldovei, stăpîn atotputernic al întregii

www.dacoromanica.ro

ortodoxii, de care va fi vorba în altă parte[123] — o intervenție ecumenică în 1688, și o alta, îndată după aceia, pentru drepturile patriarhiei de Ierusalim[124]. Un fost arhiepiscop de Sinai, Cosma al III-lea[125], va ajunge, în 1714, să fie patriarh ecumenic, și un alt patriarh, Ieremia al III-lea va reapărea, în 1733[126], în așteptarea lui Chiril al V-lea, care fu surghiunit acolo pe la jumătatea aceluiași secol[127], iar ceva mai tîrziu Calinic al IV-lea[128].

Situația mănăstirii Sf. Sava, lîngă Ierusalim, zidită cu banii domnilor munteni și inaugurată de un Ioachim românul, fost egumen la Muntele Sinai[129], era aceeași[130]. Donatoare era doamna Ruxandra a Moldovei, și o nouă mănăstire, cea a Prodromului, bogat înzestrată, a fost ridicată de Alexandru, domnul Țării Românești și soția sa Ecaterina[131]: călugării, care aveau un metoh la Iași, în capitala Moldovei, primeau în păstrare sume de bani din partea domnului țării, a lui Petru Șchiopul. Ei avuseseră sprijinul lui Alexandru Lăpușneanu, predecesorul lui Petru, și al soției sale Ruxandra, cum și al regelui Spaniei și al marelui cneaz al Moscovei[132]. Ei își aduceau vinurile din Creta.

Pretutindeni, în Imperiul rămas cu toate acestea atît de asemănător cu ceea ce fusese, se înălțau biserici noi, în ciuda pretinsei opreliști din partea turcilor, și chiar mănăstirile fură restaurate în toată libertatea. Astfel Sf. Ioan din Ianina, ai cărui ctitori, în 1508, fură doi călugări[133], Panaghia τοῦ Βροντᾶ din Samos[134], Sf. Nicolae din Lepenos, Evanghelistria (Buna-Vestire) din Epir[135].

Existau mijloace de a sprijini biserica, deoarece haraciul nu era prea greu, statul hrănindu-se în mare parte prin cuceririle sale. Cît despre impozitele neobișnuite, acelea erau rare, ca cel pentru flotă, după bătălia de la Lepanto[136].

Viața provincială urmă însă destinul acestui stat care îi îngăduia să trăiască, dar față de care nu era, în genere, legată sufletește. Deci, după începutul veacului al XVII-lea, autonomiile locale sînt și ele în plină decadență, lăcașurile religioase trăind mai degrabă din pomenile domnilor români.

www.dacoromanica.ro

Singur Athosul rezistă. El rămase locul de adăpost al patriarhilor nevoiți a-și părăsi Scaunele, ca în 1602, Matei al II-lea, reîntors de acolo pentru trei ani, la plecarea lui Meletie Pigas[137]. El primi pentru mănăstirea Ivirilor, din partea grecizatului domn al Munteniei, Leon, închinarea schitului Stelea din București[138].

VI. Coloniile din Italia

Pe lîngă aceste grupări de viață locală din cuprinsul Imperiului, colonia grecească de la Veneția se formase pe încetul încă din evul mediu timpuriu, ajungînd în secolul al XVI-lea să poată număra pînă la 4 000 de enoriași[139]. La 1456, cardinalul Isidor Ruteanul cerea dogelui să le fie atribuită o biserică[140]. Am arătat aiurea cîte silințe au trebuit depuse pentru ca slujba religioasă, adăpostită într-o biată capelă, să poată fi celebrată într-o mare și frumoasă biserică, scînteietoare de mozaicuri, care fu înălțată la cîțiva pași de catedrala bizantină a Sf. Marcu și de palatul ducal[141].

Inscripția, așezată pe frontispiciu, redactată de Mihail Sofianos din Constantinopol, menționează ca fondatori întreaga comunitate a grecilor care trăiau în Veneția[142].

Se arăta multă toleranță, la sfîrșitul acestui secol al XVI-lea, sub păstorirea modestului episcop Gavriil Severos[143], cretanul numit mitropolit al Filadelfiei de patriarhul din Constantinopol, în 1577[144].

În momentul acela, Padova avea studenți care veneau, ca patriciul Constantin Zervos, chiar din Chios[145]. Crusius înșiră, ca refugiați în acest oraș, pe un Teodosie Comes, din Corint, un Andrei Spairas, un Ioan Katelos[146].

O altă comunitate, cea de la Ancona, primi și ea îngăduința de a-și clădi o biserică[147]. Mai fusese una la Livorno, unde se întîlneau oameni din Creta, din Cipru, din insulele Ionice, din Chios[148], o a treia la Messina, a patra la Malta (chiar două biserici).

Arhiepiscopul de Filadelfia, care-și avea reședința la Veneția, era și superiorul lor[149].

www.dacoromanica.ro

Insulele Ionice, împărțite între turci și venețieni, formau ca o lume aparte, pe jumătate latină, care nu poate fi tratată în acest context și cere o cercetare specială și adîncită. Dintre poeții din Zante poate fi citat și un Dimitrie Zeno, de origine venețiană, cum îl arată numele[150].

Note

1. Crusius, *Germano-Graecia*, p. 226.
2. Ghedeon, *op. cit.*, p. 540—541.
3. Crusius, *Turcograecia*, p. 212.
4. Gerlach, *op. cit.*, p. 60—61.
5. Ghedeon, *op. cit.*, p. 508.
6. *Ibid.*, p. 498, 512. O danie moldovenească, cea a mănăstirii Aron-Vodă, către Chalki, în 1630, în Hurmuzaki, *Documente privitoare la istoria Românilor*, XIV, p. 126—127, nr. CCXXVI și cele două următoare.
7. Gerlach, *op. cit.*, p. 512—513.
8. *Ibid.*, p. 516. Un mitropolit era pictor; *ibid.*
9. Ghedeon, *op. cit.*, p. 547.
10. *Ibid.*
11. Dorotei de Monemvasia, p. 440.
12. Ghedeon, *op. cit.*, p. 547.
13. Crusius, *op. cit.*, p. 193. Cf. și *ibid.*, p. 492. Un logothet al Atenei, *ibid.*, p. 507. Vezi și Gerlach, *op. cit.*, p. 161; șaizeci de biserici, p. 184 (un psalt).
14. Ghedeon, *op. cit.*, p. 547.
15. Crusius, *op. cit.*, p. 489.
16. Iorga, *Notes et extraits*, V, p. 231, nr. CCLIII.
17. *Ibid.*, p. 233, nr. CCLVII. Cf. cartea binecunoscută a lui William Miller, *The Latins in the Levant, A History of Frankish Greece (1204—1566)*, Londra, 1908.
18. Iorga, *Notes et extraits*, VI, p. 42, nr. LXX (anul 1507).
19. *Ibid.*, p. 56—57, nr. LXXVIII.
20. *Ibid.*, p. 64, nr. XCVIII.
21. *Ibid.*, p. 60, nr. LXXXV. Cf. *ibid.*, p. 82, nr. CXVII.
22. *Ibid.*, p. 111—112, nr. CLXVIII.
23. *Ibid.*, p. 114, nr. CLXXV. Cf. nr-ul următor. Despre pirateria generală, *ibid.*, p. 117; p. 133, nr. CCXIII; p. 135, nr. CCXIX.
24. Pericles G. Zerlentis, Γράμματα τῶν τελευταίων φράγκων δούκων τοῦ Αἰγαίου Πελάγου, Hermopolis-Syra, 1924, p. 79—80.
25. *Notes et extraits*, VI, p. 108, nr. CLIX.
26. Zerlentis, *op. cit.*, p. 18 și urm. (cu bibliografia).
27. *Ibid.*, p. 30—31. Un „prinț de Chios, principele Giustiniani", în secolul al XVIII-lea, în *Mémoires de la com-*

www.dacoromanica.ro

tesse de Boigne, née d'Osmond, publiés par Charles Nicoullaud, I, Paris, 1908, p. 37—38.

28. Iorga, *Notes et extraits*, VI, p. 116, nr. CLXXIX.
29. Ghedeon, *loc. cit.*, p. 550.
30. Cf. Abraham Galante, *Don Joseph Nasi*. Cf. despre Delos (*les Diles)*, Iorga, *Notes et extraits*, VI, p. 120, nr. CLXXXI.
31. Zerlentis, *op. cit.*, p. 102.
32. *Ibid.*, p. 79—80. Pînă în 1749 era vicar apostolic un Crispi, Giambattista: *Ἐπετηρὶς τῶν βυζαντινῶν σπουδῶν*, 1927, articolul lui Dimitrie P. Paschalis.
33. Iorga, *Notes et extraits*, V, p. 233, nr. CCLVII.
34. Zerlentis, *op. cit.*, p. 28—29.
35. *Ibid.*, p. 32, 37—39, 42—43, 45. Cf. şi I.C. Filitti, *Les ducs légitimes de la Mer Egée à la fin du XVIII-e siècle*, în *Revue historique du sud-est européen*, III, p. 273.
36. Miklosich şi Müller, *op. cit.*, VI, p. 401—403, nr. XV. El vorbeşte de „signori passati di Naxia", şi de „nostro duchame di Naxia", de „isola nostra di Mello", de „stato nostro". Nu s-a explicat legenda despre sigiliul său, pe care Bayet o citea: „Josephus Naci P.A. idass. im."; *ibid.*, p. 402, nr. XIV. Mai tîrziu, un Cigala capătă „beratul" pentru Arhipelag; Zerlentis, *op. cit.*, p. 112—113.
37. Un „Benetto Amai, governator a Nixia" (1587), *ibid.*, p. 4.
38. *Ibid.*, p. 92—93.
39. *Ibid.*, p. 107.
40. *Ibid.*, p. 95. Pentru turci, „evreul numit Iosif, beg de Naxos"; *ibid.*, p. 101.
41. *Ibid.*, p. 91—92.
42. „Al nostro Belvedere apresso Pera di Constantinopoli"; *ibid.*, p. 95.
43. *Ibid.*
44. Gerlach, *ibid.*, p. 335.
45. Ghedeon, *op. cit.*, p. 483—484.
46. Crusius, *op. cit.*, p. 301—302; Ghedeon, *op. cit.*, p. 498—499.
47. Miklosich şi Müller, *op. cit.*, VI, p. 265, nr. CXIX; Ghedeon, *op. cit.*, p. 513.
48. Καθὼς ὑπῆρχε πάντοτε αὐτεξουσία; Miklosich şi Müller, *op. cit.*, VI, p. 276—277, nr. CXXII.
49. *Ibid.*, p. 288—289, nr. CXXVII. Privilegii din partea papii, a cardinalilor, a dogelui Veneţiei, a regelui Spaniei, a marelui duce de Toscana, a ducelui de Savoia, a împăratului, *ibid.*, p. 391 şi urm., 408 şi urm. Cf. şi *ibid.*, p. 291 şi urm.; un privilegiu al lui Chiril Lukaris.
50. Ghedeon, *op. cit.*, p. 547.
51. *Ibid.*, p. 555.
52. Pentru încercările de a-şi păstra libertatea după 1453, v. Iorga, *Notes et extraits*, IV, p. 80, nr. IV.

www.dacoromanica.ro

53. Διὰ τὰ χρειώδη αὐτοῦ καὶ διὰ τὴν συναναστροφὴν τῶν ἐκεῖ σοφῶν ἀνδρῶν; Ghedeon, *op. cit.*, p. 79, nota 158.
54. Crusius, *Turcograecia*, p. 246. Patriarhul dă porunci clerului din această insulă, *ibid.*
55. *Ibid.*, p. 313. Cf. *ibid.*, p. 315.
56. *Ibid.*, p. 303.
57. Ghedeon, *op. cit.*, p. 284.
58. Πρὸς τὸν ἐκλαμπρότατον αὐθέντα καὶ γουβερνάτωρ, τοὺς ἐκλελεγμένους αὐθέντας ἀνσιάνους καὶ τὸ ὑψηλότατον ὀφφίκιον τῆς Χίου οἱ πάντες Γραικοὶ τῆς νήσου Χίου, εὐγενεῖς καὶ οἱ καθόλου λαοῦ... Τὸ μόνον ἀναψύχιον τῶν ἡμετέρων ψυχῶν, τὸ ἀγαπητὸν καὶ εὐλαβέστατον κατοικητήριον πάσης Ἑλλάδος; Miklosich şi Müller, *op. cit.*, III, p. 260—263. Adresa, care pune alături titlul de „rege" cu cel de „guvernator", e curioasă. Cf. şi *ibid.*, p. 441 şi urm. Cf. scrisoarea lui Iacob Paleologul, în *Epistolae turcicae* ale lui Reussner.
59. Ghedeon, *op. cit.*, p. 533.
60. *Ibid.*, p. 534.
61. Gerlach, *op. cit.*, p. 161.
62. *Ibid.* Despre purtările rele ale lui Piali în insulă, *ibid.*, p. 478. Despre roadele Chiosului, *ibid.* Despre grădini, *ibid.*, p. 503. Despre marele econom, *ibid.*, p. 502.
63. *Ibid.*, p. 50, 216. În Cipru ar fi fost acelaşi caz, *ibid.*, p. 123.
64. *Ibid.*, p. 512—513.
65. *Ibid.*, p. 50.
66. Hurmuzaki, XI, p. 313, nr. CCCCXL (cf. Hurmuzaki, XIV, p. 95).
67. Paolo Revelli, *L'Italia e il Mar di Levante*, Milano, 1917, p. 94.
68. Gerlach, *op. cit.*, p. 583.
69. Ghedeon, *op. cit.*, p. 484.
70. *Ibid.*, p. 504, 521.
71. Crusius, *op. cit.*, p. 506; Ghedeon, *op. cit.*, p. 546.
72. *Ibid.*, p. 298—299. Grecii locuiau în sate.
73. Miklosich şi Müller, *op. cit.*, V, p. 231 şi urm.
74. Crusius, *op. cit.*, p. 506. Cf. pentru toate insulele, *ibid.*, p. 207. Pentru Lemnos, v. Miklosich şi Müller, *op. cit.*, V, p. 459 şi urm. (două diplome patriarhale din sec. XVI).
75. Crusius, *op. cit.*, p. 301. Sau era trimis la Rodos un exarh, *ibid.*, p. 267. Un mitropolit care-şi atribuise această calitate a fost pedepsit de patriarhul Ioasaf, în 1561: Miklosich şi Müller, *op. cit.*, p. 264—265, nr. CXVIII. Despre înfăţişarea Rodosului în vremea aceea, Gerlach, p. 350. Patriarhul Neofit veni să moară aici, în 1612, Ghedeon, *op. cit.*, p. 545. Despre exarhi, uneori cîte doi împreună, *ibid.*, p. 293. Scopul principal era strîngerea de subsidii, *ibid.* Scrisori ale mitropolitului Calist, *ibid.*, p. 299—301.
76. *Ibid.*, p. 300.

www.dacoromanica.ro

77. *Ibid.*
78. *Ibid.*, p. 527—529.
79. Ghedeon, *op. cit.*, p. 513.
80. Vezi tipicul, atît de bogat în amănunte, un întreg opuscul de gîndire şi de drept, pe care Mihail Attaliates îl dăduse mănăstirii sale de la Rodosto şi celei pe care o înălţase la Constantinopol chiar, sau acela dat de împărăteasa Irina Ducas pentru bizantina Keharitomene, la Miklosich şi Müller, *op. cit.*, V, p. 293 şi urm. Sînt capitole, cu totul trecute cu vederea sub acest aspect, ale literaturii bizantine. Cel de-al doilea este, prin rolul acordat „învăţătoarei de ştiinţă" din acest lăcaş, ἐπιστημοναρχίσσα, şi un tratat de politeţe. Pentru insula Cipru, tipicul de la Machaira, *ibid.*, p. 392 şi urm. Acest din urmă „tipikon" a fost tipărit pentru mănăstire în 1756.
81. Miklosich şi Müller, *op. cit.*, V, p. 468—469.
82. Gerlach, p. 30. După patriarhul Mitrofan, abia 2 500 (*ibid.*, p. 448). După un călugăr, 6 000 (*ibid.*, p. 459).
83. Crusius, *Turcograecia*, p. 48, 333; Gerlach, *op. cit.*, p. 270.
84. Crusius, *op. cit.*, p. 211; Ghedeon, *op. cit.*, p. 512; Dorotei de Monemvasia, *op. cit.*, p. 442—443.
85. De asemenea, mitropoliţii de Chios şi Atena. Cf. Gerlach, *op. cit.*, p. 323.
86. *Ibid.*, p. 184. Vezi Hurmuzaki, XIV, p. 89, nr. CLIX. Cf. *ibid.*, p. 40—42, 111.
87. Ghedeon, *loc. cit.*, p. 521; Crusius, *loc. cit.*, p. 333.
88. *Ibid.*, p. 509; Gerlach, *op. cit.*, p. 484.
89. Crusius, *op. cit.*, p. 303; ὥσπερ ἐδιόρθωσας τὰ περὶ ἁγίου ὄρους μοναστήρια. Cf. şi *ibid.*, p. 343; Gerlach, *op. cit.*, p. 55—56.
90. Ghedeon, *op. cit.*, p. 506. Pentru refacerea mănăstirii Simopetra către 1620, Ghedeon, *op. cit.*, p. 552. Cf. Dorotei de Monemvasia, p. 440.
91. Vezi capitolul *Ideea imperială bizantină prin domnii români*.
92. Hurmuzaki, XIV, p. 107, nr. CXCVIII. O danie a jupînesei Ana Golea la Vatopedi; *ibid.*, p. 111, nr. CCX.
93. *Ibid.*, p. 89, nr. CLIX.
94. *Ibid.*, p. 90—92, nr. CLXII; p. 109, nr. CCV.
95. Dorotei de Monemvasia, *op. cit.*, p. 441.
96. *Τα μετά τὴν ἅλωσιν*, p. 13. Despre succesiunea patriarhilor, p. 27 (Grigore, mort în 1487, şi Ioachim, mort în 1493, Dorotei al II-lea, care păstoreşte patruzeci şi unu de ani).
97. Dositei al Ierusalimului, *Ἱστορία τῶν ἐν Ἱεροσολύμοις πατριαρχευσάντων*, Bucureşti, 1715; Atanasie Comnen Ipsilanti, p. 63—64.
98. *Ibid.*, p. 99.
99. Crusius, *op. cit.*, p. 296—297 (scrisoare de la el).
100. Dositei al Ierusalimului, *op. cit.*; Atanasie Comnen Ipsilanti, *op. cit.*, p. 111.

www.dacoromanica.ro

101. Davidis Chytraei *Oratio de statu ecclesiarum hoc tempore in Graecia, Asia, Africa, etc.*, Frankfurt, 1580, p. 10—22.
102. Miklosich şi Müller, *op. cit.*, VI, p. 277—281, nr. CXXIII.
103. Ghedeon, *op. cit.*, p. 492—493.
104. Atanasie Comnen Ipsilanti, *op. cit.*, p. 100. Avea trei biserici la Alexandria. Vezi Chytraeus, *op. cit.*, p. 21—22.
105. Atanasie Comnen Ipsilanti, *op. cit.*, p. 117.
106. „Hab ich kein solch zerstört Ort in der Türckey funden", Gerlach, *op. cit.*, p. 528.
107. Crusius, *op. cit.*, p. 230. Cf. *ibid.*, p. 491—492. Despre Meletie din Creta, protosinghel în Egipt, *ibid.*, p. 531—532. Despre un alt protosinghel la Alexandria, tot Meletie, *ibid.*, p. 234.
108. Gerlach, *op. cit.*, p. 64—65, 122. Cerea informaţii despre starea de lucruri din Germania.
109. Miklosich şi Müller, *op. cit.*, VI, p. 266—269, nr. CXX; p. 270—275, nr. CXXI.
110. Iorga, *Notes et extraits*, III, p. 5 şi urm. Franciscanul Alessandro Ariosto, însărcinat cu această misiune, a adus scrisoarea. La aceste relaţii se gîndeşte Atanasie Comnen Ipsilanti, *op. cit.*, p. 17. Însemnări despre succesiunea patriarhilor, *ibid.*, p. 24, 33, 43, 55, etc.
111. Chytraeus, *op. cit.*, p. 21—22.
112. Crusius, *op. cit.*, p. 296.
113. Iorga, *Istoria bisericii româneşti*, I, ed. a 2-a, p. 272.
114. Iorga, *Notes et extraits*, IV, p. 71, nr. XVI; p. 290, nr. CXCII; V, p. 186, nr. CXCVIII. Emisarii aduceau şi scrisori de la patriarhul Alexandriei, *ibid.*, p. 254, nr. CCLXXVIII; de la consulul din Damietta, *ibid.*, p. 256, notă. O frumoasă scrisoare grecească din partea lor către Signoria din Creta (mitropolitul şi categumenul Marcu, 1495—1496), *ibid.*, p. 257—258, notă. Vezi *ibid.*, VI, p. 43—44, nr. LXXIII (mitropolitul Daniil); p. 99, nr. CXXXIX. O scrisoare a lui Macarie de „Sinai şi Rhetos", *ibid.*, p. 139, nota 1.
115. Crusius, *op. cit.*, p. 229—230. Cf. şi *ibid.*, p. 235. O sută douăzeci de călugări locuiau acolo. Vezi şi Gerlach, *op. cit.*, p. 276, 396.
116. Miklosich şi Müller, *op. cit.*, V, p. 240—245. Muntele Sinai avea un metoh la Samos, micul schit al Sf. Gheorghe, Ghedeon, *op. cit.*, p. 590.
117. Crusius, *op. cit.*, p. 261—263.
118. Asemenea, în *Literae Wenceslai a Budovitz magister aulae Caesarei apud Turcorum imperatorem legati, hoc anno 1580 Constantinopoli allatae*, p. 71—72.
119. *Ibid.*
120. „Synai soll jetzt wüst stahn, von den streifenden Arabiern geblündert, die Inwoner vertriben (1581), Crusius, *op. cit.*, p. 528.
121. Ghedeon, *op. cit.*, p. 563—564.
122. *Ibid.*, p. 605. Despre metohul de la Galata, lîngă Constantinopol, *ibid.*, p. 606.

www.dacoromanica.ro

123. Vezi capitolul *Ideea imperială bizantină prin domnii români*.
124. Ghedeon, *loc. cit.*, p. 607, 609. Cf. şi *ibid.*, p. 612.
125. *Ibid.*, p. 622.
126. *Ibid.*, p. 631.
127. *Ibid.*, p. 644.
128. *Ibid.*, p. 649. Cf. Cheikho, *Les archevêques de Sinaï*, Beirut, 1907.
129. Papadopulos-Kerameus, *Ἱεροσολυμιτικὴ Βιβλιοθήκη*, II[1], p. 267, nr. I; Hurmuzaki, XIV, p. 718, nr. DCLXXXI.
130. Crusius, *Turcograecia*, p. 234. Adăpostea vreo sută de călugări.
131. Hurmuzaki, XIV, p. 93, nr. CLXIII.
132. Vezi Iorga, în Analele Academiei Române, *mem. secţ. ist.*, s .III, t. XIII, 1932: *Legături româneşti cu Muntele Sinai, observaţii la comunicarea d-lui M. Beza*, p. 335—337 şi *Ceva din legăturile domniilor româneşti cu Ierusalimul, ibid.*, p. 110 (notă asupra acestor raporturi). Cf. Gerlach, *op. cit.*, p. 317, 319.
133. Ghedeon, *op. cit.*, p. 499; Miklosich şi Müller, *op. cit.*, V, p. 285 şi urm., nr. XIV. Aceste ctitorii erau în legătură cu Meteorele din Tesalia, *ibid.*
134. Ghedeon, *loc. cit.*, p. 518. Cf. *ibid.*, p. 508, 514.
135. *Ibid.*, p. 534. Despre o pretinsă interzicere la Constantinopol şi Brusa, Gerlach, p. 413.
136. *Ibid.*, p. 151. Despre diferenţa de taxe, *ibid.*, p. 161. Negustorii o plătesc pe a lor, doctorii şi spiţerii nu plătesc nimic; *ibid.*
137. Ghedeon, *op. cit.*, p. 541.
138. Hurmuzaki, XIV, 724, 725, nr. DCC, DCCII. Întărire în 1635—1636, *ibid.*, p. 726—727, nr. DCCV.
139. Crusius, *Germano-Graecia*, p. 238.
140. Iorga, *Notes et extraits*, IV, p. 129—130, nr. LXIV. Un grec Stamati, care vrea să fure nişte coroane îngropate sub altarul Sf. Marcu la Veneţia, pe vremea dogelui Francesco Foscari, Crusius, *Germano-Graecia*, p. 237.
141. *Venise moderne*, în *Revue historique du sud-est européen*, X, 1933, p. 252 şi urm.
142. Χριστῷ σωτῆρι καὶ τῷ ἁγίῳ μάρτυρι Γεωργίῳ οἱ μέτοικοι καὶ οἱ ἀεῖ καταίροντες Ἐνετίαζε τῶν Ἑλλήνων ἐκ τῶν ἐνόντων φιλοτιμησάμενοι τὸ ἱερὸν ἀνέθηκαν, ᾳφξδ'; Crusius, *Turcograecia*, p. 200. Despre slujbele ţinute acolo, p. 206. Cf. *ibid.*, p. 206—207. Descrierea şi planul bisericii, *ibid.*, p. 237—238. Aici se găseşte şi enumerarea vechilor fresce şi mozaicuri. Nu exista turn. În zilele de sărbătoare se aprindea o lampă de aramă. Se cunoaşte studiul lui Velludos asupra coloniei: *Ἑλλήνων ὀρθοδόξων ἀποικία ἐν Βενετίαι*, Veneţia, 1872. Cf. Iorga, *Venise moderne*, citată mai sus.
143. Crusius, *op. cit.*, p. 242, 495, 496, 522—527 (e pomenit şi episcopul de Cerigo, Maxim Margunios); cf. *ibid.*, p. 530—531, 533, 534—535, 537.

www.dacoromanica.ro

144. *Ibid.*, p. 524.
145. *Ibid.*, p. 535—537.
146. *Ibid.*, p. 537.
147. *Ibid.*, p. 206.
148. Ghedeon, *op. cit.*, p. 542.
149. Crusius, *op. cit.*, p. 523. Despre grecii risipiți prin Italia, *ibid.*, p. 525. Cf. și *ibid.*, p. 528, 538, și Gerlach, *op. cit.*, p. 103.
150. Crusius, *op. cit.*, p. 193.

www.dacoromanica.ro

4
Patriarhul şi clerul său

Mahomed al II-lea era un fost prieten al Constantinopolului, în care se simţea la el acasă, ca odinioară Teodoric, sau după dînsul bulgarul Simeon. O cronică mai tîrzie care, reproducînd amintiri şi legende, se sprijină poate şi pe texte scrise, pomeneşte despre timpul petrecut de el în strălucitoarea capitală imperială, al cărei cuceritor şi stăpîn ar fi dorit să fie, ca amator al frumuseţilor ei. Acolo a deprins el mai bine, spune acelaşi izvor, „literatura romaică", adică elementele civilizaţiei bizantine[1].

Crescut totuşi în idei care confundau autoritatea laică cu cea pe care o dă religia, el a căutat, a doua zi după cucerire, pe cînd locuia încă în fosta mănăstire a franciscanilor[2] sau ceva mai tîrziu, un şef pentru creştinii săi de lege orientală, şi a făcut din Gheorghe Scholarios, — căruia îi dărui, după datina ce-i fusese arătată, potcapul cu camilafca, veşmîntul de ceremonie, δεκανίκι[3] „o cîrje de argint aurit, un cal bun şi o grămadă de galbeni", — stăpînul acestei raiale pe care nu avea de gînd să o cîrmuiască el însuşi[4]; Ghenadie, căci acesta fu numele său de monah, a putut străbate oraşul, împărţind

www.dacoromanica.ro

binecuvîntarea lui. Dar ținînd să respecte vechile norme, el nu uitase să adune la repezeală, pentru un simulacru de alegeri, un sinod de „cîțiva episcopi din împrejurimi"[5].

Patriarhul fusese proclamat de episcopul Heracleii[6] și instalat la Sf. Apostoli, dar acela era un cartier pustiu; pe deasupra, între zidurile sale fusese găsit un cadavru[7]. Fură nevoiți să se mulțumească cu biserica Pammakaristiei[8]. Căpetenia „romeilor" fu înconjurată de cea mai largă toleranță: Mahomed al II-lea fu văzut oprindu-și calul în fața bisericii, intrînd în paraclis la dreapta „skevofilakionului" și discutînd cu învățatul Ghenadie „scholasticul"despre deosebirea dintre cele două religii[9]; el puse să se scrie acea Mărturisire de credință pe care pașa din Veria, Ahmed, căpătă porunca de a o traduce în turcește[10]. Nu o dată patriarhul fu primit de stăpînul păgîn al Constantinopolului. După ce abdică, el se duse la Muntele Athos, la mănăstirea Vatopedi (mai 1456), apoi la Menoikis și sfîrși, cinstit de toată lumea, în refugiul său de la mănăstirea Sf. Ioan Botezătorul din Seres[11].

Ghenadie întreținea raporturi și cu Gheorghe Brancovici, despotul sîrb, dîndu-i sfaturi cu privire la înființarea unei patriarhii slave la Belgrad[12].

Succesorul celui care plecase pentru a scăpa de repetatele intrigi fu un Isidor al II-lea Xanthopulos, care ar fi păstorit, se pare, pînă în 1463, fără ca administrația sa să fi lăsat urme, ca și cea a celui de-al treilea patriarh al bisericii fără împărat, Sofronie Siropulos, care garanta în 1464 autenticitatea unei cruci ce fusese a împăratului Alexie Comnenul[13]. După această scurtă trecere, de altfel îndoielnică, pe tronul patriarhal, un Ioasaf I Kokkas stătu un timp de două ori mai îndelungat, fiind totuși nevoit să-l părăsească, după ce încercase a-și curma zilele, aruncîndu-se în fîntînă[14], în urma nemulțumirii protovestiarului din Trapezunt, care voia să ia de soție pe fiica lui Dimitrie Asanis, făgăduită altă dată ducelui Atenei; sultanul puse să i se taie barba[15]. Și ca urmare a acelorași uneltiri, constantinopolitanul Marcu al II-lea Xilokaravis, defăimat și bătut cu pietre de gloată, a trebuit să se retragă la Ohrida, care căpătă astfel prin mila lui Mahomed un patriarh grec[16]. Simion I din Trapezunt, care i-a urmat, își plăti locul cu o mie de ducați,

www.dacoromanica.ro

după ce partizanii săi îl izgoniseră pe Marcu, sub pretextul că făcuse acelaşi lucru. El era susţinut de grupul de pribegi din Trapezunt, din celălalt imperiu, tot o clică şi aceia, şi foarte puternică[17].

Împotriva acestor intrigi interveni, în 1467, o reacţie din partea văduvei lui Murad al II-lea, acea „împărătească" care se intitula singură: „ţarița" Mara. Ea trăia, după cum am văzut, la Constantinopol, având în preajma ei pe nepoata despotului Toma[18], văduva regelui Bosniei, care şi ea era, după tată, propria nepoată a „împărătesei", şi care avea în folosinţă bunuri moştenite în părţile dinspre Seres şi vechea Erzeban din Macedonia[19]. Tot Mara e aceea care, oferind pe o tipsie de argint 2 000 de ducaţi, făcu să se numească patriarhul Dionisie I, moreotul, ca mitropolit al Filipopolului. O cronică reproduce dialogul: „Ce este, o, maica mea?—Rogu-te să numeşti patriarh pe un monah al meu; între doi care se ceartă, al treilea cîştigă. — Mulţumesc. Facă-se voia ta, o, maică!"[20]. Şi atunci cînd va cădea învins de adversarii săi, care pretindeau că, fiind rob, fusese circumcis, desigur că ocrotirea acestei femei puternice şi respectate l-a ajutat să-şi poată găsi un adăpost la Kosinița (1472)[21].

Influenţa sîrbească s-a continuat, de altfel; Simion din Trapezunt, restabilit cu preţul tarifului cel nou, fu atacat de Marcu, care-şi cerea înapoi drepturile, dar fără a putea convinge sinodul, pe care-l făcu să se adune şi fiind nevoit totuşi să plece şi el, pentru a se retrage la Stemacos. Sîrbul Rafail li se impuse în 1475, datorită celor 2 000 de ducaţi pe care-i oferise ca tribut anual, şi al unui peşcheş de alţi 500[22]. Dacă a putut găsi un mitropolit de Ancira, în locul celui de Trapezunt pentru a-l hirotonisi, el nu găsi încuviinţarea înaltului cler grec, care înfăţişîndu-l ca pe un beţiv, aduse caterisirea şi chiar întemnițarea lui: el fu văzut cerşind pe stradă, cu lanţul de gît[23]. L-a înlocuit un grec, Manase-Maxim al III-lea; acesta muri, ţinut în cinste de sultan, care-i ceru o nouă mărturisire de credinţă[24] în 1482, la doi ani după moartea lui Mahomed al II-lea. Simion surghiunitul, se întoarse apoi pentru încă doi ani[25].

Ridicarea în scaun, contra lui Daniil de Salonic[26] a lui Nifon al II-lea, un albanez din Moreea, fiul unei

www.dacoromanica.ro

grecoaice, fost călugăr la Athos, la Vatopedi, la Pantocrator, la Lavra, apoi mitropolit al Salonicului, nu se făcu fără influența Brancovicilor. Dacă Mara nu mai era în viață[27], în schimb una din rudele sale va ajunge doamnă a Țării Românești și sub înrîurirea ei se vor stabili relațiile între cele trei frînturi de Bizanț care erau: Scaunul constantinopolitan, dinastia sîrbească și *domnia*, „monarhia" munteană.

Cum patriarhul Simion murise fără a lăsa un testament, astfel încît Skanderbeg Amirutzi îndemna la confiscarea moștenirii sale, — dregătorii sultanului repezindu-se la avutul clericilor și la bunurile bisericilor, pînă la potire care valorau 3 000 de ducați, — Nifon, deznădăjduit, inventă existența unui nepot al defunctului. Vicleșugul fiind descoperit, aceasta aduse mutilarea celor trei călugări, vinovați de mărturie falsă, cărora li se tăie nasul, patriarhul însuși fiind nu numai caterisit, dar și trimis în surghiun după ce-și prezentase socotelile[28]. Simion, foarte bătrîn, se reîntoarse numai pentru a agoniza pe un tron căruia Nifon i-ar fi putut aduce strălucire. El a dovedit-o îndeajuns prin organizarea bisericii muntene, — sub soțul „Despinei" Brancovici[29], — descrisă în povestirea *Vieții* lui, de un ucenic al său.

Succesorul lui Nifon[30], Manase din Seres, devenit ca patriarh Maxim al IV-lea, reprezintă încă o victorie a Muntelui Athos, care a dat și pe Nifon. Sfîntul Munte e deci un al patrulea factor în lupta neîncetată, și dezonorantă pentru suprema putere spirituală. Dar după Maxim, — Nifon ivindu-se din nou pentru foarte scurtă vreme la Constantinopol, — veni un ucenic al lui Dionisie, Ioachim I, din Drama[31].

După cum Nifon mersese să caute ajutor în Țara Românească, tot astfel acesta se gîndi la o altă țară ortodoxă și sultanul îi îngădui să meargă la regele Georgiei, care-l umplu de daruri, ceea ce îi era cu atît mai de folos cu cît concurența unui fost mitropolit al Selimbriei îl făcu să promită un spor de 1 000 de ducați al tributului[32]. El fu silit să plece pentru că acoperise cu olane biserica din Chrisopolis-Scutari, fără să fi cerut îngăduința stăpînilor[33]. Fu înlocuit, nu de Nifon, care, avînd încă

www.dacoromanica.ro

oamenii lui, nu primi, ci printr-un Pahomie I de Zychnai[34], care mai adăugă 500 de ducați la tribut[35].

Reîntors, datorită sforțărilor partizanilor săi, Ioachim merse de astă dată să ceară pomana domnului Moldovei Bogdan, fiul lui Ștefan cel Mare, care, ca și tatăl său, era unul din marii patroni ai Athosului. Dar biserica moldovenească, legată, probabil, și ea de Nifon, nu voi să-l primească; trecînd în Muntenia, el muri acolo de inimă rea[36]. Se pare că cele două țări românești avură alte sentimente față de Pahomie, care-și recîștigă locul[37]. Teolipt I din Ianina a fost ultimul patriarh de sub domnia lui Selim[38].

Acest sultan violent, care uzurpase tronul împotriva tatălui său și se lepădase de membrii familiei sale, acest cuceritor al Asiei și al Africii, îmbătat de gloria lui, crezuse într-un moment că poate face din patriarh o unealtă a Imperiului, numit și confirmat de dînsul, pe care clerul și poporul ar avea datoria de a-l recunoaște și a-l consfinți. Acesta e modul în care, *prin firman prealabil*, Teolipt I se înstăpîni, fără împotrivire, pe scaunul patriarhal[39]. Cînd s-au ridicat acuzații contra lui, s-a găsit totuși o adunare care să le discute, dar neputîndu-se înțelege între dînșii, șefii clerului merseră înaintea Divanului pentru a cere îngăduința în scris de a întruni un adevărat sinod. Acesta ar fi avut loc, astfel, la poruncă, dacă moartea lui Teolipt n-ar fi intervenit îndată, în 1522[40].

Alături de opoziția pe care o aduceau amintirile slavedacă nu la Ohrida, la Peć[41], Patriarhia cu ambiții ecumenice, bizantine, mai întîlnise o alta, din partea Veneției, care, prin posesiunile ei din Creta, din Cipru, din Moreea, era ea însăși o mare putere bizantină, dar nu înțelegea în nici un chip să admită amestecul patriarhului în stăpînirile sale[42]. Am văzut că ea consimțise a crea, în oraș chiar, o comunitate grecească autonomă. Patriarhul Maxim intervenise în 1480, menționînd strădania sa anevoioasă pentru păstrarea credinței creștine[43], dările pe care trebuia să le plătească, ajutoarele care se cereau date săracilor și prizonierilor, dar, felicitînd Republica pentru pacea încheiată în sfîrșit cu sultanul, „prea-înălțatul monarh" (αὐθέντης), el lua sub ocrotirea sa această

www.dacoromanica.ro

comunitate, alături de doge pe care-l intitula „ocrotitorul săracilor"[44]. El amintea de făgăduiala de a i se îngădui să-şi exercite drepturile în Creta şi cerea să-i fie permis să aducă din insule şi din celelalte posesiuni ale Republicii, de la Coron şi Modon, măcar vin şi provizii. Astfel, în cazul (expus pe larg în cronica lui Malaxos) al lui Arsenie, un diacon venețian, om al Renaşterii, — era fiul lui Mihail Apostolios —, autor de scolii asupra tragediilor lui Euripide[45], care, recomandat de biserica Romei şi de guvernul ducal, s-a înfăţişat la Monemvasia şi a fost primit cu aclamaţii. El ceru îndată să fie făcut preot de către episcopul din Elea. În locul episcopilor de Lacedemona şi Christianopolis, doi călugări îl sfinţiră apoi ca şef al bisericii din Monemvasia, în locul celui care trebui să-şi găsească un adăpost în bogatul oraş al Coronului[46].

Patriarhul Pahomie sfîrşi prin a-l pune sub anatemă, comunicînd sentinţa şi clerului din Creta şi din Citera-Cerigo[47]. Roma interveni, la stăruinţele lui Arsenie, care se dusese să-şi prezinte situaţia, îngreuiată din pricina populaţiei, plîngîndu-se apoi că la distribuirea onorurilor, grecii sînt prea lăsaţi uitării. Se iscă un scandal în biserica Sf. Gheorghe şi guvernul venețian fu nevoit să ieie măsuri împotriva tulburătorilor. Puţin a lipsit ca această tentativă de a înfiinţa o biserică unită pentru grecii supuşi Republicii[48] să poată izbuti.

Însă republica Veneţiei va admite, pe la 1550, vizita pe care o va face latinilor mitropolitul Cezareii, Mitrofan, care merse la Roma, ca trimis oficial al patriarhului bizantin, provocînd astfel căderea acestuia din urmă[49]. Din aceste teritorii venețiene voia patriarhul Dionisie să aducă pentru Academia sa din Constantinopol pe celebrul dascăl Hermodor Lestarchos[50], originar din Zante. Patriarhul Alexandriei era, de altfel, pe la 1560, prieten cu proveditorul insulei[51].

Proiectul de scindare venețian era cu totul părăsit, cînd în 1577 i se îngădui patriarhului să instaleze ca protector al bisericii Sf. Gheorghe, devenită stavropighie, pe mitropolitul Filadelfiei; cu patru ani în urmă, o mănăstire din Zante fusese şi ea supusă autorităţii patriarhale[52]; curînd după aceia, în Istria, la Pola[53], fu ridicată

www.dacoromanica.ro

o biserică grecească. Patriarhul își putea permite să arunce anateme în Creta[54].

Cu toate uneltirile și catastrofele patriarhilor, Biserica în sine își păstra prestigiul. Încă de pe atunci Dionisie I, venerat după moarte la Kosinița[55], era considerat ca un sfînt. De asemenea și Nifon al II-lea, al cărui renume s-a datorat atît amintirii pioase a fostului său ucenic, domnului Țării Românești, Neagoe, cît și recunoștinței altuia dintre tinerii săi prieteni, Gavriil, care a ajuns protos la Athos. El veni în 1517 la noi, împreună cu mitropoliții de Seres, de Vizia și Varna pentru a sfinți admirabila biserică de la Argeș, zidită de Neagoe.

Patriarhia neputîndu-se întreține altfel, era deci pe cale de a deveni o demnitate itinerantă. După călătoriile făcute de predecesorii săi în Muntenia, în Moldova, în Ivir, Ieremia I merse în Cipru (1520—1523), care mai aparținea Veneției, și i se îngădui să viziteze toate centrele din insulă[56]. O mare izbîndă a Scaunului constantinopolitan, de care erau strîns legate, de altfel, toate cuceririle marelui sultan împotriva Veneției. Succesorul său, Dionisie al II-lea ar fi vizitat Moreea, oprindu-se la Nauplia[57]. Pînă departe, în secolul al XVI-lea, Patriarhia își menținu posesiunile în Creta.

Cu toată hotărîrea Sinodului care declară vacant Scaunul rămas neocupat vreme de șase luni, obținînd învoirea turcilor pentru o nouă sporire a tributului, care ajunsese pînă la 4 000 de ducați[58], și cu toate că o parte din suita sa plecase, Ieremia își urmă călătoria. În felul acesta, el părea că trece în revistă toată lumea ortodoxă, că impune peste tot recunoașterea autorității supreme ecumenice. El apăru la Ierusalim, în tovărășia celorlalți trei patriarhi care aruncară anatema asupra intrusului de la Constantinopol; și a doua zi după cucerirea acestor regiuni, marele Soliman, urmașul lui Selim, vedea probabil cu ochi buni această reînchegare a unității bisericii orientale, așa cum nu mai fusese de la Nichifor Focas și de la Tzimiskes încoace. Susținut de prietenul său, puternicul mare vizir Ibrahim, Ieremia fu răsplătit cu firmanul, pomenit într-o cronică a aceluiași secol, care îngă-

www.dacoromanica.ro

duia exercitarea absolut liberă a religiei ortodoxe, în 1537. Pripășirea unui Ioanichie fu înlăturată o dată cu revenirea patriarhului legitim.

Ieremia, restabilit și după noul interregn al unui Dionisie de Nicomedia în 1537, își urmă călătoria în Țara Românească și Moldova, murind pe drumul de întoarcere la Tîrnovo, în Bulgaria, unde a și fost înmormîntat[59]. El combătuse pînă atunci sediul din Ohrida care încerca să răpească celui din Salonic cîteva din provinciile sale[60]. Impunîndu-i să se păstreze în granițele lui, el nu putu totuși împiedica influența din ce în ce mai mare pe care Ohrida, folosind în curînd limba slavonă, va avea-o asupra Ardealului vecin și chiar asupra Țării Românești; un nou concurent se va ivi în patriarhia de Peć, reînființată de marele vizir bosniac Mahommed Sokolli, pentru rudele sale Macarie și Eftimie.

Dar de pe atunci, mai presus de dînsul se ridicaseră „oamenii din Galata", „arhonții" nației[61], urmașii marilor familii, care, ieșind de sub ruinele măreției lor sau reieșind doar pe primul plan, tutelau deja Imperiul turcesc, încetul cu încetul bizantinizat. Un Xenakis, prieten al cadiliskerului, un Dimitrie Cantacuzino împiedicaseră confiscarea de turci a tuturor bisericilor[62]. Fără rugămințile și influența lor, noul decret care închidea bisericile în orașele luate cu asalt ar fi fost poate pus în practică. Ioasaf al II-lea fu destituit nu numai datorită intervenției marelui sakellarios Anastasie și a marelui logofăt Hierax, dar și a lui Antonie Cantacuzino și a lui Mihail Gabras[63]. Cînd Ioasaf luă inițiativa de a înființa un consiliu de administrație al patriarhiei, el introduse acolo pe același Antonie Cantacuzino, pe Gabras, pe Constantin Paleologul și pe un Karatzas din Asia[64]. Succesorul său, Ieremia al II-lea era originar din Anhialos, unde se găsea reședința princiară a celui mai mare dintre arhonți, Mihail Cantacuzino[65].

Exista și o voință populară, care s-a manifestat la reînscăunarea lui, cînd poporul acesta din Constantinopol, amintindu-și de vechea tradiție a mișcărilor de stradă, striga înaintea Divanului: „O, Sultane, pe nelegiuitul patriarh Ioanichie nu-l vrem în biserica noastră, ci pe primul îl vrem, care a fost făcut după legea și după

www.dacoromanica.ro

credința noastră"; printr-un arz al sultanului „voința poporului" a fost îndeplinită[66]. Înaintea celor doi patriarhi, înaintea poporului acesta, vizirul anunță hotărîrea sultanului, punînd condiția ca sporirea tributului să fie menținută. Ieremia refuză, dar același „popor" e cel care acceptă, care sărută picioarele favoritului său, și însoțit de ceaușul turc îl duse la patriarhie. Pare că citim o pagină de cronică bizantină pentru proclamarea unui împărat.

În zilele în care soarta bisericilor fusese în primejdie, aceste manifestări populare deveniră amenințătoare, cu toată atitudinea rugătoare a miilor de creștini care apărau de fapt tradiția sfîntă a Imperiului. Pentru a salva bisericile de fetvaua muftiului care le amenința, se înjghebase, cu acordul stăpînilor turci, o comedie îndrăzneață și ridicolă, pretinzînd, pe baza mărturiei, — reprodusă verbal, ca în textele bizantine cu privire la discuțiile demelor, — a cîtorva centenari de la Adrianopol, bine plătiți, că Constantin Paleologul capitulase, acceptînd să împartă domnia cu Mahomed al II-lea, astfel încît capitala sa nu fusese luată cu forța.

În timpul acesta, patriarhul Ieremia al II-lea urma pilda predecesorilor săi, întreprinzînd peregrinări care aveau să sporească, firește, avutul patriarhiei, dar dovedeau episcopilor, ca și credincioșilor, o autoritate care se putea lipsi de Imperiu. În 1574, în 1578 el se afla în Moreea, în 1573 vizitase Drama[67].

Dacă Ieremia a pierdut pentru a doua oară tronul în 1584, aceasta n-a fost numai opera mitropoliților din Cezareea și Filipopol, ci fără îndoială și aceia a arhonților care-i patronau[68].

În timpul sărbătorilor mari, un ienicer veghea la poarta bisericii patriarhale: el însoțea patriarhul[69] pe stradă, și cînd șeful bisericii venea să aducă peșcheșul i se dădeau onorurile ca unui mare demnitar al Porții[70].

Patriarhul, — se scria pe la 1580 — „este imaginea însuflețită a lui Hristos, lecuitorul sufletelor și al trupurilor"[71]. El trebuia să se mulțumească însă cu o modestă reședință, „lîngă palatul lui Constantin și al Blachernelor, în partea de către Pera", avînd numai un venit anual de

www.dacoromanica.ro

20 000 de taleri pentru a întreține vreo douăzeci de oameni[72].

Chiar dacă Ghenadie nu fusese ales, cum am văzut, decît de cei cîțiva episcopi pe care-i putuseră avea la îndemînă, deși mai tîrziu va fi aclamat „de arhierei, de cler și de tot poporul"[73], el ținu totuși ca o adevărată adunare națională să hotărască în viitor, în locul împăratului dispărut, despre soarta bisericii, și de aceea, înaintea adunării în care se găseau, alături de cler, „arhonții și creștinii toți"[74] el își dădu demisia.

La moartea lui Ieremia I (1545) pe cînd se întorcea de la Dunăre, patriarhul Ierusalimului Gherman era la Constantinopol și prin inițiativa lui fu redactat „tomul" care reprezinta noua constituție a bisericii constantinopolitane. Patriarhul legitim trebuia să fie ales de toți arhiereii, mitropoliții, arhiepiscopii și episcopii Răsăritului, Apusului și ai Peloponesului, adică: ai Moreii[75]. Contra încălcătorilor legii, anatemizați dinainte, fură luate măsuri extraordinare.

Totuși prima alegere dădu greș. Îndată ce Serpetas, marele sakellarios declară că Ieremia dorea ca succesor pe mitropolitul Nicomediei, Dionisie, același popor se aruncă asupra membrilor sinodului și smulgîndu-le rantiile îi sili să ratifice această dorință. Trebuiră apoi să negocieze cu turcii, să ridice peșcheșul de la 500 la 3 000 de ducați pentru ca Soliman să accepte și el, contrar constituției care abia se dăduse, „voința poporului său", τὸ θέλημα τοῦ λαοῦ μου[76].

Acum cînd sultanul admise că datoria bisericii față de vistierie nu depășește suma de două mii de ducați pe an, raporturile dintre Bizanțul ortodox și noii stăpîni fură definitiv stabilite. Soliman, care făcuse să dispară crucea de aur de pe clopotnița Pammakaristei îngădui ca Dionisie să zidească aripa occidentală a Patriarhiei, cu dependințele, și ca Ioasaf de Adrianopol să ridice din nou zidul de înconjur și să clădească alte două palate[77].

În 1564, se găsesc adunate în jurul bisericii ecumenice acea a Ohridei, reprezentată de Paisie, care semnează „arhiepiscop", a Castoriei, al cărei șef, Ioasaf, e „pro-

www.dacoromanica.ro

totronul Bulgariei întregi", episcopii Macedoniei și al Meglenului, care nu putea scrie decît în slavonește[78].

Unitatea bizantină a Bisericii se manifesta deja în momentul în care, la 1565, patriarhul caterisit Ioasaf al II-lea cerea marelui retor și notarului Bisericii să convoace, pentru discutarea cazului său, pe patriarhii: Ioachim al Alexandriei, Ioachim al Antiohiei, Gherman al Ierusalimului, arhiepiscopii de Ohrida, Sofronie și cel de Peć, Macarie[79]. În scrisorile către colegii săi el folosea terminologia cea mai arhaică, mai bogată și mai măgulitoare: patriarhul din Alexandria devenea și cel al „Egiptului întreg, al Pentapolei, al Libiei și al Ethiopiei", cel din Antiohia era intitulat: „al cetății lui Dumnezeu, al Antiohiei celei mari, și a tot Răsăritul", cel de Ierusalim „al Sf. Sion, al Siriei, Arabiei, Transiordaniei, de Cana Galileii și a toată Palestina"; arhiepiscopul de Tîrnovo era „pentru toată Bulgaria", cel de Peč „pentru toată Serbia", cel de Ohrida „al Iustinianei Prime, al Ohridei și a toată Bulgaria"; cel de Ivir era „al Georgiei întregi"[80].

Patriarhul avea cancelariile unui șef de stat, cu marele și micul logofăt[81], marele retor, — chiar doi[82] — , marele eclesiarh, marele chartofilax, un skevofilax, un sakellarios, marele protopop, protonotarul[83], marele econom, nomofilaxul[84], „parohii Bisericii mari"[85], protoapostolarul, lampadarul, protecdicul, dikeofilaxul, arhidiaconul[86] și primichierul[87]. În 1569, cretanul Zaharia Scordilios iscălește ca „epitrop" al patriarhului[88]; un Theonas era pe atunci „exarh" al aceluiași[89]. Patriarhii ajunseră în curînd să fie conduși de economi[90].

Raporturile cu turcii luaseră caracterul unui prietenos trai în comun; astfel, unul dintre patriarhi fusese preceptorul sultanului Ahmed[91]. Chiar marele vizir Sokolli fu văzut, împreună cu cei doi nepoți ai săi[92], vizitînd bisericile grecești.

La numirea unui nou episcop, — ca pentru acela care, înainte de a primi Scaunul din Melenic, fusese trimis să predice la Pera — avea loc o ceremonie publică. Întocmai ca papa, la Roma, patriarhul binecuvînta „poporul"

www.dacoromanica.ro

adunat în fața bisericii sale, și cu acest prilej, arunca uneori anatema[93].

Patriarhul de atunci căuta, ca și predecesorii săi din veacul al XIV-lea și al XV-lea, să se strecoare peste tot prin înființarea stavropighiilor, care erau supuse de-a dreptul autorității sale. Astfel, pentru mănăstirea Blohu, întemeiată de episcopul de Bondița[94], pentru Exochoriana din Paros, o nouă ctitorie[95], pentru cutare lăcaș din eparhia Efesului[96], pentru o mică mănăstire a arhiepiscopiei din Keos și Termia[97], pentru trei case din Naxos[98]. Ajunseră chiar a înălța crucea patriarhală pe mănăstirea Dionisiu, de la Muntele Athos[99]. Abia în veacul al XVIII-lea se va putea „încredința" cîte unui boier fanariot o stavropighie[100].

Patriarhia ecumenică guverna, și mai cu seamă storcea, toată mulțimea aceasta prin exarhi[101] anuali, dintre care doi în Macedonia și Moreea, doi în regiunea Mării Negre, un altul pentru insulele Amorgos, Kalimnos, Serifos[102]. Cîte un exarh vizita uneori și Creta, foarte mărinimoasă cu darurile sale[103].

Mitropolitul Amasiei se intitula, în chip permanent însă, „exarh a tot Pontul Euxin", al Pisidiei „exarh de Side, de Mira și de Atalia"[104], al Efesului „exarh a toată Asia", al Adrianopolului, pentru „Hemusul tot"; la Galata era exarh un protosinghel, locuind la Chrisopighie. La cinci ani o dată, șeful Bisericii ecumenice, înconjurat de o numeroasă suită, pînă la treizeci de persoane, își vizita mitropoliții[105].

Spiritul de supunere, e lesne de înțeles, nu se întîlnea des în lumea mitropoliților și a episcopilor. Ei nu voiau să accepte pe preoții trimiși de patriarhul ecumenic și mergeau pînă acolo încît spuneau, ca, de pildă, un mitropolit de Gallipoli, care înțelegea să restrîngă drepturile șefului său suprem între zidurile patriarhiei: „împăratul i-a dăruit patriarhia; tot împăratul mi-a dăruit și mie bisericile"[106].

Către sfîrșitul veacului al XVI-lea, în urma acestor certuri, fu chiar un atentat împotriva patriarhului Dionisie[107]. Ieremia al II-lea, prigonit de dușmanii săi, arhonți și arhierei, e aruncat în închisoare și se află de mai

www.dacoromanica.ro

Patriarh al Constantinopolului (după Crusius)

www.dacoromanica.ro

multe ori în primejdie de moarte [108]. Pahomie al II-lea fu încătușat de ai săi cu două lanțuri[109].

Libertatea cea veche, așa cum era înțeleasă pe vremea împăraților creștini, se păstra în mănăstirile cele mai respectate, cărora, deseori, de la un patriarh la altul, biserica le acorda privilegii. Astfel, importantul lăcaș al Prodromului, la Sozopolis[110], unde a murit patriarhul Ioanichie I, cel al Sf. Dimitrie din Gallipoli[111]. În Asia, mănăstirea Sumela, în fostul Imperiu al Trapezuntului[112].

Sub regimul acesta de mîndrie bizantină, Biserica dădu un loc de cinste celor care reprezentau mai bine literatura greacă, multă vreme lăsată în părăsire. Teodosie Zigomalas, originar din Nauplia, descendent al unei familii care trăia sub guvernarea ducilor Atenei, a căror amintire o păstra, și care studiase la Padova[113], a stabilit un fel de genealogie a cărturarilor care-și treceau unul altuia buna tradiție a stilului: Matei Kamariotes, comentatorul lui Sinesius[114], care e prezentat ca preceptorul primului patriarh al „turcocrației" și care a scris o jelanie a catastrofei bizantine[115], fu inițiatorul lui Manuil de Corint, poet al bisericii, devenit apoi mare retor al Patriarhiei, ca să transmită la rîndul său această glorioasă moștenire unui Antonie Karmalikes și mitropolitului Monemvasiei, Arsenie.

Seria bunilor „dascăli" se îmbogățea cu ucenici veniți din părțile cele mai depărtate ale lumii bizantine de odinioară. Hermodor Lestarchos, pe care l-am regăsit de altfel și aiurea, era de loc din Zante și urmase cursuri la Ferrara: ținea să devină medic, înainte de a se stabili în insula Chios, ca să se întoarcă apoi ca profesor de greacă la Ferrara. Ni s-a păstrat scrisoarea prin care, la 1547, patriarhul Dionisie îl chema la Constantinopol; el îl poftea să-și aducă aminte că „latinii mai au și alți învățători, dar elinii niciunul"[116]. El avea să moară, după 1581, în insula refugiului său.

Ioan Zigomalas[117], elevul lui Arsenie, avu cincisprezece ucenici[118]. Între corespondenții învățaților germani Gerlach și Crusius se află și un Simion Kabasilas[119] care, împreună cu Malaxos[120], cu Gheorghe etolianul, — format la Veneția, autorul unui poem despre Țara

www.dacoromanica.ro

Românească, în care se înfățișau intrigile de la curtea Doamnei Chiajna, legăturile sale de dragoste cu un venetic grec și soarta nefericită a fiului ei, tînărul Petru[121], — și cu un Leonard Mindonios, medic, care trăia pe lîngă „marele grec" Mihail Cantacuzino, la Anhialos, stabilindu-se mai tîrziu la Chios[122], au continuat o tradiție la originea căreia era amintirea lui Kamariotes. Kabasilas făcuse și el studii de medicină la Padova și intrase în tagma călugărilor iviri de la Athos[123]. Mai tîrziu, această modestă muncă de predare a literaturii grecești, așa cum se învăța la Bizanț mai degrabă, va fi continuată de Francisc Kokkos, de fapt un Cocco din Naxos — și foarte bun naxiot — care învățase la Roma, la colegiul grecesc înființat în 1581 de papă, și, traducător din latinește, păstra legături cu șeful bisericii ortodoxe de la Veneția, Gavriil Severos[124].

Sînt spirite luminate și mînuitori iscusiți ai bunului „stil". Dar, din păcate, frumoasele fraze retorice din scrisorile lui Teodosie Zigomalas nu trebuie să ne deie iluzia unui suflet pe potriva lor: acest meșter al cuvîntului își bătea părintele și-i intenta procese[125], iar fratele său Stamati nu avea nici el cuvinte mai bune pentru bătrîn.

Cutare patriarh își datora situația faptului că fusese preceptorul sultanului Mahomed al III-lea[126]. Sub Ieremia al II-lea, un iubitor de literatură, patronul celor doi Zigomalas și al ginerelui lui Teodosie, Mihail Pauliotes[127], vicariatul a fost încredințat, în timpul îndelungatelor absențe în țări străine a capului Bisericii, unor dascăli de mare faimă ca acel Nichifor, care a mers în Principate și pînă în Polonia, pentru a stăvili propaganda iezuiților, stabiliți la Constantinopol chiar, încă de la 1583[128]; un alt vicar, Dionisie ierodiaconul, era și el „dascăl"[129].

În această limbă a antichității predicau patriarhul și marele său retor[130].

Se formă astfel la Constantinopol cercul acelor amatori de cărți rare, al celor interesați de lucrurile apusene, care primeau pe erudiții germani și erau cu ei în corespondență: patriarhul Ieremia al II-lea însuși, cel care a vizitat țările dunărene și a înființat noua patriarhie

www.dacoromanica.ro

rusească la Moscova, predecesorul său Mitrofan al III-lea, Silvestru al Alexandriei, Ioasaf Arghiropol, mitropolitul Tesalonicului, Mitrofan de Veria, Metodiu din Melenic, Chiril din Niceea, Gavriil al Filadelfiei[131], cei doi Zigomalas, Ioan și Teodosie, slujbași ai patriarhiei, ca și colegul lor în aceste servicii, Matei, apoi medicul pomenit mai sus, Leonard Mendonios, ca și diaconul Simion Kabasilas[132].

Un învățământ grec se adăuga deci la această deșteptare a Bisericii. El se preda, în afară de insulele grecești, unde nu încetase niciodată, și la Ianina, unde găsim un Filantropenos[133]. Către sfîrșitul veacului al XVI-lea, Teodosie Zigomalas număra douăzeci de elevi ai tatălui său[134]. În Moreea marele dascăl era un Teofan. Hermodor Lestarchos, medic de profesie, avea și el un grup important de discipoli[135]. Metodiu și Matei predau în cadrul patriarhiei[136]. La Constantinopol chiar, sub patriarhul Dionisie, un Teofan, marele retor făcea lecții strălucite și printre elevii săi se numără Theonas de Tesalonic, Arsenie de Tîrnovo, Damaschin de Arta, Metodiu din Melenic, Ierotei de Monemvasia, — care citește pe Toma d'Aquino[137] — alături de care sînt trecuți Silvestru din Alexandria, Ioasaf din Cizic, Dorotei din Lacedemona[138]. Patriarhul Ioasaf făcea parte și el, ca elev al lui Ioan Zigomalas, din societatea acestor literați[139]. Un Matei din Creta fu unul dintre dascălii patriarhului Ieremia al III-lea[140]. Deși vorbeau de Aristotel și de Praxitele, cărturarii aceștia mărturiseau cu durere că „adevărata Atenă este acum în Germania"[141].

Bibliotecile erau încă pline de manuscrise bizantine: se păstrau pe la 1580 Agatias și Eunapius, Mihail Glykas și Manasse, Laonikos Chalkokondylas și cuvîntările adresate lui Manuil Paleologul de Iosif Bryennios[142].

Analele Constantinopolului nu se mai scriau, — biografia lui Mahomed al II-lea de Critobul[143] fiind singurul document literar după cucerire. Dar îndată ce s-a ivit un patriarh, acesta și-a făcut singur însemnările sau a pus pe secretarul său să le facă, pentru a păstra amintirea acestui Bizanț al Bisericii care se dovedise în stare să supraviețuiască celuilalt și să-l înlocuiască. O scurtă cronică a Scaunului patriarhal a fost publicată

www.dacoromanica.ro

în secolul al XVI-lea de un erudit german, care se interesa, cu tot sufletul, de lumea grecească; o alta, mai plină de observații, se folosi de aceasta[144]. O a doua cronică, parafrazînd-o pe cea dintîi, se găsește în aceeași lucrare. În sfîrșit „un cronograf", conținînd pe scurt evenimentele „de la Facerea Lumii pînă la domnia sultanului Murad, culese și îndreptate de foarte învățatul domn Manuil Malaxos" se păstrează în manuscrisul 1790 de la Biblioteca națională din Paris[145]. Un Damaschin, care se intitulează Studitul, compilă o istorie a Constantinopolului[146].

Acest Bizanț patriarhal a simțit și nevoia unei noi culegeri de canoane. Această sarcină fu încredințată, sub Ioasaf, preoților Nicolae Malaxos și Zaharia Scordilios[147]. Ceva mai tîrziu, cînd se trimiteau manuscrise și în Țara Românească[148], printre ele a fost și culegerea de canoane a lui Maxim Margunios și a lui Cristofor Campanas, „canonarhul"[149].

Această Patriarhie care înlocuise Bizanțul își căuta și relații cu lumea exterioară: astfel, acea misiune, la Veneția și Roma a viitorului patriarh Mitrofan al III-lea[150], care la întoarcere a fost destituit și surghiunit în Paronaxia[151], sau aceea în Germania[152] cu care a fost însărcinat Dimitrie, ierodiaconul din Tesalonic.

Vedem un patriarh de Constantinopol adresîndu-se regelui Franței Henric al III-lea, în favoarea lui Petru Cercel, pretendent la tronul Țării Românești, vorbind acestui mare și depărtat suveran despre cruciatele prin care francezii liberaseră Sfîntul Mormînt și adăugînd că un Paleolog și-ar fi recăpătat tronul datorită regelui Franței, ceea ce trebuie să fie o amintire a călătoriei făcute la Paris de împăratul Manuil. Capul bisericii grecești știa bine că Francisc I, căruia îi face un mare elogiu, a pus să se învețe grecește în colegiul pe care l-a înființat cu profesori greci, pe care-i încălzește sub aripile lui ca barza pe puii ei, pentru ca supușii lui să devină „tot atîția Licurgi și Demosteni, iar patria lor inima și buricul Atenei". O intervenție care ducea cu gîndul la putința de-a accepta noul calendar roman și chiar

www.dacoromanica.ro

supremația papii[153]. Încă de la 1561, patriarhul Alexandriei se adresa ministrului imperial, contele de Löwenstein[154]. De altfel, în 1597, Atanasie, patriarhul de Ohrida făcea aceeași călătorie în Apus, unde se pare că ar fi rămas pînă în 1615[155].

Peste capul Bisericii constantinopolitane, patriarhiile Alexandriei și Ierusalimului, — cea dintîi datorită în parte marii personalități a lui Meletie Pigas, iar cea de Ierusalim pe vremea întreprinzătorului Teofan — încercară, mulțumită raporturilor lor cu apusenii, a căror propagandă, catolică și calvină, după tentativele luterane ale germanilor în secolul al XVI-lea, cîștiga teren, să joace primul rol în mișcarea de ofensivă care se deslușea.

În Europa, limba greacă părea că va izgoni în scurtă vreme slavona din lumea bizantină a Bisericii. Limba aceasta din urmă se păstrează, în semnături, numai de arhiepiscopul — pentru ai săi un patriarh — de Peć[156], și de episcopii de Meglen și de Melenic[157], dar acesta folosea și limba grecească[158]. În 1580, cînd înainte de Dionisie Rali un Arsenie putea să fie încă mitropolit de Tîrnovo[159], cel de Sofia, care se adresează împăratului pentru o recomandare, era grecul Partenie[160].

La Ohrida, fostul Scaun al patriarhilor Bulgariei era ocupat pe rînd de greci: un Nicolae, un Zaharia, adversarul fanatic al actului unirii, fost duhovnic al lui Skanderbeg[161]. Am văzut că patriarhul își păstra titlul „de Ohrida, de Iustiniana Prima și de toată Bulgaria"[162].

Un grec, Sofronie[163], și un alt grec, Gavriil, avură pe rînd, în secolul al XVI-lea, sediul Ohridei. Cînd Primus Tuber încercă a răspîndi cărți bisericești în slavonește, bizantinizantul „despot" al Moldovei îl împiedică, trimițînd pe vinovat la Constantinopol, unde, îndată liberat, el își găsi totuși neașteptați cititori printre turci[164]. Dar pînă la Vedren se întindea autoritatea Scaunului din Peć; în acest tîrg, o căpetenie bulgară, Novac „Debels", se intitula „despot". O școală de slavonă era și la Sofia[165].

Patriarhul Mitrofan, care avea de gînd să meargă în Moldova, dar fu împiedicat de vizita colegului său din Antiohia[166], era în legături pînă și cu Caffa și Soldaia,

www.dacoromanica.ro

căzute în stăpînire turcească[167]; se aducea din Caffa sare mai bună decît cea din țările românești[168].

Starea de spirit a cărturarilor din jurul patriarhului se vădește întru totul din scrisoarea trimisă germanului Crusius de Teodosie Zigomalas[169]. El se consideră ca un sclav nenorocit, un prizonier de război, într-o nație supusă „robiei agarenilor"[170]. „Neajunsurile coboară cu fiecare zi ca o negură"[171]. „Vai, dacă trecutul, cu libertatea lui, s-ar mai putea întoarce!"[172].

Trecutul acela e Imperiul, acel „Imperiu al noilor romei sau al grecilor"[173]. Căci el se simte foarte grec ca neam, cu toate că copiază și trimite amicului său german portretele lui Andronic Paleologul și al împărătesei Ana[174], deși descrie, reproducînd izvoarele, catastrofa din 1453[175] și deși se gîndește cu regret la pensiile pe care odinioară le distribuiau împărații[176]. El își dă seama de tot ce au cîștigat anumite orașe, ca Nauplia lui, și ca Tesalonicul, din schimbarea lucrurilor, dar găsește accentele cele mai mișcătoare cînd pomenește de Attica, cu rîurile ei, cu livezile ei de măslini, cu limpezimea munților și dulceața aerului său[177]. El văzuse Atena, destul de aproape de Nauplia lui, cu locurile unde fuseseră clădirile celebre ale antichității, cu rămășițele „divinelor sculpturi", operele lui Praxitele, alături de colinele care seamănă cu „grădina lui Adonis", și el recunoaște în atît de frumoasele cîntece populare o amintire a armoniei elenice[178]. El își întemeiază nădejdile de viitor pe iubirea alor săi pentru cele sufletești, pentru această εὐγενεία, această noblețe înnăscută pe care o are oricine ține de „neamul grecesc"[179]. El ajunsese să se mîndrească cu succesul colegiului grec creat la Roma de Grigore al XIII-lea[180].

Un corfiot, Antonie Eparhos, din aceeași vreme[181], întrebuințează chiar, în versurile sale de jale pentru tot ce se pierduse, numai termenul de „elini"[182]. Într-o scrisoare către Melanchthon, el semnalează ambiția sultanului Soliman, capabil de a cuceri lumea întreagă, folosindu-se de vrajba dintre principii creștini[183].

Amintirea Bizanțului imperial nu putea fi izgonită: vulturul lui era pe pieptul patriarhului; pe zidurile Pammakaristei se vedeau încă portretele împăraților,

www.dacoromanica.ro

al protostratorului Mihail Ducas Glavas Trahaniotes și al soției sale, Maria Paleologa, ctitorii bisericii, alături fiind mormîntul lui Alexie Comnenul[184]. Călugării din Patmos, susținuți de marele maestru al Rodosului — care lua sub ocrotirea sa insula „Palamosa", cerînd în 1504 sprijinul apusenilor — vorbeau despre „lăcomia" turcilor „infami" și „foarte cruzi"[185]. Douăzeci de ani mai tîrziu, Veneția recunoștea ajutorul pe care corăbiile lor i-l dăduseră împotriva turcilor[186]. Arsenie de Monemvasia, care merse la Roma pentru a apăra drepturile alor săi contra intrușilor latini, vorbea înaintea papii despre „imperiul nostru: ἡμέτερον βασίλειον, care a pierit"[187]. Ioasaf de Tesalonic fu învinuit față de sultan de către un călugăr că ar fi scris, după bătălia de la Lepanto, scrisori care încurajau pe învingători să-și ducă mai departe opera de recucerire, și a fost nevoie de intervenția lui Mihail Cantacuzino, de ocrotirea atotputernicului vizir și de un sacrificiu de 2 000 de ducați pentru a-l scăpa[188]. Un mitropolit al Rodosului fu tras în țeapă pentru că pregătise un atac pe neașteptate al insulei de către cretani[189].

Punctul de vedere al emigranților din secolul al XV-lea[190] retrăiește în vremea aceasta prin interpretările și criticile clericului Dorotei de Monemvasia, în al său βιβλίον ἱστορικόν, care este înainte de toate un act de acuzație împotriva Fanarului laic, împotriva acelor arhonți care declară că ceea ce privește Biserica le e indiferent, acestea toate fiind „treburi călugărești"[191].

El găsea la Veneția, de altfel, o mulțime de „arhonți", de alt soi decît cei din Bizanț, cu Zotu Tzigara, ginerele lui Petru Șchiopul în frunte, al cărui frate, Apostolo, un negustor bogat, a tipărit, pe seama lui, cartea de istorie a clericului. Ei aveau legături cu grecii din insule și, firește, cu domnii români.

Compilatorul acestui cronograf în greacă vulgară e un simplu călugăr, care, vorbind despre Bizanț, nu uită a pomeni de darurile făcute de Andronic, despotul Tesalonicului, la Muntele Athos[192]. El crede că toate nenorocirile creștinătății se datoresc păcatelor lui. Și el vorbește cu respect despre vechii sultani „mărinimoși și fericiți"[193],

www.dacoromanica.ro

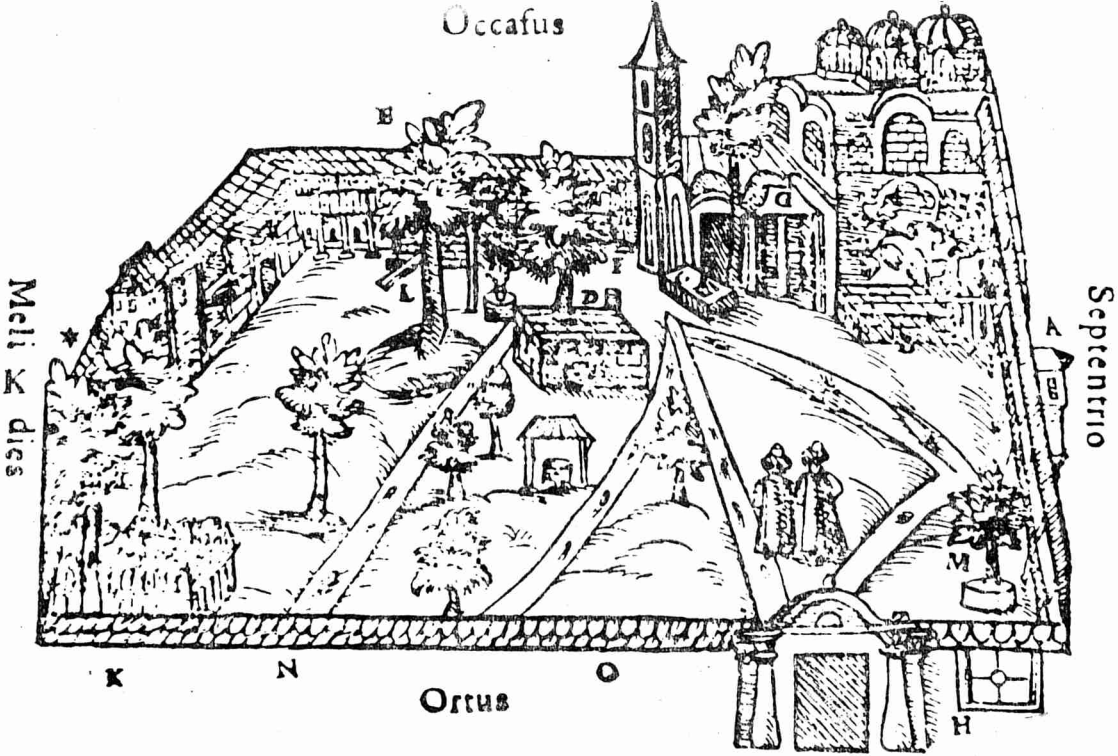

Patriarhia în sec. al XVI-lea (după Crusius)

www.dacoromanica.ro

pricepuți la război, care „sînt foarte iubitori de noblețe și artă" (καλλοπισμός), și sînt „viguroși". Mahomed al II-lea arăta, înainte de cucerire, „multă simpatie pentru locuitorii Constantinopolului, care era plin de răutate și de perfidie"[194]. Nu lipsește, firește, cuvenita plîngere despre pierderea cetății împărătești. Și se păstrează aceeași explicație a păcatelor de neiertat[195]. Despoții Moreii, supraviețuitorii catastrofei imperiale sînt înfățișați ca fiind necontenit învrăjbiți între dînșii, iar Dimitrie, „neomenosul" (ἀπάνθρωπος), e arătat ca cel care l-a chemat asupra fratelui său pe sultan. Narațiunea nu face, de altfel, decît să meargă pe urma cronicii lui Crusius[196].

Acest izvor uită să pomenească de expediția lui Selim I în Egipt. Dorotei urmează totuși pe același plan și în cadrul acelorași mari proporții, în timp ce, de partea cealaltă, numai cîteva scurte informații fără șir încheie povestirea. Îl vedem interesîndu-se de soarta Paleologilor care abia își mai duc zilele în Moreea, atacată de noul sultan, care condamnă la moarte pe Andronic, Nicolae, Teodor și Dimitrie[197]. E regiunea asupra căreia autorul își va exercita autoritatea spirituală; el notează data la care, în 1540, la Monemvasia au trebuit să fie înlăturate clopotele[198]. „Și unii dintre membrii clerului și din laici rămaseră în castele sub turci, care îi eliberară"[199]. Autorul, foarte legat de interesele venețienilor, reia tonul jelaniei cînd ajunge la pierderea Ciprului[200].

Revenind pe urmă la Imperiu, el laudă primii ani de domnie ai lui Murad al III-lea, care părea că „iubește dreptatea", recomandînd-o către pașalele sale; stăpînul turc se interesează de cronologie, de astronomie, dar e împiedicat să aducă înnoiri din cauza sfetnicilor săi habotnici[201]. După ce a profanat mănăstirea Pammakaristos, el devine lunatic, zgîrcit și stricat; pune să se bată monedă falsă și îngăduie abuzurile evreului care avea concesiunea impozitului pe vin. Noul sultan Mahomed al III-lea e judecat tot atît de aspru[202].

Cît privește biserica, cel care admiră știința marelui retor Manuil, nu trece cu vederea lipsa de cunoștințe a patriarhului Ieremia[203]. El descrie cu sînge rece toate

www.dacoromanica.ro

uneltirile pentru căpătarea celei mai înalte funcții. Sub cîrmuirea lui Mitrofan, locuința patriarhului e goală; simonia înfloreşte[204]. Ieremia al II-lea i se pare „greoi la minte", deşi învățase cu Arsenie de Tîrnovo şi cu mitropoliții de Monemvasia şi Arta[205]. El ține de rău pe nepotul patriarhului Mitrofan care, din laic, devenise în cîteva zile mitropolit de Filipopol, visînd să-şi poată cumpăra demnitatea supremă[206]. Haosul de nepătruns al acestor intrigi, în care, după moartea lui Mihail Cantacuzino, se amestecă ambasadorul Franței, bailul Veneției şi cîțiva turci, e înfățişat în lumina unui crud adevăr: plîngeri înaintea Divanului stăpînilor turci, cărora le întind denunțuri de trădare, de corespondență cu papa, de batjocuri față de împărat, cumpărînd şi cerşind sentințele[207]. Se aude glasul mulțimii care „strigă" către sultan, cerînd sau refuzînd un patriarh. Autorul îngrămădeşte epitetele pentru această rețea de intrigi, în timpul absenței lui Ieremia al II-lea, între patriarhul Teolipt şi adversarii săi, printre care diaconul Nichifor, care pricinui luarea Pammakaristei de către turci. De altfel „clericii îşi clădiseră acolo case, în care vindeau carne şi lapte, în care beau cu slujnicele lor şi alte soiuri de petreceri urîte de Dumnezeu şi de oameni". Toți sînt vinovați, de la călugării corupți pînă la arhonții egoişti, şi pînă la „norodul barbar"[208], fără a mai pomeni de beglerbegul armean care trage folosul situației.

Crearea Patriarhiei ruseşti se consideră drept o greşeală; Ieremia, care era însoțit şi de un episcop de Elassona, rămas în Polonia, ar fi dorit pentru sine noul scaun patriarhal, în țara aceasta puternică şi bogată. În zadar mitropolitul Monemvasiei arată cît de primejdios ar fi dacă s-ar stabili în Rusia mai mult decît un arhiepiscop: „ar fi să se împartă Biserica şi să se creeze un alt şef, o mare schismă"[209]; rușii, furioşi, ar fi voit să-l înece, patriarhul fiind silit să declare că subordonatul său n-a rostit aceste cuvinte. Dacă țarul Feodor e „un om paşnic, întru toate asemănător cu micul Teodosie, simplu, liniştit", dacă femeia țarului e „bună" şi ea, preocupată numai de binecuvîntarea prin care ar putea căpăta fiul dorit, în schimb, fratele acesteia Boris (Godunov)

www.dacoromanica.ro

este cel care pune la cale totul pentru a satisface ambiția moscovită.

Dorotei aduce laude și cancelarului hatman al Poloniei Jan Zamoyski, care dă capului bisericii bizantine o pază de două sute de oșteni[210], care să-l însoțească pînă la hotarul Moldovei.

Povestirea descrie cu bunăvoință sfaturile și meritele lui Ierotei de Monemvasia, căruia autorul pare să-i fi fost nu numai succesor, dar și ucenic[211]. E un om luminat, „mai presus de toți arhiereii vremii sale", bun sfătuitor, virtuos într-o lume coruptă, iubitor de pace și bună înțelegere. Însărcinat cu conducerea spirituală a Galatei și a Constantinopolului, ține predici în fiece duminică; Kasteliotissa e datorită dărniciei sale. Față de intenția de a fi făcut patriarh, el cere mai întîi retragerea lui Ieremia; e prigonit, și silit să se întoarcă în eparhia sa, pentru a se înlătura astfel un concurent[212].

Note

1. La Crusius, *Turcograecia*, p. 107.
2. Spandugino, la Sansovino, *ed. cit.*, fol. 191.
3. Τοῦ ἐχάριζε καπάσιον ἐνδυμιὸν μὲ τὴν καμουχᾶν καὶ μανδῆλι μὲ τοὺς ποταμοὺς καὶ ἄλογον ἄσπρον, καὶ ἐκαβαλίκευεν αὐτὸ καὶ ὑπῆγεν γύροθεν τῆς πόλης καὶ εὐλόγει αὐτήν... καὶ ἐδειδέ του ὁ βασιλεὺς μὲ τὸ χέρι του τὸ δικανίκη καὶ τὸ ἔδωκεν εἰς τὸ χέρι τοῦ πατριάρχου; Crusius, *Turcograecia*, p. 108.
4. Cronică, la Crusius, *Turcograecia*, p. 15 (cum se spune, p. 31, că Ștefan cel Mare, domnul Moldovei, nu mai este în viață, trebuie așezată după 1504), Mustafa nu e încă vizir; *ibid.* Îl vede pe Selim I fugind în 1502 din bătălia de la Sirtkioi, p. 36. Cîteva informații pînă după 1570 sînt vizibil adăugate de Teodosie Zigomalas, p. 43; cf. cealaltă cronică, *ibid.*, p. 107.
5. Ἐσύναξαν μερικοὺς τῶν πλησίον ἀρχιερέων; *ibid.*, p. 107. Deosebirea dintre μέγα μήνυμα, care i s-a dat, și μικρὸν μηνύμα, care i se refuză (*ibid.*, p. 108) nu e clară. Marcu Xylokaravis ar fi avut cel dintîi acele două μηνύματα; *ibid.*, p. 124. Apoi urmașul său Simion, *ibid.*, p. 125. Teodosie Zigomalas o explică prin dubla alegere de către Sinod a candidatului; *ibid.*, p. 187.
6. *Ibid.*, p. 108.
7. Pe locul ei fu clădită moscheea cuceritorului.

www.dacoromanica.ro

8. Prima cronică, la Crusius, *Turcograecia*, p. 15.
9. *Ibid.*, p. 16.
10. Chiar textul acestei Mărturisiri de credință e dat în cea de a doua cronică, *ibid.*, p. 109—120.
11. *Ibid.* Cf. Ghedeon, *op. cit.*, p. 471 și urm.
12. *Ibid.*
13. *Ibid.*, p. 480.
14. A doua cronică, v. Crusius, *op. cit.*, p. 121. Cf. *ibid.*, p. 191.
15. Cf. *loc. cit.*, p. 21, 122—124. I se tăie nasul și marelui eclesiarh, principalul consilier al patriarhului, care nu-l apărase.
16. Cronica a doua, *ibid.*, p. 481—482.
17. Cele două cronici, p. 22, 125.
18. A cărei fiică era „craliță" a Serbiei.
19. Crusius, *ibid.*, p. 18.
20. Τί ταῦτα, ὦμῆτερ... Ἀξίωσιν ἔχω ποιῆσαί σοι περί τινος καλογήρου ἐμοῦ, ὅπως κυρώσῃς αὐτόν πατριάρχην, καί δύο διαφερομένων ὁ τρίτος γενήσεται πρῶτος... Εὐχαριστῶ σοι. Ποίει, μῆτερ, ὃ βούλει; *ibid.*, p. 22. O formă diferită, de un caracter mai vulgar într-a doua cronică:..., Ἔχω ἕναν καλόγηρον ἐδικόν μου, καί παρακαλῶ τὴν βασιλείαν σου νά τόν ἐκάμω πατριάρχην. Κάμε, μητέρα μου, ἐκεῖνον ὁποῦ θέλεις; *ibid.*, p. 126.
21. Cele două cronici, p. 23, 127—128.
22. Prima cronică, *ibid.*, p. 24.
23. *Ibid.*, p. 22. A doua cronică (p. 142) nu-l cunoaște.
24. *Ibid.*, p. 27. Despre unele calomnii împotriva lui, p. 142.
25. Cronica a doua nu menționează această restaurație.
26. *Ibid.*, p. 33.
27. Vezi Iorga, *Notes et extraits*, IV, p. 163, nr. LXXXIX.
28. Prima cronică, la Crusius, *op. cit.*, p. 33.
29. *Ibid.*, p. 33—34.
30. După M. Ghedeon (*op. cit.*, p. 490—491), Dionisie, nu Simion, pare să fi revenit la putere. Se citează un act din 1490 în numele său, publicat de Victor Langlois, *Le Mont Athos et ses monastères*, Paris, 1867, p. 42.
31. Un document de la el în 1498, Ghedeon, *op. cit.*, p. 493—494. Cf. și după *Ecthesis* editată de S. Lampros, în colecția lui Bury, *Byzantine texts*, părintele N. Popescu, *Patriarhii Țarigradului prin țările românești în veacul al XVI-lea*, București, 1914, p. 5 și urm., și, de același, *Nifon II, patriarhul Constantinopolului*, în Memoriile Academiei Române, 1914.
32. *Ibid.*, p. 30, 143—144.
33. *Ibid.*
34. Două acte ale lui, la Miklosich și Müller, VI, p. 261—264, nr-ele CXVI—CXVII.
35. A doua cronică, la Crusius, *op. cit.*, p. 145.
36. La Tîrgoviște; vezi și Ghedeon, *op. cit.*, p. 498; N. Popescu, *Patriarhii Țarigradului*, p. 10 și urm.

www.dacoromanica.ro

37. *Ibid.*, p. 39—40. A vizitat Principatele, murind în cursul acestei călătorii. Îl găsim în 1505 şi 1508.
38. *Ibid.*, p. 43.
39. *Ibid.*, p. 152—153.
40. *Ibid.*
41. Al cărui patriarh se intitulează: „de Peć şi toată Ţara Sîrbească"; a doua cronică, la Crusius, *loc. cit.*, p. 194, 197.
42. Iorga, *Notes et extraits*, VI, p. 92, nr. CXXVI: exarh trimis în Creta la 1516.
43. Καὶ μάλιστα ἐν τοιούτῳ καιρῷ, ὅτε ὑπέρ τῆς πίστεως αὐτῆς καὶ τοῦ ὀνόματος τοῦ Χριστοῦ, ὅπως μὴ ἐξαλειφθῇ ἀπὸ τῶν μερῶν τούτων ἀγωνιζόμεθα; Miklosich şi Müller, *op. cit.*, VI, p. 282.
44. Μεγαλοπρεπέστατε, ἐπιφανέστατε, ἐκλαμπρότατε δοῦξ τῆς Βενετίας, ἐπίτροπε τῶν πενήτων; *ibid.*, p. 281. Cînd vine vorba de Ῥωμαγενεῖς, în opoziţie cu „Ῥωμαῖοι", aceia sînt oamenii vechii Rome, catolici; *ibid.*, p. 283.
45. Crusius, *loc. cit.*, p. 199.
46. A doua cronică, *ibid.*, p. 146—147.
47. *Ibid.*, p. 149—150.
48. *Ibid.*, p. 151 şi urm. Cf. şi N. Popescu, *loc. cit.*, p. 14—15.
49. Ghedeon, *loc. cit.*, p. 509—510; Gerlach, *op. cit.*, p. 274.
50. *Ibid.*, p. 508—509.
51. Crusius, *loc. cit.*, p. 270.
52. Ghedeon, *loc. cit.*, p. 521.
53. *Ibid.*, p. 525.
54. *Ibid.*, p. 281. Pentru raporturile clerului grec cu Padova, Gerlach, *op. cit.*, p. 363.
55. După *Acolutia* tipărită în 1819 la Constantinopol, Ghedeon, *op. cit.*, p. 491. Pahomie şi, mai tîrziu, Teolipt au fost înmormîntaţi la Pammakaristos; cronica a doua, la Crusius, *loc. cit.*, p. 153.
56. Ghedeon, *op. cit.*, p. 502.
57. *Ibid.*, p. 509; legături cu Corfu; *ibid.*
58. A doua cronică, la Crusius, *loc. cit.*, p. 154.
59. Ghedeon, *loc. cit.*, p. 505. Se pare că vizitase şi Moreea, *ibid.*, p. 506.
60. Cronica a doua, la Crusius, *loc. cit.*, p. 163—164. Tributul de 4 000 de ducaţi, *ibid.*, p. 154.
61. Deja menţionaţi ca duşmani ai nedoritului Ioanichie; a doua cronică, p. 154. Vezi şi capitolul următor al cărţii noastre.
62. *Ibid.*, p. 157—158.
63. *Ibid.*, p. 170. Cf. Viaţa lui Ioasaf, la Ghedeon, *Πατριαρχικοὶ Πίνακες*, Constantinopol, 1888.
64. Ghedeon, *Χρονικὰ τοῦ πατριαρχικοῦ οἴκου καὶ ναοῦ*, Constantinopol, 1884, p. 137—140.
65. Ghedeon, *Πατριαρχικοὶ πίνακες*, p. 491—507. Vezi capitolul citat.

www.dacoromanica.ro

66. Εὐγῆκεν ὅλος ὁ λαὸς καὶ ἐφώναζαν μεγάλῃ τῇ φωνῇ·Σουλτάνε μου, τὸν παράνομον πατριάρχην 'Ιωαννίκιον δὲν θέλομεν εἰς τὴν ἐκκλησίαν μας μόνον τὸν πρῶτον θέλομεν, ὁποῦ ἔγινε πατὰ τὸν νόμον μας καὶ κατὰ τὴν πίστιν μας, καὶ ἔτζη τὸ ἔκαμεν ὁ πασιᾶς ἄρτζη τοῦ βσιλέως, καὶ ὅρισεν ὅτι νὰ γένει τὸ θέλιμα τοῦ λαοῦ; a doua cronică, la Crusius, *op. cit.*, p. 155.
67. Ghedeon, *loc. cit.*, p. 520.
68. *Ibid.*, p. 524. Cf. şi N. Popescu, *loc. cit.*, p. 41 şi urm.
69. Gerlach, *op. cit.*, p. 119.
70. Crusius, *loc. cit.*, p. 197. Cf. Gerlach, *op. cit.*, p. 389.
71. Τὴν ἔμψυχον εἰκόνα Χριστοῦ, τοῦ ἰατροῦ τῶν ψυχῶν; a doua cronică, la Crusius, *op. cit.*, p. 149.
72. *Literae Wenceslai a Budowitz*, p. 96, 101.Cf. *Revue historique du sud-est européen*, V, p. 296 şi urm.
73. A doua cronică, *loc. cit.*, p. 108.
74. 'Εκάλεσε σύνοδον ἀρχιερέων καὶ κληρικῶν καὶ ἀρχόντων καὶ πάντων τῶν χριστιανῶν; *ibid.*, p. 120. După prima cronică, p. 17, e vorba doar de un „σύνοδος ἀρχιερέων". Cea de a doua cronică pomeneşte, pentru alegerea patriarhului Marcu, de o simplă întrunire a cîtorva episcopi împreună cu clerul Marii Biserici: ἐσυνήχθησαν πολλοὶ ἀπὸ τοὺς ἀρχιερεῖς καὶ ἠνώθησαν μετὰ τῶν κληρικῶν τῆς Μεγάλης 'Εκκλησίας, p. 123.
75. A doua cronică, *ibid.*, p. 165.
76. *Ibid.*, p. 165—168.
77. *Ibid.*, p. 168—169. Se adună ca să-l depună pe patriarhul Ioasaf, *ibid.*, p. 170 (1564).
78. *Ibid.*, p. 172—174.
79. *Ibid.*, p. 290—291.
80. *Ibid.*, p. 507—508. Cei doi conducători ai credincioşilor slavi, cel de Ohrida şi cel de Peć, erau la Constantinopol în aprilie 1577; Gerlach, *op. cit.*, p. 329—330. Cf. Crusius, *op. cit.*, p. 506—507.
81. Gerlach, *op. cit.*, p. 388, 503.
82. Crusius, *op. cit.*, p. 248.
83. *Ibid.*, p. 507.
84. *Ibid.*, p. 506. La Chios exista un „nomodot" alături de un protosinghel; *ibid.*, p. 507.
85. Gerlach, *op. cit.*, p. 388, 503.
86. Miklosich şi Müller, *op. cit.*, V, p. 245.
87. *Ibid.*, VI, p. 294, nr. CXXX.
88. Crusius, *op. cit.*, p. 200.
89. *Ibid.*, p. 204. Vezi semnăturile, *ibid.*, p. 295. Cf. şi *ibid.*, p. 297—298, şi Gerlach, *op. cit.*, p. 484. Ghedeon, *Χρονικά*, p. 120—121, adaugă pe ostiar, pe logothetul *„τοῦ γενικοῦ"*, pe referendar, hipomnemato graf, protopsalt, protoapostolar, încă din 1579 (*ibid.*, p. 142), pe protocanonarh şi pe agentul la Poartă.
90. *Ibid.*, p. 81—82. Listele cronolcşice ale acestor demnitari, *ibid.*, p. 192 şi urm. Cf. hotărîrea pentru dioceza

www.dacoromanica.ro

Monemvasiei, Miklosich şi Müller, *op. cit.*, V, p. 177.

91. Ghedeon, *op. cit.*, p. 82, nota 160.
92. Gerlach, *op. cit.*, p. 88.
93. Crusius, *op. cit.*, p. 509.
94. Ghedeon, *op. cit.*, p. 513.
95. Miklosich şi Müller, *op. cit.*, VI, p. 281—282, nr. CXXIV.
96. *Ibid.*, p. 290—291, nr. CXXVIII.
97. *Ibid.*, p. 296—299, nr. CXXXI.
98. Ghedeon, *op. cit.*, p. 544.
99. *Ibid.*, p. 550. Altele, în secolul al XVII-lea, *ibid.*, p. 560, 570, 579, 591, 594, nota 1059, p. 596, 598, 599, 600, 608, 612, 614—616 (foarte numeroase cazuri la sfîrşitul veacului al XVII-lea), 620—621, 624 (mănăstirea Cernica, în Muntenia, e cedată, în 1718, de patriarhie Scaunului Alexandriei), 633 (mănăstirea Stavropoleos, la Bucureşti, închinată Scaunului Pogonianei), 646—647.
100. *Ibid.*, p. 673, 677—678.
101. Gerlach, *op. cit.*, p. 249, 465, 470, 500.
102. Ghedeon, *loc. cit.*, p. 542—545. Mitropolitul Niceii, cel al Amasiei, în calitate de exarh, ca să adune milostenii în Ţara Românească şi Moldova; Gerlach, *op. cit.*, p. 95, 103.
103. *Ibid.*, p. 271. Cf. *ibid.*, p. 293.
104. *Ibid.*, p. 507.
105. Crusius, *op. cit.*, p. 502.
106. Τί ὁρίζει ὁ πατριάρχης εἰς τὸ ἐμὸν ὁσπίτιον εἰσάγειν ἱερεῖς; ἐξουσιαζέτω τὸ πατριαρχίον αὐτοῦ· ὁ Βασιλεύς, ὃς δέδωκεν αὐτῷ αὐτὸ τὸ πατριαρχεῖον, δέδωκε κἀμὲ τὰς ἐκκλησίας; Crusius, *Turcograecia*, p. 333—334.
107. Dorotei de Monemvasia, *op. cit.*, p. 442.
108. *Ibid.*, p. 444—445.
109. *Ibid.*, p. 447.
110. Ghedeon, *op. cit.*, p. 490, 502, 547; Crusius, *op. cit.*, *passim*.
111. Ghedeon, *op. cit.*, p. 499, 513, 517—518.
112. *Ibid.*, p. 533.
113. Crusius, *op. cit.*, p. 205. Despre familia Zigomalas, v. şi p. 223. Despre medicul patriarhului, Leonard din Chios, *ibid.*, p. 205. În legătură cu Teofan Eleabulkos Notaras, v. Ghedeon, *Χρονικά*, p. 45 şi urm. A fost preceptorul lui Teodosie Zigomalas. S-a distins şi ca predicator.
114. Crusius, *op. cit.*, p. 82—83, 90, 187. Despre lucrările lui, Ghedeon, *Χρονικά*, p. 35, nr. 1.
115. Crusius, *op. cit.*, p. 76—83. Îndeosebi, Ghedeon, *Χρονικά*, p. 30.
116. Ἐκεῖνοι μὲν γὰρ καὶ ἄλλους ἔχουσι τοὺς ἐκπαιδεύσαντας, οἱ Ἕλληνες δ'οὐκέτι; Ghedeon, *op. cit.*, p. 51. Despre scrisorile

www.dacoromanica.ro

şi operele sale, *ibid.*, p. 52, nota 1. A avut drept urmaş pe viitorul patriarh Ioasaf, care era de baştină din satul Krapsi, lîngă Ianina, v. *ibid.*, p. 60, n.1.

117. V. despre el, Ghedeon, *op. cit.*, p. 56 şi urm. L-a întovărăşit ca interpret pe Mitrofan în Italia, *ibid.*, p. 57—58. Pe soţia lui o chema Graziosa. Despre scrierile sale, *ibid.*, p. 60, n. 1.
118. Crusius, *op. cit.*, p. 90, 92—93, 99.
119. *Ibid.*, p. 103, 193. Ar fi fost şi la Tesalonic o tipografie, *ibid.*, p. 210.
120. Vezi Ghedeon, *Χρονικά*, p. 63.
121. Editat de N. Bănescu, *Un poème grec vulgaire relatif à Pierre le Boiteux de Valachie*, Bucarest, 1912.
122. Ghedeon, *op. cit.*, p. 64.
123. Fragmente dintr-o scrisoare adresată lui în ediţia de la Veneţia a scrisorilor lui Teofil Coridaleu, 1786, p. 147, la Ghedeon, *op. cit.*, p. 66.
124. *Ibid.*, p. 69—72.
125. Gerlach, *op. cit.*, p. 234, 323, 371—372, 456. Despre activitatea de dascăl şi de cărturar a lui Teodosie, v. şi Ghedeon, *op. cit.*, p. 60 şi urm. Despre scrierile sale, *ibid.*, p. 62, nota 2. Teodosie a scris o *Viaţă a lui Dionisie Areopagitul*, *ibid.*, p. 97. Cf. *ibid.*, p. 36 şi urm. Despre odele lui, *ibid.*, p. 40, nota 2, p. 41, nota 1.
126. Vezi Ghedeon, *Πατριαρχικοὶ πίνακες*, p. 526—527.
127. Gerlach, *op. cit.*, p. 523.
128. *Ibid.*, p. 525. Ieremia i-a trimis papii relicve în 1584; *ibid.*
129. *Ibid.*, p. 530.
130. Crusius, *op. cit.*, p. 205—206 (călugărul Matei; printre predicatori şi Ioan Zigomalas).
131. Vezi, de acelaşi, *Germano-Graecia*, p. 237.
132. *Ibid.*, p. 197, 232. Despre manuscrisele greceşti, *ibid.*, p. 217—218. De la Constantinopol ambasadorii aduc în această vreme portrete greceşti şi turceşti; *ibid.*, p. 278. Un preot din Corint în Apus; *ibid.*, p. 332. De asemenea, *Turcograecia* aceluiaşi, *passim* şi, mai cu seamă prefaţa.
133. Ghedeon, *Πατριαρχικοὶ πίνακες*, p. 511 (la Nauplia, cîndva, Ioan Zigomalas). Despre şederea lui Ioan la Nauplia, Crusius, *op. cit.*, *passim*. Alţi trei dascăli, *ibid.*, p. 519.
134. Despre cei doi Zigomalas îndeosebi, *ibid.*, p. 491.
135. O scrisoare a lui, *ibid.*, p. 219. Altele *ibid.*, p. 241, 243, 244, 245—246 (din Chios, în 1560).
136. Crusius, *op. cit.*, p. 216, 497.
137. Dorotei de Monemvasia, *op. cit.*, p. 446.
138. *Ibid.*, p. 442.
139. *Ibid.*, p. 442—443.

www.dacoromanica.ro

140. *Ibid.*, p. 444.
141. Budowitz, *op. cit.*, p 84, 100—101. Ei critică dialectul atenian, care ar fi cel mai stricat.
142. *Ibid.*, p. 103.
143. Editată de Carolus Müller, în *Fragmenta historicorum graecorum*, V, 1, Paris, 1870.
144. Crusius, *Turcograecia*, p. 1 și urm., 107 și urm. Caracterul mai vechi al celei dintîi apare și din anumite detalii. Astfel vizita lui Mahomed al II-lea la Pammakaristos ar fi avut loc, după prima cronică, în paraclisul de lîngă skevofilakion, și în paraclisul devenit el însuși skevofilakion, după cea de-a doua cronică (cf. p. 16 și 109). Se mai găsește într-a doua o vagă retorică și, poate, transpunerea în trecut a unor obiceiuri mai noi. Ea zăbovește îndelung asupra păcatului fostului vistier al Trapezuntului și asupra pedepsirii sale (p. 121—124). Subliniază momentul cînd s-a introdus cumpărarea Scaunului patriarhal ca o practică (p. 124). Cel care o afirmă e Teodosie Zigomalas: ἐν ἁπλῷ βίβλῳ συναθροισθέντι παρὰ τοῦ Μαλαξοῦ (*ibid.*, p. 95: îl apără contra lui pe patriarhul Ioasaf; *ibid.*, p. 96). Descrierea bunului bătrîn pîntecos Malaxos, predînd în coliba lui de lîngă Patriarhie, cu peștii uscați care-i spînzură de tavan, și plăcîndu-i vinul, *ibid.*, p. 185. A murit în 1581, *ibid.* Dar Gerlach afirmă că bietul om n-a fost decît copistul celei de-a doua cronici: „Den 21 (Januar 1578) bin ich zu einem alten Griechen mit Namen Malaxus gegangen, der mir die Geschichten der Patriarchen nach der Stadt Constantinopol Eroberung abschreiben sollte" (p. 448). O listă mai tîrzie a patriarhilor, pînă în 1636, cu cîteva însemnări privitoare la ei, la A. Banduri, *Imperium Orientale sive Antiquitates Constantinopolitanae*, I, Paris, 1711, p. 21 și urm. Alta, de Filip din Cipru, pînă în 1634, *ibid.*, p. 225 și urm. A doua cronică, zisă a lui Malaxos, este consacrată Bisericii singure, oprindu-se la episoade populare descrise cu stăruință, cîtă vreme cealaltă este o *cronică a Imperiului*. Despre oferta lui Ioan Zigomalas de acte ale Patriarhiei, Gerlach, *op. cit.*, p. 371.
145. Vezi E. Legrand, în ediția *Efemeridelor dacice* ale lui Daponte, Paris, 1881, p. 497. Pasajul dat de Legrand nu cuprinde nimic nou.
146. Păstrată în ms. 569 al Metohului Sf. Mormînt din Constantinopol, v. *ibid.*, p. 498, nota 2.
147. Ghedeon, *op. cit.*, p. 515.
148. Papadopulos-Kerameus, în Hurmuzaki, XIII, p. 348, nr. 6.
149. Ghedeon, *op. cit.*, p. 536.
150. Dorotei de Monemvasia, *loc. cit.*, p. 442.
151. *Ibid.*
152. Ghedeon, *op. cit.*, p. 514.

www.dacoromanica.ro

153. Hurmuzaki, XI, p. 157—158, nr. CCLXVI, şi p. 174, nr CCLXXXVII; de asemenea, Hurmuzaki, IV², p. 119, nr. XLVI, şi Andrei Veress, *Documente privitoare la istoria Ardealului, Moldovei şi Ţării Româneşti*, II, p. 253—254, nr. 235.
154. Budowitz, *op. cit.*, p. 54 şi urm. Scrisori ale patriarhului ecumenic către David Chytraeus (1575, 1578), *ibid.*, p. 63 şi urm., 66 şi urm.
155. Despre acest prelat, răposatul Nicolae Milev, care avea să cadă victimă urilor revoluţionare din Balcani, a dat, după cum mă asigura, un studiu în *Izvestia* ale Societăţii istorice din Sofia. [*Ochridskiat patriarch Atanasij i skitanijata mu v čužbina (1597-1615)*, *Izvestija na istoričeskoto družestvo v Sofija*, V, 1922, p. 113—128.] Cf. şi scrisoarea lui Milev, în *Revue historique du sud-est européen*, II, 1925, p. 96—101.
156. Gerlach, *op. cit.*, p. 64, 133. Despre legăturile cu el, sau mai degrabă cu cel de Ohrida, *ibid.*, p. 92.
157. Crusius, *Turcograecia*, p. 205. Cf. *ibid.*, p. 513—514; Gerlach, *op. cit.*, p. 504.
158. Crusius, *op. cit.*, p. 341—342.
159. *Ibid.*, p. 269. Altă scrisoare, *ibid.*, p. 339. El avea trei episcopii şi şase sute de biserici; *ibid.*
160. Se întîlneşte în 1579; *ibid.*, p. 287. Cf. *ibid.*, p. 229.
161. Ghedeon, *op. cit.*, p. 489.
162. Crusius, *op. cit.*, p. 339—441.
163. *Ibid.*
164. *Ibid.*, p. 492.
165. Gerlach, *op. cit.*, p. 517—518, 520—521. La Sofia sînt douăsprezece biserici; *ibid.* Cf., pentru slujba religioasă, *ibid.*, p. 522—523. O altă şcoală la mănăstirea Sf. Dimitrie; *ibid.*, p. 524. Despre patriarhul de Peć, Gherasim (1578), *ibid.*, p. 530. Acesta trecea drept unul dintre ierarhii cei mai cultivaţi, alături de Damaschin de Naupactos şi de Matei predicatorul; *ibid.*, p. 497; cf. *ibid.*, p. 119.
166. Hurmuzaki, XIV, p. 47—48, nr. CXVII.
167. Ghedeon, *op. cit.*, p. 517, după documentul publicat de Atanasie Papadopulos-Kerameus în Actele celui de al VI-lea congres de arheologie în Rusia, p. 178—179. Despre călătoria lui în Moldova şi cele aduse de el de acolo, Ghedeon, *Χρονικά*, p. 149. Cf. N. Popescu, *Patriarhii Ţarigradului*, p. 40—41.
168. Gerlach, *op. cit.*, p. 303.
169. Crusius, *op. cit.*, p. 74 şi urm.
170. Ἐν ταύτῃ τῇ αἰχμαλωσίᾳ; *ibid.*, p. 74. Δεδουλεμένα δουλείᾳ Ἀγαρηνῶν; *ibid.*, p. 93—94.
171. Τὰ νέφη τῶν ἐπισυμβαινόντων καθ' ἡμέραν συμφορῶν; *ibid.*, p. 94.

www.dacoromanica.ro

172. Δφη Θεός ποτε ἄνεσιν καὶ ἐλευθερίαν, τήν τε εἰς τὸν ἀρχαῖον ἀποκατάστασιν; *ibid.*
173. Ἡ νέων Ῥωμαίων ἤτοι Γραικῶν; *ibid.*, p. 92. Ἡ Γραικῶν βασιλεία, *ibid.*
174. *Ibid.*, p. 75.
175. Cf. *ibid.*, p. 95—96.
176. Ὅτε βασίλειον ἔχουσι καὶ σιτηρέσεως τρέφονται; *ibid.*, p. 91.
177. *Ibid.*, p. 95.
178. *Ibid.*, p. 430. Cf. *ibid.*, p. 461.
179. Ἡ ἐνοῦσα ὡς οἶμαι τῷ ἑλληνικῷ γένει εὐγένεια; *ibid.*, p. 94. Îşi dă seama de diversitatea dialectelor, influenţate de alte limbi; *ibid.*, p. 94.
180. *Ibid.*, p. 91. Cf. una din scrisorile sale, *ibid.*, p. 103.
181. Un Mihail Epar'hos, dascăl din Corfu, v. Crusius, *op. cit.*, p. 208.
182. *Ibid.*, p. 94.
183. *Ibid.*, p. 103.
184. *Ibid.*, p. 189. Reclădirea Patriarhiei, *ibid.*, p. 190. Se mai puteau vedea şi ruinele palatului lui Constantin, acoperite de cîteva colibe, *ibid.*, p. 190—191.
185. Miklosich şi Müller, *op. cit.*, VI, p. 394—396, nr. VII. Vezi şi n-rele urm.
186. *Ibid.*, p. 400—401, nr. XIII.
187. Crusius, *op. cit.*, p. 199.
188. *Ibid.*, p. 506. Cf. Gerlach, *op. cit.*, p. 210.
189. *Ibid.*, p. 350.
190. Vezi capitolul întîi.
191. Τοιαύτην ἀπόγνωσιν εἶχον ὅτι κἀνεὶς δὲν ἤθελε νὰ συντύχῃ ποσῶς διὰ τὴν Ἐκκλησίαν, μόνον· δὲν μᾶς μέλει, ἔλεγαν: οἱ καλόγεροι ἂς λαλοῦν!
192. Ediţia din 1818, p. 403.
193. P. 406. Se recunoaşte, cu toate acestea, un izvor italian. La Nicopole, francezii strigă: „βιτόρια"; *ibid.*, p. 408.
194. Ἔδειξε πολλὴν ἀγάπην μὲ τοὺς πολίτας, ἡ ὁποία ἦτον γεμάτη πονηρίας καὶ δόλου; p. 411.
195. P. 413 şi 414.
196. Nu e nimic mai mult decît o anecdotă pe care alte izvoare o strămută în Transilvania, în secolul al XVII-lea (v. *ibid.*, p. 423).
197. P. 437.
198. P. 438.
199. *Ibid.*
200. P. 439.
201. P. 453—454.
202. P. 455. În rest, scurte însemnări, adăugate de editori.
203. P. 439—440.
204. P. 443.
205. P. 444.
206. *Ibid.*
207. P. 445—446.

www.dacoromanica.ro

208. P. 454.
209. Νὰ μὴ διαιρεθῇ ἡ Ἐκκλησία καὶ γένῃ κεφαλὴ ἄλλη καὶ σχίσμα; p. 453. Ieremia a cîştigat astfel 60 000 de aspri; *ibid.*
210. *Ibid.*
211. Mai ales, p. 445—446.
212. P. 448. La 10 iunie 1591 era în Ţara Românească, întors din Rusia; Papadopulos-Kerameus, Ἱεροσολυμιτικὴ Βιβλιοθήκη, p. 194, nr. 111; p. 196, nr. 11; Hurmuzaki, XIV, p. 720, nr. DCLXXXVIII.

www.dacoromanica.ro

5
Arhonţii

Felul în care fu înscăunat, la 1573, patriarhul Ieremia de Larissa, arată îndestul că stăpînirea asupra grecilor nu mai era în mîinile căpeteniei lor religioase. „Dumnezeescul şi sfîntul sinod *al prea sfinţilor nobili arhonţi şi al tot neamului creştinesc*" vesteşte noului ales, care aşteaptă pe pragul sfîntului lăcaş alegerea sa[1]. El va afla în curînd care sînt adevăraţii stăpîni ai naţiei, deţinătorii reali ai tradiţiei bizantine, care de aci încolo nu se mai afla la patriarhala Pammakaristos, atît de bogat împodobită de acest Ieremia al II-lea[2].

O epitropie fu creată în 1564, şi dintr-însa vedem care erau fruntaşii, pomeniţi şi mai sus, ai arhonţilor de pe vremea aceea: Antonie Cantacuzino din Galata, Muzalos, fiul lui Gabras, Constantin Paleologul şi chiar fruntaşul caramanlîilor, Karatzas[3].

Totuşi bulgarul[4] Mitrofan, „cel mai învăţat dintre toţi grecii"[5] ajunse patriarh în 1565, datorită intervenţiei lui Antonie Cantacuzino şi puternicei sale rude, Mihail[6]. Mulţumită aceluiaşi ocrotitor, el ocupase pînă atunci două scaune metropolitane: cel din Larissa şi cel din Chios[7]. Ioasaf al II-lea şi Ieremia al II-lea vor fi la cheremul lui Mihail „fiul Satanei"[8].

www.dacoromanica.ro

Între aceşti arhonţi, se numără neamul Chalkokondylas, din care Andrei va ajunge la o stare însemnată prin comerţul cu Rusia, unde se căutau blănurile şi „dinţii de peşte"[9]. Un Dimitrie Chalkokondylas îndeplineşte funcţii diplomatice la hanul tătarilor, dînd în acelaşi timp lecţii de greacă padovanului Andrei Brento[10].

Cantacuzinii, rămaşi acasă, vegetau o vreme în provincie, ca acel Matei Cantacuzino care fu înmormîntat la Mesembria, în 1481[11]. De la el se va trage avuţia, inteligenţa şi ambiţia renumitului Mihail Cantacuzino. Mai erau şi alţii, dintre care unul la Gallipoli[12].

În 1580, Wenceslas de Budowitz, un ambasador al împăratului, care cunoscuse încă doi Rali şi cîteva descendente ale Asanilor, scrie că „încă din primul an pe care l-am petrecut aici, la patriarhie, am găsit un bătrîn, vorbind italieneşte şi greceşte, din familia aceasta a Cantacuzinilor, şi care în vremea din urmă s-ar fi făcut călugăr la Sfîntul Munte"[13]. Un Antonie Cantacuzino din Galata, şi fratele său Manuil sînt pomeniţi îndată după 1555 de călătorul german Dernschwam[14].

În timp ce un Raul (Rali) trecuse în Rusia[15], şi un Paleolog, Constantin[16], izgonit de intrigi, se stabilise la tătarii din Crimeea, — familia, cu fratele său Manuil, rămînînd în Pera[17] — şi în timp ce Ioan Rali era în serviciul patriarhului pentru colectarea impozitelor[18] şi o ramură a Cantacuzinilor, cea a lui Antonie, om învăţat, care dăruise germanilor manuscrisul lui Zonaras pentru a fi publicat[19], trăia la Pera, — o bogată Cantacuzină fiind soţia marelui logofăt al bisericii, Hierax[20], — Mihail Cantacuzino, avînd un castel la Anhialos, devenise arendaşul salinelor şi al pescăriilor din imperiu şi mare vameş; ca „mare negustor" *(μέγας πραματευτὴς)* el primea pe an 60 000 de ducaţi din partea sultanului pentru a importa prin agenţii lui, continuînd negoţul întreprins odinioară de un Chalkokondylas, blănuri de preţ din Rusia[21]. El putea procura sultanului şaizeci de galere[22]. Înaintea lui călăreau de obicei şase slujitori. Luase de soţie[23] pe fiica domnului muntean Mircea şi a Doamnei Chiajna, fata moldoveanului Petru Rareş, care nu se învoi să-şi însoţească la Constantinopol un soţ bătrîn. Fiica

www.dacoromanica.ro

lui, dintr-o primă căsătorie, deveni soția unui Rali, aducîndu-i ca zestre, pe lîngă giuvaeruri și alte lucruri, 20 000 de ducați; ceremonia fu celebrată, în lipsa patriarhului Ieremia, de Ioasaf Arghiropol, un alt arhonte, care ocupa scaunul din Tesalonic, în timp ce un Rali era capul bisericii bulgare la Tîrnovo.

Păzit de un ienicer, pecetluindu-și scrisorile cu vulturul bicefal și considerat de greci ca „stîlpul" nației lor, cărturar care adunase la Anhialos o întreagă bibliotecă, unde se aflau cronicile care pomeneau de strămoșii săi împărătești[24], el dispunea în voie nu numai de scaunele patriarhale și episcopale, dar pînă și de tronurile românești. Istoria patriarhilor de Constantinopol, de care am pomenit, i-a fost dedicată[25]. Era „zeul" grecilor[26].

Mihail Cantacuzino era, prin urmare, destul de puternic pentru a putea pricinui căderea patriarhului Ioasaf al II-lea[27] și chiar a tînărului domn al Țării Românești, Petru, cu a cărui soră voise să se însoare[28]. Gerlach obișnuia să-l numească „domn al Țării Românești și al Bogdaniei" (Moldovei), ceea ce atrase protestul vehement[29] al trimișilor moldoveni, care aduceau tributul. El își crease chiar o feudă, pe urmele „marelui evreu", în ducatul Arhipelagului. Ca stăpîn al acestor insule găsim într-adevăr pe „prea nobilul domn Constantin Cantacuzino, care cîrmuiește aci", cu ajutorul slujbașilor turci[30].

Arestarea lui în 1576[31], și execuția lui, la 3 martie 1578, în palatul său de pe țărmul Mării Negre, de față cu fratele său, Constantin și fiul său Andronic, a fost o catastrofă pentru un grup întreg de interesați, dar cu aceasta nu s-a încheiat capitolul de supraviețuire bizantină prin marile familii ale vechiului imperiu[32].

Cînd s-a vîndut la mezat toată agoniseala lui, s-au minunat văzînd „nenumăratele veșminte de mătase, de catifea, de brocart, unele avînd bumbi de aur încastrînd rubine și peruzele, care puteau prețui pînă la 1 000 de taleri bucata, falnice blănuri de zibelină, minunate cămăși roșii de mătase brodate cu aur, draperii de atlas splendid brodate, cai de preț, dintre care sultanul a păstrat vreo douăzeci pentru sine"[33].

Legenda s-a înstăpînit pe această figură interesantă. În veacul al XVIII-lea mergea vorba că proprietățile

www.dacoromanica.ro

sale se întindeau pînă la Dunăre, că ocrotiții săi ajungeau a fi mari viziri, că trimitea înalților demnitari ai Porții corăbii încărcate cu orz și cu năut, că aceștia îl numeau „celebì", socotindu-l patronul lor. Moartea i s-ar fi tras de la cei care-l pîrîseră că voia să ajungă împărat[34]. Averea lui se vînduse cu hurta, în grabă, încît a rămas vorba: „parcă l-ai luat de la mezatul lui Șeitanoglu"!

Avîndu-și strana în biserica patriarhală, și locul lor în cimitir[35], ai săi și-au păstrat autoritatea. Antonie Cantacuzino lăsase trei fii: Constantin, Manuil, care a dus un trai singuratic, și Gheorghe care a moștenit biblioteca tatălui său[36]. Dintre fiii lui Mihail înșuși, cel dintîi, Andronic, trimis la galere după supliciul tatălui său, fu salvat de marele vizir[37] și în scurtă vreme va căuta să joace un rol tot atît de important. În vîrstă de douăzeci și cinci de ani, el luase de soție pe fiica lui Iacob Rali, negustor la Adrianopol. Cei doi frați ai săi, care, în 1578, erau de doisprezece și de opt ani, se numeau Dimitrie și Ioan[38]. Andronic putu răscumpăra casa părintească de la Constantinopol și el spera să poată dobîndi și castelul din Anhialos[39]. În 1593, ajunsese atît de puternic, încît se putea prezenta, într-o scrisoare către Petru Șchiopul, — pe care consimțea să-l ocrotească —, drept cel care, din pricina zăbovirii pribeagului, numise pe Mihai Viteazul în Țara Românească; pierzînd însă Moldova, destinată ginerelui său Aron, ctitorul unei frumoase mănăstiri de lîngă Iași — pe care n-a „închinat-o" pentru a spori veniturile Locurilor Sfinte[40] — el o oferea lui Petru Șchiopul însuși[41].

Arhontele Xenakis, pomenit mai sus, îi supraviețuise acestui Mihail, „feciorul Satanei"[42].

Arhiepiscopul Tesalonicului avea în Moldova, către 1570, pe fiul fratelui său, un Arghiropol[43] deci. La Sfîntul Foca, un sat lîngă Constantinopol, trăia bogata familie Scarlati, care avea să joace un rol în secolul al XVII-lea[44], rămînînd în capitala de care se despărțiseră Cantacuzinii. Printre arhonți se numărau și Coressii[45], din Galata, originari din Chios[46]. Văduva unui Critopulos a lăsat o întreagă moștenire „Bisericii celei Mari"[47]. În sfîrșit, Ducas, capuchehaie a țărilor românești, făcea parte din aceeași societate[48].

www.dacoromanica.ro

Daponte atribuie o obîrşie cantacuzinească acelui Ioan sau Ianachi, care fusese capuchehaie la Poartă a lui Mihai Viteazul[49]: el ar fi fost chiar fiul lui Mihail Cantacuzino. Ar trebui atunci, cu toate argumentele aduse împotriva acestei ipoteze, să-l identificăm cu banul Iani care, chiar înainte de Mihai, avea misiunea de a reprezenta pe domnii români pe lîngă Poartă.

Căci un ban Iani, fratele Teodorei, care a fost mama lui Mihai Viteazul, domnul Ţării Româneşti, fusese timp îndelungat, către sfîrşitul veacului al XVI-lea, factotumul domnilor români la Constantinopol. S-a presupus că el ar fi fost unul dintre fiii lui Şeitanoglu, însă fiul incontestabil al lui Mihail, Andronic Cantacuzino este cel căruia-i revine cinstea de a fi hotărît adesea soarta tronului Ţării Româneşti, căreia îi hărăzi ca domn pe acest Mihai, al cărui mare vistier a fost, ocupîndu-se şi cu misiuni diplomatice. Am admis că două din surorile sale fuseseră căsătorite, una cu predecesorul lui Mihai, Ştefan Surdul, — sau poate cu Petru Cercel, fratele aceluiaşi Mihai — şi cealaltă cu domnul Moldovei, Aron[50].

Se mai afla încă atîta avuţie în mîinile acestei aristocraţii bizantine, încît patriarhul Teolipt putea dărui lui Constantin, protoapostolariul Marii Biserici, veniturile din Samos, Psara, Icaria şi Apostolia[51].

Între coborîtorii marilor familii, a urmat un nou rînd de emigranţi, de bună voie, în căutarea propriilor lor interese.

Unul dintre Paleologii din secolul al XVI-lea se stabilise între tătari[52]. Fiul său, Alexandru, încercă, în 1598, să joace un rol politic, ca mijlocitor între acest „împărat" din Crimeea şi cel din Apus; o misiune asemănătoare i-ar fi încredinţat, după spusa lui, şi sultanul. El dispare apoi[53]. În aceeaşi vreme, Moldova găzduia pe un Pavel Paleologul, un Sguromali Paleologul, acelaşi poate, cu cel care poartă şi el numele de Constantin; tot pe atunci, un alt membru al acestei familii imperiale, Dimitrie, zis Chirigiul, Κυρίτζης, în româneşte Chiriţă, va deveni prin căsătorie, rudă cu dinastia Movileştilor şi unul dintre boierii de seamă ai ţării.

www.dacoromanica.ro

Un Paleolog, care pretindea că este și un Lusignan, din casa regală a Ciprului, înrudită, ce-i drept, cu Paleologii imperiali din secolul al XV-lea, era, către sfîrșitul veacului al XVI-lea, în slujba veneților, la Peschiera[54].

În a doua jumătate a veacului al XVI-lea, un Paleolog din Chios călătorea în Muntenia, unde doamna țării avea oarecari legături de rudenie cu dînsul. După ce petrecuse cîtva timp și la Praga, se întoarse la Roma de unde fugise, făgăduind că se va lepăda de erezia care-l dusese la atacuri împotriva capului lumii catolice. El refuză totuși să-și mărturisească greșelile înaintea unei adunări de treisprezece cardinali și, zvîrlit la închisoare, a fost, ca și alți răzvrătiți, ars pe rug, fără să fi consimțit pînă la sfîrșit să facă public mărturisirea de credință care i se ceruse[55].

Nu avem a face însă numai cu influența acestor imitatori ai lui Mihail Cantacuzino în țările române. Din aceeași categorie se perindă și alții, în situații ca cea pe care Șeitanoglu o avusese în insulele Arhipelagului. În 1598, un Ioan Choniates, de fapt un koniat, din Konya, obținu stăpînirea asupra lor și el se intitulează „ducele Naxosului, Androsului și al altor insule, și voievodul întregului Arhipelag"[56]; un alt koniat, Sofianos, medic, este reprezentantul său acolo, și pe pecetea lui el adaugă la numele de Choniates și pe cel de Akominatos; mai „bizantin" decît atît nu putea fi. Asociat cu un levantin, Casanova, el aduna încă, la 1608, veniturile „voievodatului"[57] său.

Ceva mai tîrziu, la 1629, un „Lyverus" Cantacuzino se ocupa de relațiile dintre principele Transilvaniei, Gabriel Bethlen și moscoviți[58]. Cam în aceeași vreme, un Toma, fiul lui Matei Cantacuzino, e trimes de sultanul Osman cu propuneri de alianță la regele Poloniei; însărcinat de Murad al IV-lea, în 1627 și 1630, cu potolirea cazacilor, el se va reîntoarce, la 1630, în țara lor, pentru afaceri de negoț, și bănuit de spionaj, va fi ucis[59].

Marile familii bizantine nu se stinseseră deci[60]; ele aveau să emigreze la români. Însă tradiția arhonților nu va pieri nici după această stabilire la Dunăre a marilor familii. Se mai găseau în Fanar Cantacuzini neinfluențați

www.dacoromanica.ro

de mediul românesc și dintre aceștia avea să fie ales, în perioada războaielor cu polonii, Dimitrașcu Cantacuzino, unealtă sigură a politicii otomane, pentru a face dintr-însul domnul Moldovei primejduite; fiica lui rămase totuși la Constantinopol[61], unde multă vreme avu neînțelegeri cu patriarhia[62]. Alexandru Mavrocordat menționează, în 1682, la Constantinopol, casa lui Iordachi Cantacuzino[63]. Aflăm pînă și în secolul al XVIII-lea o Cantacuzină la Erissos[64].

Roseteștii, dintre care Lascar a fost mare logofăt al Bisericii ecumenice, — fiul său Antonie ajungînd a fi domn al Moldovei —, se coborau prin mama acestui Lascar, Bella, nume levantin, dintr-un Ioan Cantacuzino; ea era deci descendenta lui Șeitanoglu[65]. Urmașii ei, fiii cuparului, ai paharnicului, au dominat o bucată de vreme politica românească, cu toată împotrivirea bogatului domn al Țării Românești, Brîncoveanu, care izbutise să determine exilarea lui Lascar[66] în Cipru; Iordachi, fiul acestuia din urmă se căsători cu fiica domnului Moldovei Eustratie Dabija.

Un Scarlatos, însărcinat cu „funcții imperiale", avea destulă autoritate pentru a-și putea căsători fata, Ruxandra, cu un domn muntean; nepotul ei, Constantin, din a doua căsătorie a ei cu Alexandru Mavrocordat se mîndrea că poate iscăli „de Scarlatti".

Dintre nobilii aceștia venea și patriarhul Dionisie Muselimis, înrudit cu Cantacuzinii, iar o rudă de-a lui, Iorgachi Muselimis, avea destulă trecere pentru ca bogatul domn al Moldovei și viitorul hatman al Ucrainei, Gheorghe Duca, să se fi gîndit a-i da de soție pe fiica lui, Ecaterina[67].

În Fanar, la Stavrodrom[68], se găsea, în sfîrșit, casa familiei Hrisoscoleu Vlastos.

Sînt și urmași ai domnilor români care se vor întoarce la Constantinopol, pentru a duce acolo un trai modest, în așteptarea unei eventuale succesiuni. Astfel, cutare fiu al lui Antonie Roset, fost domn al Moldovei, care la 1678 se intitula cu mîndrie: „Noi, Alexandru beizadea, sin Antonie Ruset-voievod", și făcea o danie în țara aceasta pe care nu o uitase, către un credincios care-și

www.dacoromanica.ro

purta titlul de boier român[69]. Pămîntul pe care-l stăpînea îl căpătase de la socrul său, şi el domn al Moldovei, Ştefan Petriceicu[70].

Adăugăm că în decurs de trei veacuri, rari au fost renegaţii; totuşi, în secolul al XVI-lea, la ceremonia circumciziunii tînărului fiu al sultanului Mahomed al III-lea[71], numărul lor era destul de mare.

În preajma arhonţilor se strînsese o populaţie grecească, uneori bogată. Sultanul însuşi trimitea în ţările româneşti, pentru cumpărare de oi, pe gealapii săi, de la care ni s-au păstrat unele socoteli[72].

În genere, viaţa grecească la Constantinopol era foarte luxoasă[73]. Toţi călătorii pomenesc de îngîmfarea cu care femeile îşi acoperă capul cu fire de aur, etalîndu-şi splendoarea brăţărilor, a încălţărilor aurite şi a belşugului de pietre preţioase[74]. Pînă şi împărăteasa Germaniei era mai prejos decît ele, în privinţa aceasta[75]. Ele apăreau în zilele de mare sărbătoare, la ospăţuri, „mai mult pentru a fi văzute, decît pentru a mînca"[76].

Din aceste familii de τρχνοί, din provincie, venea şi patriarhul ecumenic Ieremia al II-lea[77].

Ei căutau să vorbească greaca cea mai aleasă, în timp ce limba vorbită la Atena era socotită ca cea mai coruptă[78]. Negustori greci ajungeau pînă la Anvers[79].

Medicii se bucurau de un prestigiu pe care-l împărţeau cu *hekimii* evrei şi cu şarlatanii apuseni, ca spaniolul care avusese norocul să-l vindece pe amiralul Sinan[80]. Era, de altfel, epoca în care un Filip Ptolemeo, peruginul, venit din Cipru, era un învăţat, avînd şi manuscrise rare[81]. Bernardino Rosso, stabilit la Pera, spera să poată ajunge domn al Ţării Româneşti, în 1577[82]. Medicul levantin Francisc, care făcuse studii la Padova, era chemat pînă şi în Moldova[83].

Note

1. Cronica a doua, la Crusius, *op. cit.*, p. 179.
2. Sfîrşitul cronicii a doua [*ibid.*, p. 184.]
3. Ghedeon, *Χρονικά*, p. 137—138.

www.dacoromanica.ro

4. Dorotei de Monemvasia, *loc. cit.*, p. 440—441. Cf. şi Ghedeon, *op. cit.*, p. 77.
5. „Der Gelehrteste unter den Griechen". S-a văzut că fusese în tinereţe la Roma; Gerlach, *op. cit.*, p. 59. Cu privire la cunoştinţele lui, Damaschin, vicarul, episcop de Naupactos, cu laude, *ibid.*, p. 60.
6. Crusius, *op. cit.*, p. 212, 290; Dorotei de Monemvasia, *op. cit.*, p. 443. Cf. Ghedeon, *Πατριαρχικοὶ πίνακες*, p. 515.
7. *Ibid.*, p. 516. Cf. Gerlach, *op. cit.*, p. 408.
8. Crusius, *op. cit.*, p. 205.
9. Vezi nota noastră în *Studii de istorie şi de istorie literară*, II, *Literatură şi artă română*, IV, 1899 (1900), p. 138—149.
10. Vezi revista *Europa Orientale*, VI, p. 318, nota 1.
11. Sp. Lambros, în *Νέος Ἑλληνομνήμων*, XVIII, 2—3.
12. Budowitz, *op. cit.*, p. 100. Vezi şi *Documentele Cantacuzinilor*, colecţia noastră, Buc., 1900.
13. *Loc. cit.*
14. *Hans Dernschwams Tagebuch*, p. 145.
15. Gerlach, *op. cit.*, p. 456.
16. Despre el, v. *ibid.*, p. 269, 497. Dintre Asani, numai fete, *ibid.*
17. Crusius, *op. cit.*, p. 211, 274; Gerlach, *op. cit.*, p. 127, 133, 184, 188, 211.
18. Crusius, *op. cit.*, p. 261.
19. *Ibid.*, p. 203.
20. *Ibid.*, p. 204, 332.
21. Vezi şi *ibid.*, p. 224.
22. Gerlach, *op. cit.*, p. 30.
23. Gheorghe Etolianul (ed. Bănescu, *Un poème grec vulgaire*) îl prezintă pe el, ca şi alte izvoare, drept ginere; după Dorotei de Monemvasia, ea ar fi fost logodită cu Ioan Cantacuzino, *op. cit.*, p. 443. Această domniţă se cunună cu nepotul lui Ioasaf, pe atunci în Ţara Românească, *ibid.* Cf. Hurmuzaki, XI, p. VI; studiul nostru *Despre Cantacuzini*, p. XXVII—XXVIII; N. Popescu, *Patriarhii Ţarigradului*, p. 39, nota 1.
24. Crusius, *op. cit.*, p. 67—68.
25. Vezi Legrand, *Ephémérides daces*, p. 498.
26. Crusius, *op. cit.*, p. 225.
27. Vezi şi Gerlach, *op. cit.*, p. 30.
28. O scrisoare la Crusius, *op. cit.*, p. 274. Ginerele Mircioaiei ar fi fost fratele lui Mihail. Ea îi ceruse patriarhului să pună la cale căsătoria a două dintre fetele ei, iar Ioasaf i-ar fi oferit nepotul. — Pentru el a fost tradus catehismul luteran; *ibid.*, p. 496.
29. „Michael Cantacuzen wird Herr über Balachia und Bogdania"; Gerlach, *op. cit.*, p. 200; cf. *ibid.*, p. 230, 233—234. Despre prietenul său „patriarhul" de Tesalonic, v. şi *ibid.*, p. 208—209. În naivitatea lui, Gerlach credea că el descinde dintr-un fost ambasador englez; *ibid.*, p. 223. În momentul catastrofei, sultanul i-ar fi datorat suma de

www.dacoromanica.ro

300 de pungi; *ibid.*, p. 224. O sută de sate s-ar fi găsit în stăpînirea lui; *ibid.* V. şi p. 233. În tezaurul său s-au aflat o şubă îmblănită care ar fi aparţinut sultanului Selim şi un surguci în valoare de 200 de ducaţi, care-i venea desigur de la un domn român; *ibid.*, p. 237. Plîngerile împotriva lui din partea fostului patriarh Mitrofan, a cărui destituire o adusese, *ibid.*, p. 247—248. Cf. p. 267, 270—271, 276, 311—312, 367, 389, 478, 500—501, îndeosebi p. 395, 451, 463 şi urm. (moartea). Cei patru copii ai lui Constantin Paleologul, *ibid.*, p. 388. Dorotei e Monemvasia dă numele de Antonie Cantacuzino celui care a făcut să fie numit patriarh Dionisie (p. 440).

30. Ὁ εὐγενέστατος ἄρχον κὺρ Κωνσταντῖνος ὁ Καντακουζηνός, ὁ νῦν αὐθεντεύων ἐκεῖσε; Zerlentis, *op. cit.*, despre don José *Ἰωσήφ Νάζης ἰουδαῖος δοῦξ*, Hermopolis-Syra, 1924. Dar data nu poate fi 1583 (poate 1573), Şeitanoglu fiind demult mort atunci. O menţiune a lui într-o scrisoare a patriarhului de Constantinopol (1582), *ibid.*, p. 107—108.
31. Crusius, *op. cit.*, p. 226.
32. *Ibid.*, p. 211, 274—275, 499; Gerlach, *op. cit.*, p. 52, 183—184, 222—223. Despre manuscrisele lui, Crusius, *op. cit.*, p. 210, 508—509. Înmormîntarea unui Cantacuzino, la Gerlach, *op. cit.*, p. 87.
33. *Ibid.*, p. 483. S-a vîndut şi ceea ce făcea parte din zestrea nurorii sale, valorînd pînă la 20 000 de ducaţi; *ibid.* Pentru cărţi, *ibid.*, p. 483, 485. O danie a lui către Patriarhie, Ghedeon, *Χρονικά*, p. 148.
34. Αὐτὸν τὸν Μιχάλην Καντακουζηνὸν, ὄντα τοιοῦτον περιβόητον καὶ ὑπέρπλουτον ἄνθρωπον, τὸν ἐδιάβαλαν εἰς τὸν βασιλέα πῶς φαντάζεται νὰ γένῃ βασιλεύς; Daponte, la Erbiceanu, *Cronicarii greci cari au scris despre români în epoca fanariotă*, Buc., 1888, p. 22. Aceeaşi povestire, *ibid.*, p. 168—169. O formă verificată în *Ephémérides daces*, ed. Legrand, p. 505 şi urm.
35. Crusius, *op. cit.*, p. 203.
36. *Ibid.*; Gerlach, *op. cit.*, p. 500—501.
37. Crusius, *op. cit.*, p. 211.
38. Gerlach, *op. cit.*, p. 466. S-au găsit la Anhialos aproape o sută de slugi, vreo patruzeci de copii de casă, în parte prizonieri din Cipru, şi multe femei. Ali-beg, însărcinat cu execuţia, ar fi exclamat că vistieria lui Mihail întrece pe cea a sultanului; *ibid.*, p. 467. Cf. *ibid.*, p. 469, 480, 482, 486.
39. *Ibid.*, p. 493.
40. Hurmuzaki, XIV, p. 98—100, nr. CLXXVI.
41. Hurmuzaki, XI, p. 373—374, nr. DXIX. Exista în Ţara Românească tradiţia unui Antonie Cantacuzino care ar fi fost egumen la schitul Butoi (v. Iorga, în *Bulletin de la section historique de l'Académie Roumaine*, II, p. 230).
42. Byzantios, *op. cit.*, I, p. 539.

www.dacoromanica.ro

43. Crusius, *op. cit.*, p. 274—275.
44. Gerlach, *op. cit.*, p. 270.
45. Crusius, *Turcograecia*, *passim*.
46. Gerlach, *op. cit.*, p. 476. Despre secretarul lui Mihail Cantacuzino, Toma, şi despre agentul lui în Rusia, Andrei Chalkokondylas, v. *ibid.*, p. 478.
47. Ghedeon, *Πατριαρχικοὶ Πίνακες*, p. 67, 143.
48. Hurmuzaki, XIV.
49. Erbiceanu, *Cronicarii greci*, p. 20.
50. De curînd, I. Minea şi L.T. Boga, *Despre Iane, mare ban de Craiova şi ceva despre Mihai Viteazul, Cercetări istorice*, X, Iaşi, 1934. Cf. *Νέος Ἑλληνομνήμων*, XI, p. 417 şi urm.
51. Atanasie Comnen Ipsilanti, *op. cit.*, p. 117.
52. Budowitz , *op. cit.*, p. 100, crede chiar că ar fi fost rudă cu hanul.
53. Vezi studiul nostru *Les grandes familles byzantines et l'idée byzantine en Roumanie*, în *Bulletin de la section historique de l'Académie Roumaine*, XVIII, p. 8—9.
54. Inedit în Arhivele Veneţiei. Asupra căsătoriei regelui Ioan al II-lea cu Elena Paleolog, fiica despotului Moreii, Teodor al II-lea, v. cartea noastră *France de Chypre*, Paris, 1931, p. 195—196.
55. Despre Iacob Paleologul, v. şi Earl Morse Wilbur, *Faustus socinus an Estimate of his Life and Influence*, în *Bulletin of the international committee of historical sciences*, XVIII (V, 1934), p. 55. El scrie *De magistratu politico*, ceea ce provoacă un răspuns al vestitului eresiarh Socinus în 1581 (v. *ibid.*, p. 56, nota 2). Cf. Karl Landsteiner, *Jakobus Paleologus, Separatabdruck aus dem Jahresbericht des Josephstädter Gymnasiums*, Viena, 1873, şi menţiunea călătoriilor sale prin Ţara Românească, nu numai în scrisoarea, deja citată, pe care a publicat-o N. Reussner, *Operis collectanei Epistolarum Turcicarum liber IX-X et XI...*, Frankfurt am Main, 1599, p. 142—152, dar şi în Hurmuzaki, XI, p. 809—810, 813. De asemenea, Crusius, *Germano-Graecia*, p. 23. Avea şaizeci de ani pe vremea aceea. Cf. *ibid.*, *Turcograecia*, p. 497.
56. Zerlentis, *op. cit.*, p. 45, 109: Ἰω. Χωνιάτης βοϊβόδας Αἰγαίου Πελάγου καὶ τῶν Κυκλάδων. Ἰωάννης Χωνιάτης, ἐπίτροπος τοῦ αὐθεντός, δούξ Ναξίας μίσερ Τζουάνε Κωνιάτου. V. şi *ibid.*, p. 114.
57. *Ibid.*, p. 49. Cf. şi p. 108 şi urm.
58. Iorga, *Despre Cantacuzini*, p. XLV-XLVI.
59. După Enciclopedia rusă a lui Efron din 1895, Sever Zotta, în *Revista istorică*, XII, p. 106.
60. Fără a mai vorbi de şarlatani. Apostolo Zeno aminteşte în 1726 (*Epistolario scelto*, Veneţia, 1839), p. 155, de un Gian-Antonio „de Flavij Angeli Comneni Lascaris Paleologo", coborîtor din împăratul Manuil al VII-lea *(sic)*. Cf. şi *Revue historique du sud-est européen*, X, 1933, p. 104.

www.dacoromanica.ro

61. O scrisoare a lui Dimitrie Cantacuzino, εἰς τὸ ἰδίωμα τῆς τουρκικῆς διαλέκτου; Νέος Ἑλληνομνημων, IV (catalogul manuscriselor lui Critias).
62. Hurmuzaki, XIV[1], *passim*.
63. Papadopulos-Kerameus, în Hurmuzaki, XIII, p. 3. O scrisoare îi este adresată; *ibid.*, p. 361, nr. 11. Prima soție a lui Nicolae Mavrocordat fu fiica lui Dimitrie Cantacuzino; *ibid.*, p. 256. Cf. genealogia Cantacuzinilor, la Byzantios, *op. cit.*, p. 536, nota 2.
64. Hurmuzaki, XIV, p. 770—771, nr. DCCLXI. — Despre un colonel francez Démétrius Comnène, pe vremea lui Napoleon, v. Gabriel Vauthier, în *l'Acropole*, 1928.
65. Daponte, la Erbiceanu, *Cronicarii greci*, p. 18.
66. *Ibid.*, p. 48—49.
67. *Ibid.*, p. 24.
68. *Ibid.*, p.XV.
69. *Ion Neculce, Buletinul Muzeului municipal din Iași*, IV, 1924, p. 150—151.
70. *Ibid.*, p. 219.
71. Crusius, *Turcograecia*, p. 235.
72. Cf. Gerlach, *op. cit.*, p. 407 și Hurmuzaki, XI.
73. Cf. și Gerlach, *op. cit.*, p. 165.
74. O descriere amănunțită, *ibid.*, p. 26; cf. *ibid.*, p. 279, 368; Crusius, *op. cit.*, p. 485, 487. De asemenea, mărturiile cuprinse în studiul nostru *Les voyageurs français dans l'Orient européen* (extras din *Revue des cours et conférences*), Paris, 1928.
75. *Ibid.*, p. 501; cf. Gerlach, *op. cit.*, p. 31. Și femeile caramanlîîlor, *ibid.*, p. 339.
76. Crusius, *op. cit.*, p. 491.
77. *Ibid.*, p. 501.
78. Casele, de lemn, din cărămizi, erau sărăcăcioase; *ibid.*, p. 504.
79. *Ibid.*, p. 534.
80. Villalòn, citat mai sus, *passim*.
81. Crusius, *op. cit.*, p. 503—504. Despre medicul Dimitrie Mendonios, *ibid.*, p. 309, 512. Vezi și Gerlach, *op. cit.*, p. 114.
82. *Ibid.*, p. 353. Cf. memoriul nostru în Analele Academiei Române, mem. secț. ist., seria II-a, XVIII, *Contribuțiuni la istoria Munteniei în a doua jumătate a veacului al XVI-lea*, Buc., 1896. Locuise în țară și desigur pretindea a fi bastardul vreunui domn.
83. Gerlach, *op. cit.*, p. 389, 397.

www.dacoromanica.ro

6
Ideea imperială bizantină prin domnii români

I. Donatorii

Arhonții, care urmăreau, poate, în cele mai cutezătoare visuri ale lor coroana basileilor, nu o vor dobîndi niciodată. Atunci, pentru a putea ajuta o Biserică, cu adevărat bizantină, s-a simțit nevoia, peste capul împăratului „necredincios" care era sultanul, de sprijinul altora.

Dar unde se puteau găsi monarhi „încununați de Dumnezeu", după regulile stricte ale ortodoxiei milenare?

Încă de pe la 1560, patriarhul Ioasaf al II-lea primise daruri care veneau din Rusia[1]. De la Moscova se trimitea o subvenție la Muntele Sinai[2], și la Muntele Athos[3].

Aproape în același timp cînd, la 1574, un patriarh de Peć fu sfințit cu participarea patriarhului de Alexandria[4], și cînd, în 1581, sosea la Constantinopol bătrînul patriarh al Antiohiei, Mihail, — despre care se spunea că ar fi avut o sută douăzeci de ani, mare cunoscător al limbii siriene și arabe[5], pe lîngă greaca veche, — crearea de către Ieremia al II-lea, a unei noi patriarhii (ianuarie 1589) la Moscova, unde mersese, însoțit de mitropolitul

www.dacoromanica.ro

de Monemvasia și un altul de Elassona, atribuindu-și dreptul de a destitui episcopi, ca cel de Kiev, și de a crea stavropighii, ca cea de la Vilna[6]i, stabilirea acestei noi biserici patriarhale, cu ai săi patru mitropoliți, șase arhiepiscopi și opt episcopi[7] corespundea cu opera îndeplinită în Țara Românească cu aproape un veac mai înainte, de către Nifon. Trei patriarhi — cu Sofronie al IV-lea de Ierusalim, cu cel de Alexandria, care reprezenta și pe Ioachim al VI-lea al Antiohiei, primul fiind de față la sinodul din 1593[8], iar Meletie Pigas trebuind să refuze tronul bizantin[9], al cărui vicar va deveni totuși în curînd, — trimiseră în 1592 actul sinodal privind această creațiune; unul dintre emisarii bisericii ecumenice era acel Dionisie Rali, arhiepiscop de Tîrnovo, care avea să joace marele rol de cruciată de care va fi vorba mai departe. Ei cutează a se amesteca și în treburile din Polonia, unde sinodul de la Brzesk votase unirea cu biserica Romei.

Multă vreme încă de-aci înainte, Biserica ecumenică și sucursalele ei vor ști să țină sub ascultare biserica rusească: astfel, în 1663, cei patru patriarhi greci[10] stabilesc prescripții privitoare la Scaunul din Moscova, iar marile hotărîri împotriva patriarhului moscovit Nikon se vor lua, la sinodul din 1667, în prezența patriarhilor Paisie din Alexandria și Macarie al III-lea al Antiohiei.

De altfel, la sfîrșitul secolului al XVI-lea, biserica Moldovei, căreia îi fu dat un al treilea episcop, mai ales pentru partea devenită raia turcească, avînd să-și capete totuși în curînd un alt conducător în episcopul Brăilei, al Proilavului ocupat de turci — ceea ce făcea să înceteze rivalitatea dintre cei doi domni români — deveni, o dată cu drepturile onorifice acordate mitropolitului său, aproape o altă patriarhie[11]. În Țara Românească, Chiril Lukaris, o mare personalitate, viitorul patriarh al Alexandriei, era însărcinat să întrețină, prin predicile și prin sfaturile sale, spiritul bizantin.

Prinții caucazieni, pe care împăratul din Trapezunt îi prezentase odinioară ca dornici de cruciată: cel din Georgia, din Mingrelia, din Abhazia, n-au avut nici o legătură cu supraviețuirea Bizanțului. Îi aflăm, o bucată

www.dacoromanica.ro

de vreme, — cu Gorgora din Ivir în frunte, avînd alături pe Leontie de Cahetia și pe fiul său Alexandru — printre patronii mai săraci ai Athosului[12]. Cînd, în 1579, doi dintre prinții acestor regiuni, despoiați de moștenirea lor, merseră la Constantinopol, unul dintre ei s-a lepădat de lege; celălalt ceru lui Gerlach să-i traducă pe limba lui mărturisirea de credință luterană[13]. Patriarhul Ieremia al II-lea (sau Teolipt) i-a vizitat, creîndu-le o mitropolie la Phasis[14]. Dar arhiepiscopul, care se intitula „de Ivir și catolikos", și-a păstrat și mai departe calitatea de completă autonomie[15]. Ceva mai tîrziu, regina Thamar, devenită călugărița Sofia și prințul Alexandru fură cei din urmă donatori georgieni la Athos[16].

În aceste condiții lumea ortodoxă recurse la domnii români, a căror autoritate asupra supușilor lor era de caracter imperial și care pe frescele bisericilor puneau să fie zugrăviți cu coroana pe frunte, întrebuințînd pe hrisoavele lor formula „din mila lui Dumnezeu".

Relațiile Țării Românești cu Athosul încep încă din secolul al XIV-lea, cînd Hariton, „protul" Sfîntului Munte, era mitropolit, cu reședința mai mult sau mai puțin în țară[17], la data cînd influența munteană începea să pătrundă prin danii la mănăstirea Meteorelor[18].

Ctitor la Zografu între 1466 și 1495[19], moldoveanul Ștefan cel Mare puse temelii și la Vatopedi, unde se vede pînă azi inscripția în grecește pomenindu-i dania. Fiul său, Alexandru, ar fi orînduit, pare-se, lucrări, la Gregoriu, în 1497. Turnul bisericii Sf. Pavel i se datorește lui Ștefan, ca și aghiazmatarul și conductele de apă. La Kastemunitu, danii moldovenești sînt pomenite pe aceeași vreme. Bogdan, fiul și urmașul lui Ștefan, înnoiește turnul farului și adaugă la Protaton nartexul și exonartexul[20]. În 1534, un alt fiu al marelui domn moldovean, Petru Rareș, reface biserica de la Sf. Dionisie, unde se păstrează frumoasele veșminte bisericești trimise de el. Mănăstirea Karakalu s-a bucurat și ea de binefacerile sale. Alexandru Lăpușneanu refăcu Dochiariu și puse să se zugrăvească din nou biserica Xeropo-

www.dacoromanica.ro

Ruxandra Lăpuşneanu
(frescă de la Muntele Athos)

www.dacoromanica.ro

tamu, copleşind-o de daruri, şi procurîndu-i venituri din caravanseraiul cumpărat de la un turc, la Tesalonic. Daniile lui s-au îndreptat şi către Grigoriu. Văduva lui, Ruxandra, fiica lui Rareş, ocroti Sf. Dionisie şi Karakalu. Boieri, ca bogatul logofăt Gavriil Trotuşanul, contribuiră şi ei, ca şi mitropolitul Macarie[21].

Se mai văd încă la Constantinopol resturile acelui „serai", acelei reşedinţe a moldovenilor, Bogdan-sarai, unde fu găzduit Alexandru, fiul pe care Ştefan cel Mare a trebuit să-l lase turcilor ca ostatec.

Meteorele primiseră moaşte, încă de la cucernicul domn al Ţării Româneşti, Vlad, zis Călugărul[22]. În afară de Nifon, organizatorul canonic al mitropoliei ţării (1504—1505), la scurtă vreme, în 1505, 1513 şi 1517, patriarhii Ioachim I, Pahomie I şi Teolept I care voiau să repare biserica Pammakaristos[23], fură nevoiţi să meargă, cum am spus, să strîngă pomeni de la români.

De aci, din Ţara Românească, un ceauş veni să-l ieie pe Teolept al II-lea, destituit în lipsă (1586). Dar domnul ţării, Mihnea, găsi mijlocul de a-l trimite înapoi, cu cinste, pe o altă cale[24]. Ceva mai tîrziu, fostul patriarh Pahomie al II-lea tot aici fu trimis în surghiun, „într-un loc de unde i-ar fi fost greu să scape" (pe la 1587)[25]. În Moldova se găsea Ieremia al II-lea, după călătoria în Rusia, cînd a venit ceaşul să-l ridice pentru a-l instala din nou pe Scaunul său, alături de Teolipt[26]. Însă relaţiile acestui patriarh cu ţările române ţin de un alt capitol al acestui studiu.

Este epoca în care Meletie Pigas avea o hotărîtoare influenţă asupra întregii biserici orientale. Ieremia voise şi în trecut să-l cerceteze pe Petru Şchiopul, dar fusese împiedicat de vizita patriarhului Alexandriei, Silvestru[27]. La el găsise mîngîiere Mihnea, domnul muntean, cînd a fost surghiunit la Rodos[28]. Pe aceeaşi vreme, Ieremia al II-lea, călătorind pe Dunăre, va regăsi la Bucureşti o fostă tovarăşă de pribegie, pe levantina care era mama lui Mihnea, al cărui fiu, Radu, un viitor patron al bisericii bizantine, fusese botezat de el[29]. De acolo va merge în Moldova, la Petru Şchiopul[30].

www.dacoromanica.ro

Lui Pigas i se datorește cumpărarea pentru patriarhie a celor două biserici puse în vînzare: Panaghia *tu Balinu*, lîngă Xiloporta și biserica Sf. Dumitru, în împrejurimi, unde fu stabilită noua reședință[31]. În acest scop, el nădăjduia să primească, la 6 august 1597, ajutorul mitropolitului Munteniei, Eftimie[32], și același corespondent al domnilor români cerea, în chipul cel mai imperios, lui Ieremia Movilă să-și îndeplinească juruința de a clădi patriarhia[33]. Scrisoarea aceasta e datată din 1599: îndată după aceea, o dată cu năvălirea în Muntenia a vecinului lui Ieremia, Mihai Viteazul, o vreme de primejdii începe pentru această Moldovă în care, de la Petru Șchiopul, se deprinseseră a căuta pomeni. Cuceritorul Ardealului era stăpînul Moldovei în 1600, și în momentul acela conducerea bisericii moldovenești era încredințată mitropolitului de Tîrnovo, activului bizantin Dionisie Rali, a cărui familie avusese în stăpînire Vlah-saraiul, lăsat acum în părăsire.

E de crezut că trecerea în Fanar, — la „Dublul Far", Diplophanarion, cartier pînă atunci obscur, care își datora reputația, pe cît de glorioasă pe atît de îndoielnică, acestei noi strămutări a patriarhiei —, a fost prilejuită de ajutoarele trimise de acest prelat, atît de sincer devotat Marii Biserici. În februarie 1601, la cîteva luni înainte de tragedia lui Mihai Viteazul, patriarhul își stabilise acolo reședința. Pînă atunci, locuiseră doar cîteva călugărițe, dar apoi firește că a fost nevoie de o refacere totală, pe care o pomenesc, de altfel, stihuri contemporane[34].

Lucrările la Sf. Gheorghe din Fanar au durat pînă în 1603, și cum pe vremea aceea domn al Țării Românești era Radu Șerban, un războinic de felul lui Mihai Viteazul, avînd deci cu totul altă țintă, e de presupus că tot Ieremia a fost cel care a suportat cheltuielile[35]. Iar dacă în 1614 au putut fi reluate și alte lucrări, trebuie să ținem seama că în epoca aceea era domn al Moldovei Radu Mihnea, marele protector al bisericii.

Iată cum apare opera marelui ctitor Neagoe, înfățișată de Gavriil protul de la Athos, care a vizitat

www.dacoromanica.ro

Țara Românească și a scris, după dorința fostului elev al lui Nifon, „Viața" acestui fost patriarh:

„Iar sfînta cetate a Ierusalimului, Sionul, care este muma bisericilor, așijderea o au dăruit și o au îmbogățit, denpreună cu toate bisericile denprejurul ei. Și alte mănăstiri de la Răsărit toate așijderea.

Și în măgura Misiei, mănăstirea Oreiscului (Oreșcovița) unde sînt moaștele Sf. Grigorie făcătoriul de minuni, tinda bisericii o au zidit și o au acoperit cu plumb și pre tronul cu moaștele au făcut un cerdăcel de piatră și l-au zugrăvit frumos și l-au poleit. Iar pe tronul cu moaștele au pus un covor de mătase, cusut tot cu sîrmă de aur. Și la metohul aceleași mănăstiri, care se cheamă Menorlina, au zidit o casă mare să fie de odihna mănăstirii, în care să se facă toate slujbele ce trebuia.

Iar în Elada, sfînta mănăstire anume Meteor o au îmbogățit cu multe daruri și multe ziduri au făcut.

Așijderea și în Petlagoniia, mănăstirea anume Trescaviț o au îmbogățit; și în Machidonie mănăstirea ce să chiamă Cusnița o au miluit. Iar în măgura Catesca, care să chiamă acum Cuceina, multe lucruri au făcut și alte biserici la toate, și lăcașurile călugărești hrănia și făcu și acolo ziduri ca și pre la alte locuri. ... în Trachiia, în Elada, în Ahiia, în Elliric, în Cambaniia, în Elispod, în Misiia, în Machidonie, în Tetuliia, în Sermie, în Lugdonie, în Petlagoniia și în toate laturile, de la Răsărit pînă la Apus și de Amiază-zi pîn' la Amiază-noapte"[36]. Neagoe aduse pentru sfințirea măreței biserici episcopale de la Argeș pe patriarhul de Constantinopol, Teolept I, care o făcu stavropighie a Scaunului său, împreună cu mitropoliții de Seres, de Midia, de Melenic și de Sarde[37]. El depusese la Constantinopol, unde fiul său Teodosie era ostatec, 70 000 de aspri și dăruise pocale de argint patriarhiei[38].

Neagoe fusese ocrotitorul mănăstirii Dionisiu, de unde pusese să i se aducă moaștele lui Nifon; o biserică nouă fu ridicată în cinstea noului sfînt[39]. Vechiul adăpost muntean de la Kutlumuz fu reorganizat de același binefăcător, care dărui călugărilor două corăbii, punînd să se facă și un debarcader. Lucrări mai puțin însemnate

www.dacoromanica.ro

se îndepliniră la Lavra, la Ivir, la Pantocrator, la Xeropotamu, la Sf. Pavel (un turn, în 1522).

Urmaşii acestui atît de darnic domn nu uitară Athosul, dar se mărginiră a trimite sume de bani, cărți splendid legate, ca evangheliarul dăruit de Mircea Ciobanul şi de Doamna Chiajna, fiica lui Petru Rareş. Boieri, ca Barbu, ctitorul mănăstirii oltene de la Bistrița, şi frații săi, îşi adăugară daniile[40]. Portretul lui Radu Mihnea şi al tatălui său se mai păstrează încă la Athos[41]. Radu construise acolo „arsenalul, turnul de pază, trapezăria şi portul"[42]. Mai tîrziu, Matei Basarab va întemeia schitul Sf. Mihail, la Lavra[43], şi apoi va trebui să ajungem pînă către 1680, în epoca bogatului domn Gheorghe Duca şi a Cantacuzinilor, ca să mai aflăm danii[44].

II. Românii la Constantinopol

Radu Paisie sau Petru de la Argeş, — trei nume, de laic, de călugăr şi de domn, — a fost primul care, ca pribeag în Egipt, a trăit într-un mediu bizantin. Situația domnilor români față de patriarhia de Constantinopol, caracterul lor de continuatori ai Bizanțului apare încă din epoca aceasta în hrisovul prin care acest Radu crează noua eparhie de Buzău „ca să fie enorie şi scaun de judecată unde e folos duhovnicesc: după credința cucernică şi după mărturisirea creştinească", urmînd datina orînduită „de cei înainte de noi vechi Domni", sfătuindu-se doar „cu prea-sfințitul şi prea-marele nostru părinte şi Patriarh ecumenic chir Ieremia şi cu ceilalți arhierei şi episcopi şi egumeni şi cu tot soborul bisericesc şi cu toți boierii mei, mari şi mici" (17 septembrie 1544)[45].

Urmaşul său, Mircea, se îndeletnicise vreme îndelungată, ca furnizor al Curții din Constantinopol, cu negoțul de oi, foarte căutate, pe Dunăre; de aceea fu poreclit Ciobanul. Doamna lui, Chiajna, pe jumătate sîrboaică, descendenta Brancovicilor după mamă, dar după tatăl ei, Petru Rareş, moldoveancă, păstră pe grecii adu i în țară de soțul ei; se zvonea chiar că ar fi avut, văduvă fiind, legături neîngăduite cu unul dintre dînşii[46].

www.dacoromanica.ro

Rivalul său, Alexandru, era, cum am mai spus, un vechi constantinopolitan, însurat la Pera.

De-aci înainte, prinții celor două familii rivale care se succed pleacă în capitala Imperiului sau în locuri de surghiun răsăritene pentru a-și aștepta rîndul la domnie: sînt deci pătrunși de tot ceea ce ține de tradiția bizantină. Acesta e cazul lui Petru, fiul lui Mircea și al Chiajnei, care fu exilat la Alep și a cărui piatră de mormînt, scrisă într-o greacă aleasă, a fost găsită în Asia Mică[47], ori al lui Mihnea, fiul lui Alexandru și al levantinei, care trebuie să fi cunoscut pe deasupra Rodosul și Tripoli din Africa. Un adversar, ivit pe neașteptate, Petru Cercel, venea, prin Franța și Italia, din Damascul[48] exilului copilăriei și adolescenței sale.

În Moldova, Alexandru Lăpușneanu, izgonit de cretanul Basilikos, care visa la Imperiul bizantin, fu primul din neamul lui Ștefan cel Mare care să cunoască, prin șederea-i silită acolo, capitala Împărăției. Am văzut că el și soția lui Ruxandra, sora Chiajnei, fură mărinimoși în daruri către Muntele Athos, unde se mai vede încă portretul acestui domn, cu ținuta împărătească — coroana bogat zimțuită, sprijinită pe un văl, mantia de brocart — încadrat de fiii săi Bogdan și Constantin, domnul purtînd titlul: ἐν Χριστῷ τῷ θεῷ εὐσεβὴς καὶ πιστὸς αὐθέντης πάσης Μολδοβλαχίας[49], — ca și portretul soției sale. Nici Muntele Sinai nu a fost lăsat de o parte de dărnicia lor[50]. Ni s-a păstrat scrisoarea adresată de călugării de la Karakalu Ruxandrei, soția lui Alexandru, care devenise ocrotitoarea lor[51]. Ea răscumpărase una dintre mănăstirile de la Athos în momentul în care pretutindeni sultanul Selim al II-lea vindea la mezat toate proprietățile Bisericii ortodoxe (1568)[52]. După moartea soțului său, ea continuă a fi ocrotitoarea mănăstirii Dochiariu, căreia, împreună cu fiul său Bogdan, îi făcea mărețul dar de 165 000 de aspri, sfătuită fiind de acel mitropolit al Moldovei, Teofan, care-și sfîrși zilele la Athos, unde se vede și astăzi portretul său, alături de al Lăpușnenilor[53].

Ioan-Vodă cel Cumplit, domnul Moldovei (1572—1574), secularizatorul bunurilor mănăstirești și asupritorul egumenilor, cunoștea și el locurile de adăpost și exil din insu-

www.dacoromanica.ro

le, dar el fusese giuvaiergiu la Constantinopol, după meşteşugul rudelor sale dinspre mamă, o armeancă. O dată cu Petru Şchiopul, urmaşul său, felul de trai al primilor munteni bizantinizaţi se impune şi în Moldova: Petru era soţul unei doamne din Rodos, aparţinînd familiei Amirali. Înlocuitorul său, Iancu, deşi era fiul lui Petru Rareş cu o săsoaică, venea şi el din Rodos, iar soţia lui era o Paleologă, care mai fusese măritată cu un grec, de la care avea un fiu, Filip; între fetele ei, una purta numele de Chrysaphina. Greco-latini din Cipru şi din Creta se află în preajma domnilor acestora, care veneau în parte din Constantinopol, unde se bucuraseră de favoarea ienicerilor, deveniţi cămătari. Mihai Viteazul îşi va datora, de altfel, tronul lui Andronic Cantacuzino, care, cu ceva mai multă prudenţă, continua meseria tatălui său.

Dar Bizanţul acesta, refugiat în cartierul Patriarhiei şi în ceea ce va constitui mai tîrziu Fanarul, nu avea un şef laic recunoscut. Îl va dobîndi abia după primul veac de sfioasă izolare de teama prigonirilor, atunci cînd primul domn român fu numit chiar în Constantinopol.

Pînă la alegerea de către sultan a lui Radu, fostul călugăr Paisie sau Petru de la Argeş (1535), succesiunea la tron în Muntenia, ca şi în Moldova, se făcea prin voinţa boierilor şi a „ţării" sau prin amestecul neaşteptat al unui pretendent susţinut de unguri, mai tîrziu de voievodul Transilvaniei, sau de poloni. Pentru întîia oară, la această dată, cineva căpăta, prin hotărîrea directă a „împăratului" otoman, şi în locul de reşedinţă chiar al acestui împărat, slujba sa.

El primi din partea stăpînului veşmîntul de cinstire, „caftanul" de feudatar creştin, de domn vasal, dar totuşi străin de imperiu, deoarece el căpătase în trecut, deopotrivă cu ambasadorii şi alţi „vizitatori", o pensie zilnică, un *tain*. Bine primit de marele vizir, el avea şi o gardă de ieniceri. Dar biserica îşi va pune întrebarea: acest cap al unei ţări ortodoxe putea el oare să plece pentru a fi hirotonisit în depărtata lui capitală doar de mitropolitul ţării sale? Ori patriarhul are datoria de a celebra el însuşi această ceremonie a hirotonisirii?

www.dacoromanica.ro

Dacă nu la data aceasta chiar, sau la cea a numirii urmașilor lui Radu: Mircea Ciobanul și Alexandru, fără a mai socoti pe moldoveanul, adus din nou în Scaun, Alexandru Lăpușneanu, sau pe celălalt trimis al Constantinopolului, Ioan, care avea să fie numit: cel Cumplit — căci pentru aceste patru cazuri nu avem documente — hotărîrea de a încorona un domn român fu luată cînd, după îndelungate sforțări din partea ambasadorului Franței, Petru, zis Cercel, fostul curtean al regelui Franței Henric al III-lea, primi ceea ce numea el „moștenirea tatălui și a strămoșilor săi". Pentru ambiția lui și a ceea ce mai rămăsese bizantin în Constantinopol se reedită ceremonialul împăraților[54].

Petru ieși deci împărătește din Constantinopol, avînd alături pe imbrohor, marele-comis turc, și cincizeci pînă la șaizeci de capugii sau portari, și sub cele cinci steaguri ale sale, oșteni în serviciul său personal și al căror număr era de aproape o mie cinci sute[55].

Dar acești domni, care petrecuseră ani îndelungați la Constantinopol, și în vechea provincie bizantină, — la Alep, ca fiii Chiajnei, sau ca Alexandru, fiul lui Mircea; la Damasc, ca Petru Cercel; în Cipru, ca un frate omonim al acestuia; la Rodos, ca Mihnea care se va lepăda de lege[56]; în Africa, la Tripoli, ca același; la Alexandria, ca predecesorul său Radu Paisie[57], — acești adevărați monarhi încoronați, cu atitudini imperiale, care se formaseră în imperiu și mai cu seamă la Bizanț, care luaseră acolo deprinderi de societate, care se obișnuiseră cu anumite mode din capitală, care vorbiseră grecește în familiile lor, căsătoriți cu grecoaice sau cu levantine, ca Ecaterina, soția munteanului Alexandru, pe care o cunoaștem din corespondența ei cu o soră stabilită la Murano, lîngă Veneția, și care, în sfîrșit, aveau legături de afaceri cu creditorii și cu patronii lor constantinopolitani, — aduceau cu ei în țara lor de baștină, pe lîngă obiceiuri luate, firește, de la turci, tradiții care nu erau grecești din punct de vedere național, nici din punct de vedere popular, ci erau bizantine, erau imperiale.

Informațiile pe care le avem pentru această epocă o dovedesc îndeajuns.

www.dacoromanica.ro

Bogdan Lăpuşneanu, domn al Moldovei
(frescă de la Muntele Athos)

www.dacoromanica.ro

Alături de Maria Amirali din Rodos, soția lui Petru Șchiopul, și de soția rivalului său Iancu Sasul, însurat cu o Paleologă, Ecaterina din Pera, din familia Salvaresso, avînd o soră măritată cu un Frangopulo rămîne grecoaică și își crește ca pe un grec, cu alte cuvinte ca pe un patron bizantin al întregii ortodoxii, pe fiul său Mihnea[58].

Relațiile personale ale sultanilor cu acești domni aveau un caracter de afectuoasă familiaritate. Ca dovadă, scrisoarea aceasta de la Selim al II-lea către Alexandru, domnul Țării Românești, după bătălia de la Lepanto (1571): „Fiul meu, Dumnezeu a ajutat și am învins și am luat Ciprul, pe oamenii cei necredincioși cari nu mi se închinau. Și fă acolo semne mari de bucurie, în Țara Românească, și arată și locului tău... cum am învins, ca să afle lumea. Și tu, Alexandre, domn al Țării Românești, fiul meu, gătește-ți plecarea ca să vii cu mine, să facem oaste pe uscat, și corăbiile pe mare, să luăm Corfù. Apoi să mergem cu putere asupra Veneției celei dulci unde sînt postavurile cele multe și camocaturile. Și de la Veneția să mergem la Roma. Așa-ți scriu să te gătești și-ți poruncesc să vii. Așa cum îți spun"[59]. Dar un veac mai tîrziu, domnul Țării Românești Antonie, de altfel un personaj mediocru, putea scrie în 1670: „Țara aceasta e a împăratului și Domnia mea sînt ispravnicul împăratului"[60]. Altminteri, Poarta făcuse totdeauna deosebirea cea mai limpede între provinciile cucerite și români, care i se închinaseră fără a fi fost învinși. Cînd, în 1672, unii dintre poloni încercară o înțelegere cu armata turcească de ocupație, li se dădu următoarea lămurire: „ceilalți s-au supus de bună voie, dar pe voi v-au cucerit oștirile"[61].

Căsătoria sultanului Murad al III-lea cu o domniță munteană, fata Chiajnei[62], o căsătorie în lege, ca cea a lui Murad al II-lea cu sîrboaica Mara, a crescut influența pe care o exercitau asupra lumii creștine țările românești. La slujbele de la biserica patriarhală putea fi adesea văzut un membru al acelei familii care se lupta pentru tron cu neamul lui Radu Paisie, ajungînd la domnie în cele două țări prin Alexandru munteanul și Petru Șchiopul, trimis în Moldova: acest Miloș, cu numele sîrbesc, avea

www.dacoromanica.ro

un braț paralizat; se spunea că ar fi venit din Caffa[63]. El avea rang îndată după patriarhul ecumenic și înaintea mitropoliților[64]. La marile ospețe numai el era încuviințat să se așeze alături de patriarhul în Scaun (mort în 1577)[65]. Frate cu domnii români, Miloș fu în 1573 noul ctitor al mănăstirii Nea Moni din Chios[66].

Casa familiei Raul sau Rali, stabiliți în Rusia, casă ocupată mai întîi de Mihail Cantacuzino, trecuse apoi în folosința „voievodului Moldovei" și era locuită în 1575 de suita acestui domn[67]. Alături de ea, Bogdan-saraiul era vechea bisericuță a varegilor[68].

Patriarhul Mitrofan (1565—1572) făcuse, după cum am văzut, o călătorie în Moldova[69]. Chiar de-a doua zi după ce cumpărase, în 1579, „casa ceaușului"[70], Petru Șchiopul care trăise ani de-a rîndul în mediul acesta constantinopolitan, ca și fratele său Alexandru, însurat la Pera, dăruise bisericii ecumenice această casă din Constantinopol pe care o cumpărase de la familia Rali[71]. I se mai zicea și casa lui „Vlantos" (Βλαντος), deoarece fusese menită nepotului lui Petru, anume Vlad care, numit domn al Țării Românești, avea să moară; el era fiul acelui Miloș, pe care l-am văzut luînd parte la slujbele bisericii patriarhale, pe vremea cînd era la Pammakaristos[72]. Pe aceeași vreme, Petru dăruia patriarhiei mai multe potire de metal, cu stema țării[73]. „Omul acesta merita să domnească nu numai în Moldova, ci și la Constantinopol", îl proslăvește astfel Dorotei din Monemvasia pentru că cheltuise trei sute de poveri de aspri, primind pe patriarhii de Antiohia și de Ierusalim[75]. El mai dă și odoare bisericești pentru Pammakaristos[76]. Mai tîrziu tot el va fi acel om „foarte cucernic, blajin la vorbă, cu purtări vrednice de cinste, prea milostiv cu robii, cu săracii, cu mănăstirile, cu bisericile, cu preoții din țara lui și de aiurea, foarte luminat și foarte înțelept și foarte drept în judecățile sale, foarte priceput în toate științele și în ale scrisului"[77], cel care va primi cu mare pompă pe Ieremia al II-lea.

Petru ne e înfățișat de mitropolitul Monemvasiei, ca un om interesat de astronomie, de muzică, avînd la îndemînă un psalt foarte înzestrat[78]; binefacerile lui se vor

www.dacoromanica.ro

extinde și asupra sediilor din Ierusalim, din Antiohia, și chiar din Monemvasia[79].

În jurul acestor domni se aduna acum o întreagă aristocrație nouă de greci veniți din toate provinciile aici, departe de primejdiile Constantinopolului, și refăcînd astfel Bizanțul pe malurile Dunării. Petru Șchiopul avea în preajma lui, pe lîngă Sguromali Paleologul[80], un Hrisoverghi și pe ginerele său, Zotu Tzigara, un epirot.

III. Ocrotitorii

O nouă provincie autonomă se formase la Meteore, pe înaltele stînci ale Tesaliei, unde Teofan Apsaras întemeiase mănăstirea lui Varlaam[81]. Încă de la începutul veacului al XVI-lea Neagoe Basarab își luase asupră-i ocrotirea mănăstirii Schimbarea la față, pe care odinioară o aveau în grijă despoții sîrbi, rudele soției sale. În 1581, călugării recunoșteau ce-a făcut el pentru consolidarea și împodobirea lăcașului lor[82]. Dar, după dînsul, aceste legături cu Țara Românească luaseră sfîrșit. Cu toate sforțările episcopului de Lárisa, Sf. Visarion, mănăstirile năpădite de paragină și stricăciune, asediate de turci, care încercau să le răpească domeniile, fură nevoite să recurgă din nou la sprijinul domnilor dunăreni. Ei se adresau astfel, pe la 1580, lui Mihnea: „prea-cucernicul, prea-slăvitul, prea-fericitul, prea-mărețul biruitor, prea-puternic, prea-plăcut Domnului, ocrotit de Dumnezeu și vrednic de viață îndelungată", ca și maicii sale, „a noastră prea-fericită Doamnă atotputernică, prea-dulce maică cu trupul a Măriei Sale, prea-cucernică și de Hristos prea-iubitoare", — și alte titluri, atribuite doar vechilor împărați, i se adresează beizadelei — pentru a cere slăvitei lui puteri (τῇ μεγάλῃ του Αὐθεντία μᾶλλον εἰπεῖν: βασιλείᾳ) ce e de trebuință ca să-i scape din nenorocire, așa cum făcuse față de patriarhia ecumenică și de cea din Ierusalim. O bisericuță fu ridicată acolo pe aceeași vreme. Rude apropiate ale domnului închinară mănăstirilor din Tesalia, pe cea a Bucovățului, aproape de Craiova[83]. Mai tîrziu, Radu, fiul lui Mihnea, va închina Meteorelor mănăstirea munteană

www.dacoromanica.ro

a Gorgotei, și sub un urmaș al mărinimosului domn Matei Basarab, cutare boier al țării își va aminti de mizeria în care zăcea acest cinstit lăcaș[84].

Mihnea a fost și binefăcătorul mănăstirii Vlatadelor sau Vlateelor, la Tesalonic[85]. Am pomenit că Zotu Tzigara, care va fi înmormîntat la Sf. Gheorghe din Veneția, a luat de soție pe vara acestui domn, Maria, fata lui Petru Șchiopul, domnul Moldovei, însă legăturile cu Epirul, „închinările" de biserici mai cu seamă, aparțin unei epoci ulterioare[86]. Astfel biserica din București[87] a lui Duca-Vodă, care ținea de mănăstirea Zița, din Ianina. Șerban Cantacuzino va institui un venit mănăstirii Brodeț, din Policiana[88]. Schitul Bradu fu închinat bisericii Pogoniana[89].

Un Dimitrie era secretarul domnului Moldovei, la 1560[90]; el scrie, după căderea prietenului și stăpînului său Despot-Vodă, o scrisoare de vagi explicații către patriarhul Ioasaf al II-lea[91]. Este, bineînțeles, altul decît acel diacon Dimitrie din Tesalonic, de origine slavă, așezat mai înainte în Egipt, care vizitase Germania în 1559, și care era corespondentul lui Melanchthon[92]. Un Iacob Mavrocordat din Chios vizita Țara Românească, pe la 1580[93]. Fără a mai socoti călătoriile, pomenite deja, ale patriarhului Ioasaf în Moldova (1561) și în Țara Românească (1564), spre a pune la cale o căsătorie domnească pentru nepotul său[94], cea a fostului patriarh Pahomie, care ar fi învățat grecește pe sultanul Mahomed al III-lea, și cea a patriarhului Teolipt[95].

La 1591, în cursul lungii călătorii a lui Ieremia al II-lea în cele două țări, el întărește danii făcute la Muntele Athos și dă dreptul marelui logofăt Hierax de a lua măsuri de disciplină religioasă, ca aceia privitoare la străinii însurați care, venind în București, se căsătoreau și aici[96].

Cînd Petru Șchiopul își pierdu tronul, găsindu-și adăpost în statele împăratului, Ieremia interveni pe lîngă mitropolitul Gheorghe al Moldovei cerîndu-i să înlesnească revenirea în Scaun a acestui blînd domn evlavios[97]. Vorbindu-i de copleșitoarele datorii ale Marii Biserici, îl îndemna să vină la Constantinopol, unde Andronic Cantacuzino va găsi mijlocul de a-l readuce la domnie[98].

www.dacoromanica.ro

Printre creațiile lui Ieremia în vremea aceasta cînd în schimbul ajutoarelor bănești el acorda cele mai de seamă titluri ale lumii ortodoxe, trebuie socotită, pentru ținuturile românești de la Dunăre, uzurpate de sultan, și mitropolia Brăilei. Deținătorul, în trecut, al acestui Scaun, Nectarie, figurează în actul de întemeiere al patriarhiei moscovite[99].

Momentul de supremă încordare pentru Patriarhie a fost în 1586, cînd în acele „case ale vlahilor"[100], de lîngă biserica zisă a Terapiei-Theotoku sau Theotokos-Paramythia, fu convocată adunarea care avea să hotărască trimiterea emisarilor în toate țările ortodoxe, pentru a găsi mijlocul de a plăti datoriile Marii Biserici: „Teolipt în Ivir, mitropolitul Monemvasiei în Rusia, Pahomie în Cipru și în Alexandria". În casele acelea fu votată înființarea noii patriarhii rusești.

După trecerea patriarhiei de la Pammakaristos[101] la bisericuța de la Vlah-sarai[102], Meletie Pigas o va strămuta, în calitatea sa de vicar, la Sf. Dimitrie din Xiloporta[103], de unde va trece, încă de la 1600, la Sf. Gheorghe din Fanar, unde se păstrau icoane luate de la biserica Sf. Constantin, transformată în moschee[104].

Atunci, împotriva tentativelor de unire cu catolicii se ridică Nichifor dascălul. El apare în Moldova, în timpul domniei lui Aron-Vodă, unde și rămîne timp de cîțiva ani, ca mijlocitor pe lîngă turci. Închis la Hotin, pe Nistru, va izbuti să fugă la cneazul rus Constantin de Ostrog, voievod al Kievului și ocrotitor al bisericii rusești. În 1597 este chemat în fața unui tribunal din Varșovia[105]. Încă din august 1595, el se încumetase să adune la Iași un sinod de preoți ruși și români, pentru a combate pe iezuiți: printre ei se află doi episcopi din Moldova și doi din Muntenia, dintre care Luca cipriotul, de la 1587 episcop de Buzău[106].

După cucerirea Moldovei de Mihai Viteazul, un alt sinod întrunit la Suceava, la 2 iunie 1600, pentru alegerea unor noi vlădici în locul celor ce fugiseră cu Ieremia-Vodă, este caracteristic pentru situația pe care domnii români și-o cîștigaseră față de biserica ecumenică.

www.dacoromanica.ro

Sinodul e prezidat de Nectarie al Ohridei, care iscălește „arhiepiscop al Iustinianei Prime, al Ohridei, a toată Bulgaria, al Serbiei și celelalte", și între participanți vor fi nu numai Dionisie Rali, mitropolitul de Tîrnovo, care va fi așezat ca vicar, dar și cel din Cezareea lui Filip, cel de Vodena, un episcop muntean din Muncaci, în Maramureș, și un episcop de Hebron, care semnează în slavonește[107]. Mai departe, Dionisie funcționează în noua sa calitate, asistat de episcopul Cezareii și de cel moldovean al Romanului[108].

Există, fără îndoială, din partea Constantinopolului, o încercare de captare a bisericilor românești. Dar patriarhul ecumenic va fi nevoit să cedeze înaintea deprinderii unei vechi autonomii. Meletie Pigas recunoaște ca mitropolit al Țării Românești pe Eftimie, mărginindu-se să-i aducă aminte că s-a înscăunat singur (în urma alegerii sale de către ceilalți episcopi și a confirmării de către stăpînul său, domnul) și se grăbește a-i trimite un text „corectat" al Scripturilor, făgăduindu-i un Nomocanon[109].

Dacă în septembrie 1615, Luca din Cipru, marele caligraf[110], fu depus de patriarhul Timotei, asistat de Teofan al III-lea al Ierusalimului, sub pretextul amestecului necanonic și al întîrzierii de-a trimite la sediul ecumenic darul cuvenit, aceasta se explică prin înlocuirea pe tronul muntean a lui Radu Mihnea, protectorul acestui prelat, cu Gavriil Movilă[111]. Între cei care fură propuși pentru a-l înlocui, — alegerea făcîndu-se, împotriva obiceiului țării, în biserica patriarhală a Sf. Gheorghe din Constantinopol, — se află un episcop de Ganos, protosinghelul Antim și un alt protosinghel, ieromonahul Ignatie. Cu toată înlocuirea lui Gavriil printr-un domn de obîrșie constantinopolitană, Alexandru Ilieș, este aproape sigur că Țara Românească n-a primit pe niciunul dintre acești intruși[112].

Revenind la domnie, Radu Mihnea ajunse să ceară de la Chiril Lukaris și Gherasim de Alexandria confirmarea unei danii făcute lui Pătrașcu[113], — fiul fostului domn Petru Cercel, — devenit monahul Partenie[114].

Cu toate acestea, un patriarh de importanța lui Meletie Pigas[115] este la dispoziția domnilor români și mai cu

seamă a lui Ieremia Movilă, care-l ajută să clădească reşedinţa patriarhiei. El admite ca biserica, de fapt mitropolitană, a Moldovei să fie formal ridicată — ca cea a Ivirului — la rangul de arhiepiscopat; el recunoaşte întemeierea noului scaun episcopal de Huşi, aşteptînd să adune în Egipt — unde, din pricina situaţiei în care se găsea Marea Biserică, va fi nevoit să revină, — sinodul care trebuia să acorde actul solemn ce i se ceruse; el trimite mitropolitului Gheorghe „cîrja de patriarh şi mantia patriarhală împodobită cu patru πόλοι, care singure deosebesc pe patriarhii Scaunelor apostolice, ceilalţi patriarhi purtînd doar mantii care nu au decît două"[116].

Cînd tronul Ţării Româneşti fu luat în stăpînire de Mihai Viteazul, fiul grecoaicei Teodora şi nepotul puternicului vistiernic şi ban Iani, clientul lui Andronic Cantacuzino, căruia-i datora numirea, şi prietenul arhiepiscopului Dionisie de Tîrnovo, el întrunea toate curentele bizantine de pînă atunci: cel care venea pe calea Bisericii, cel ce fusese creat de mediul constantinopolitan, cel pe care-l reprezentau marile familii şi cel stîrnit de îndemnurile Apusului. În aceasta constă şi interesul personalităţii lui neobişnuite şi al faptelor sale strălucitoare.

Mihai strînge în jurul său pe episcopii greci ai răscoalei[117]; i se trimit, prin Dionisie Rali, scrisorile „creştinilor din Tesalia, din Epir, din Macedonia şi din toată Grecia"[118], şi, ridicat în slavă de un Gheorghe Palamede şi un Stavrinos, el primea, la 1594, din partea unui cărturar contemporan, un mic poem despre „triumful lui Mihai, fiul lui Pătraşcu, voievodul Ungrovlahiei împotriva Ismaeliţilor", — titlu care, de teama turcilor, ni s-a păstrat în criptogramă[119].

Dar pe de altă parte scrisorile lui Meletie Pigas, — dintre care una se adresează marelui vameş al Moldovei, Constantin Corniact, care va deveni unul dintre cei mai bogaţi tîrgoveţi din Liov[120] — scrisorile acestui prieten al domnului Moldovei Ieremia, rămas credincios turcilor, îndeamnă pe domnul acesta foarte ortodox, care ia partea răsăritenilor prigoniţi în Polonia, unde Nichifor dascălul era deţinut în vremea aceea, să încheie pace cu sultanul care „îl iubeşte", asigurîndu-l că pregătirile turceşti nu

www.dacoromanica.ro

Mihai Viteazul, domn al Ţării Româneşti, al Transilvaniei şi al Moldovei

www.dacoromanica.ro

privesc decît Ardealul lui Sigismund Báthory, că cutare pașă dunărean socotit incomod, a fost destituit, că tătarii au fost ținuți în loc[121], că Hasan-pașa, noul mare vizir, care înlesnește venirea lui Pigas la Constantinopol (dar ce grea e starea financiară a Bisericii!) este un om cumsecade, adăugînd că sultanul dorește numai să i se înapoieze fortărețele de la Dunăre cucerite de Mihai[122], și că Poarta s-ar mulțumi cu tributul pe care ar vrea să i-l ofere. Mihai însuși intervenea pentru ca prietenul său Dionisie Rali, destituit pe nedrept, să fie din nou înscăunat[123].

Din domeniul milosteniilor relațiile bizantine cu domnii români treceau deci în domeniul cruciatei, nu pentru triumful unei personalități, pentru prestigiul unei singure țări, ci, — așa cum înțelegeau cei care conduceau lupta începută la 1594, alături de cea a împăratului Rudolf, susținut de papă, — pentru *refacerea imperiului*.

O dublă atitudine greco-bizantină apare astfel în momentul în care se înverșunau asupra turcilor de la Dunăre aprigele lovituri de spadă ale cruciatului Mihai.

Principalul său inspirator a fost, după cum am văzut, Dionisie Rali, dintr-o familie înrudită cu Cantacuzinii, care îl îndeamnă să vină să se stabilească la Sofia: Grecia și Macedonia[124] ar fi gata să se răscoale pentru el[125]. Carlo Magno, agent al împăratului, scria în raportul lui: „El vrea să meargă la Adrianopol, și acolo să deie de păscut cailor săi"[126].

Încă înainte de 1598, avînd de pe atunci relații cu acel voievod al Ardealului, Sigismund Báthory, care-și juca și el rolul de cruciat, și care, atacînd Timișoara, se vedea deja rege al sîrbilor, Rali se adresează lui Mihai pentru a-i aduce la cunoștință că „toată creștinătatea stă cu ochii țintă la Măria Sa". La data aceea, el declară că învoindu-se cu ecumenicul, a început să adune oaste și provizii. Toți episcopii, de origine grecească, și bulgari, se află în jurul acestui cleric care pîndea la Nicopole, pe Dunăre, desfășurarea evenimentelor și ei depun jurămînt lui Mihai și fiului său, ca față de stăpînii și domnii lor legitimi. Ei erau dispuși să trimită un sol și la curtea împăratului, ai cărui comisari, coborîndu-se în Țara Românească,

www.dacoromanica.ro

primeau de la Rali făgăduiala unui contingent de 200 000 de oameni.

Cînd Mihai luă în stăpînire Ardealul (noiembrie 1599), căpetenia complotului creştin de pe malul Dunării făcu tot ce-i stătea în putinţă pentru a hotărî pe voievodul învingător să-şi părăsească cucerirea, ca să meargă pe calea Bizanţului. Un trimis împărătesc confirmă şi el[127] că „singurul său gînd este să pornească împotriva Turciei şi să-şi stabilească reşedinţa la Sofia" [128]. Iar un contemporan occidental, un dominican la curent cu împrejurările din Grecia, scrie, în iunie 1600, următoarele: „Eu am fost întotdeauna de părere că dacă treburile cu această binecunoscută chemare la oaste decurg aşa cum din mila lui D-zeu tragem nădejde, *zisul Mihai Vodă va ajunge în curînd să se înstăpînească pe Constantinopol, şi grec fiind, şi aclamat, şi urmat îndeosebi de greci, odinioară stăpîni ai acelei Împărăţii, va pune să fie proclamat el, şi nu altul, împărat al Constantinopolei*"[129].

După catastrofa lui Mihai, Rali, rămas fără sprijin din partea ortodocşilor săi, se va aşeza la Veneţia, de unde diplomaţia imperială îl va trimite la Boris Godunov, uzurpatorul de la Moscova, pentru ca mai tîrziu, fiind prea puţin siguri de el, să rămînă în capitala împărăţiei ca un simplu pribeag, care va trăi pe lîngă domnul Ţării Româneşti, izgonit de turci, Radu Şerban[130].

Am văzut că, în afară de Rali însuşi, pe care Mihai îl făcu sfătuitorul său intim, şi vicar al Moldovei cucerite în 1600, alţi episcopi din Balcani implorau şi ei mila eroului român. Cei care se stabilesc definitiv în ţările româneşti vor fi menţionaţi mai tîrziu.

De-o parte, influenţat de literatura italiană, folosind forma, cu lungii alexandrini tărăgănaţi care amintesc de *Gerusalemme liberata*, Gheorghe Palamede, grecul adăpostit la curtea unui prinţ polon bogat şi bucuros să aibă lume în preajmă, tratează isprăvile cruciatului român ca pe un material eroic oarecare, ca un cărturar pasionat de limbă aleasă ce era.

De cealaltă parte, un om simplu, luptînd el însuşi în rîndurile oştirii în care ceea ce îl interesează nu e

www.dacoromanica.ro

drapelul național, ci crucea orientală care îi stă deasupra, un boiernaș din preajma noului domn, un diac al vistieriei muntene, Stavrinos, vede în căpetenia acestei revanșe creștine un emul al lui Alexandru cel Mare; el e entuziasmat de acțiunea personală a „Viteazului", care continuă seria eroilor populari ai Bizanțului medieval, un Digenis Akritas lipsit însă de scenele de sentimentalitate pe care cel dintîi le luase din Occidentul romanelor cavalerești. Răpit de dușmanii domnului său, e închis în castelul de la Bistrița, în Ardeal. El scrie întru slava mărețului său domn, „la lumina stelelor", istoria sa de „vitejii", de ἀνδραγαθείας, care a fost mult citită, ca o mîngîiere și un îndemn la luptă, în tot cursul acestui veac al XVII-lea.

Stavrinos va căuta să atribuie un rol de avangardă, la bătălia de la Călugăreni, celor trei sute de tineri greci care ar fi luat parte; după ce făcuse din Mihai un Alexandru cel Mare, va face din maică-sa, grecoaica Teodora, o nouă Olimpiadă, — luptătorii de la 1595 fiind pînă și ei macedoneni. Eroul muntean e și un rival al lui Ahile. Însă rolul său bizantin — de astă dată al unui nou Belizarie — nu e nici el uitat: „sîrbii și bulgarii erau de partea lui Mihai și așteptau bucuroși să-i iasă înainte, cînd va trece la dînșii, pentru a-l recunoaște ca domn". El strigă: „Îmi vărs sîngele pentru creștinătate". În vreme ce, de partea lui, Palamede, care nu e un romantic, se pasionează pentru țelurile românești, urmărite de Mihai: „toată puterea Țării Românești ține de Ardeal, căci aceiași munți stau de-o parte și de alta"[131]. Un poet anonim va cînta și el pe acest „principe al Ungrovlahiei, duce și mare-stăpînitor al Ardealului", a cărui glorie va fi nemuritoare[132].

Lupta lui Mihai Viteazul împotriva turcilor întrerupsese legăturile Țării Românești cu Constantinopolul, în timp ce Moldova, unde se așezase dinastia, vasală polonilor și înclinată către catolicism, a Movileștilor, se desfăcea cu totul de ceea ce o reținuse pînă atunci, sub Alexandru Lăpușneanu și bunul Petru Șchiopul, în orbita Bizanțului, spre a nu mai reveni apoi, cum se va vedea, decît sub bogatul și fastuosul domn Radu

www.dacoromanica.ro

Mihnea. Patriarhii Ieremia al II-lea, Matei al II-lea, Gavriil, Teofan și vicarul Meletie Pigas trebuiră să rămînă în situația gingașă de mijlocitori între răzvrătitul acesta, a cărui țară era atît de necesară pentru ortodoxie, și mai ales pentru veniturile bisericii ecumenice, și între sultan. Pigas, așa cum am mai spus, avea strînse legături și cu mitropolitul Eftimie al Țării Românești, care-i cerea un text grecesc al „nomocanoanelor"[133].

Cipriotul care avea să ajungă episcop de Buzău și apoi mitropolit al Țării Românești, marele caligraf Luca [134], ale cărui frumoase manuscrise grecești se regăsesc mai peste tot, făcea parte, împreună cu Dionisie Rali și cu cutare mitropolit macedonean, din aceeași strălucitoare suită a domnilor munteni la începutul veacului al XVII-lea.

Unul dintre grecii care au venit să aducă în țările românești conștiința aceasta de ecumenicitate bizantină a fost și acel Matei, originar din Pogoniana, care a ocupat cel dintîi noul Scaun al Mirelor, celebru prin amintirea bunului Sf. Nicolae. Refugiat încă de la 1599[135] în Țara Românească, unde i s-a dat bogata mănăstire a Dealului, cu mormintele domnilor din veacul al XVI-lea, și cu acela unde va odihni capul lui Mihai Viteazul însuși, acest cărturar distins care a dat și o acolutie a Sf. Grigore Decapolitul, ale cărui moaște se păstrează în mănăstirea olteană de la Bistrița, s-a inspirat din mediul acesta pentru a scrie o istorie în versuri a domnilor acestei primitoare Țări Românești. Într-însa el își arată ura împotriva turcilor și speranțele sale de apropiată revanșă, prin domnii români înșiși sau prin „popoarele bălane ale nordului", care aveau să-și facă mai tîrziu apariția pe scena vechiului Bizanț[136].

Note

1. Ghedeon, *Πατριαρχικοὶ Πίνακες*, p. 512.
2. Gerlach, *op. cit.*, p. 273.
3. Ghedeon, *op. cit.*, p. 460.
4. Crusius, *op. cit.*, p. 197.

www.dacoromanica.ro

5. *Ibid.*, p. 97. Cf. *ibid.*, p. 103. La pagina 104, o indulgență dată de el lui Teodosie Zigomalas (Μιχαήλ ἐλέῳ θεοῦ πατριάρχης τῆς Ἀντιοχείας).
6. Ghedeon, *op. cit.*, p. 533.
7. W. Regel, *Analecta byzantino-russica*, Petersburg, 1891; cf. Ghedeon, *op. cit.*, p. 531.
8. *Ibid.*, p. 535. Actele la Dositei al Ierusalimului, *Τόμος τῆς ἀγάπης*, p. 54 și urm.
9. *Ibid.*, p. 538—539.
10. Ghedeon, *op. cit.*, p. 590.
11. *Ibid.*, p. 532 (după articolul său în *Ἐκκλησιαστικὴ Ἀλήθεια*, VIII, nr. 7).
12. Ghedeon, *Ὁ Ἄθως. Ἀναμνήσεις — Ἔγγραφα — Σημειώσεις*, Constantinopol, 1885, p. 173—174, 187; Heinrich Brockhaus, *Die Kunst in den Athosklöstern*, Leipzig, 1891, p. 250; Millet, Pargoire și Petit, *Inscriptions chrétiennes du Mont Athos*, I, Paris, 1904.
13. Crusius, *op. cit.*, p. 199. Despre costumul trimișilor georgieni, care aduceau daruri, Gerlach, *op. cit.*, p. 244; cf. Ghedeon, *Πατριαρχικοὶ Πίνακες*, p. 528.
14. Dorotei de Monemvasia; v. și Hurmuzaki, XIV, p. 83, nr. CXLVIII.
15. Crusius, *op. cit.*, p. 194.
16. Ghedeon, *Ὁ Ἄθως*, p. 175—177; Millet, Pargoire și Petit, *op. cit.*, nr-ele 251 și 255.
17. Vezi Hurmuzaki, XIV, p. 10—11 și Gr. Nandriș, *Un document privitor la împărțirea Mitropoliei Țării Românești (1372—1373)*, în *Închinare lui N. Iorga cu prilejul împlinirii vîrstei de 60 de ani*, Cluj, 1931, p. 299—306.
18. G. Heuzey, *Excursion dans la Thessalie turque en 1858*, Paris, 1927, p. 130, semnalat de Gh. Balș, în *Revista istorică*, XV, p. 81—82.
19. Despre un preot moldovean Isidor la Constantinopol în 1401, părintele N. Popescu, în *Biserica Ortodoxă Română*, LII, 1—2.
20. Vezi, pentru amănunte, studiul nostru *Le Mont Athos et les pays roumains*, în *Bulletin de la section historique de l'Académie Roumaine*, II, p. 172 și urm. Puținul pe care-l dau moscoviții, *ibid.*, p. 192—193, 200—201.
21. *Ibid.*, p. 202. Cf. totuși, *ibid.*, nota 3.
22. Hurmuzaki, XIV, p. 41, nr. XC.
23. După *Ecthesis Chronica*, Hurmuzaki, XIV, p. 717, nr-ele DCLXXVIII și DCLXXIX.
24. Dorotei de Monemvasia, p. 448.
25. Ἔστειλαν τὸν ἐξόριστον εἰς τὴν Βλαχίαν, εἰς τόπον ὁποῦ ἦτον δύσκολον νὰ φύγῃ; *ibid.*, p. 449.
26. Același izvor; cf. mai sus.
27. Hurmuzaki, XIV, p. 59—60, nr. CXXXIV.
28. *Ibid.*, p. 76—77, nr. CXLII.
29. *Ibid.*
30. *Ibid.*, p. 83—86.

www.dacoromanica.ro

31. Ghedeon, *Χρονικά*, p. 72.
32. Hurmuzaki, XIII, p. 348, nr. 6.
33. Ghedeon, *op. cit.*, p. 74.
34. *Ibid.*, p. 76. Ghedeon remarcă indiferența arătată de arhonți față de greutățile Bisericii; *ibid.*, p. 76—77. Va fi mai tîrziu cazul și pentru Alexandru Mavrocordat; *ibid.*, p. 86.
35. *Ibid.*, p. 83—84, 189—190.
36. Ed. Erbiceanu, p. 102, 110. Asupra unei danii către mănăstirea Pogoniana în 1513, v. Iorga în *Bulletin de la section historique de l'Académie Roumaine*, II, p. 241.
37. Viața citată a lui Nifon, p. 114. V. și Robert Curzon jun., *Besuch in den Klöstern des Levante, Reise durch Aegypten, Palästina, Albanien und die Halbinsel Athos*, trad. Meissner, Leipzig, 1854, p. 197, 209, 213, 215, 220.
38. Lampros, *Ecthesis Chronica*, p. 70—71, reprodusă de noi în Hurmuzaki, XIV, p. 717—718, nr. DCLXXX.
39. Vezi în cartea noastră *Les arts mineurs en Roumanie*, I, Buc., 1934, fig. 6, racla pe care a dăruit-o mănăstirii.
40. Studiul nostru citat despre Athos, p. 177—185, și *Les arts mineurs*, II, fig. 80.
41. Millet, Pargoire și Petit, *op. cit.*, nr. 232.
42. Ghedeon, *Ὁ Ἄθως*, p. 178. Puțul lui Nicolae postelnicul, Millet, Pargoire și Petit, *op. cit.*, nr. 282. Cf. studiul nostru citat despre Athos, p. 196.
43. Millet, Pargoire și Petit, *op. cit.*, nr. 385; cf. *ibid.*, nr. 393; și studiul nostru citat despre Athos, p. 199.
44. *Ibid.*, p. 201—202.
45. Iorga, *Începuturile episcopiei de Buzău*, în *Revista istorică*, IX, 1923, p. 175—176.
46. Bănescu, *Deux poèmes*, deja citată.
47. *Izvestia* ale Institutului rus din Constantinopol, III, p. 23. Vezi nota noastră în *Revista istorică*, X, 1924, p. 30—31.
48. Iorga, *Acte și fragmente*, I, Buc., 1895, p. 29—30.
49. După albumul lui G. Millet, în articolul meu *Portretele domnilor noștri la Muntele Athos*, Analele Academiei Române, mem. secț. ist., s. III, t. IX, 1928, p. 23—27.
50. Iorga, *Domnitorii români Vasile Lupu, Șerban Cantacuzino și Constantin Brâncoveanu în legătură cu patriarhii Alexandriei*, s. III, t. XIII, 1932.
51. Papadopulos-Kerameus, în Hurmuzaki, XIII, p. 140.
52. Hurmuzaki, XIV, p. 46—47, nr. CXIV.
53. Iarăși după Heuzey, în articolul arhimandritului Hristofor Ktenas, în Ἐπετηρὶς Ἑταιρείας βυζαντινῶν σπουδῶν, V, p. 110—111.
54. O descriere a acestor ceremonii (T.G. Bulat, *L'Odyssée d'un courtisan valaque de Henri III*, în *Revue historique du sud-est européen*, II, 1925, p. 353) spune: „faisant jetter, comme il fist à l'aller et retour du baisemain audit Seigneur, quantité grande de deniers au peuple, qu'il a laissé

www.dacoromanica.ro

au coeur d'un chacun mémoire, sur tous autres de ses dits devanciers en Constantinople, de prince magnanime très généreux et très libéral".

55. *Ibid.*
56. Vezi şi Gerlach, *op. cit.*, p. 315. Cf. mai sus, p. 129,
57. Proiectul de a o trimite pe Chiajna la Bassora, *ibid.*, p. 315.
58. Corespondenţa ei cu sora catolică, în Hurmuzaki, XIV, p. 50—80.
59. Παιδί μου. Ὁ θεὸς ἐβοήθησεν καὶ ἐνίκησα καὶ ἠπῆρα τῆν Κῆπρο, τοὺς ἀπήστους ἀνθρώπους ὁποῦ δὲν μὲ ἐπροσκενοῦσα. Καὶ κάμε αὐτοῦ χαρὰ μεγάλη εἰς τὴν Βλαχία καὶ μήνυσε καὶ εἰς τὸν τόπο σου τρογήρο τὸ πῶς ἐνίκησα, νὰ ἠξεύρουν ὁ κόσμος. Καὶ ἐσή, Ἀλέξανδρε, αὐθέντη τῆς Βλαχίας, ἠέ μου, ἐτημάζου τὴν ἄνηξιν νὰ ἔλθῃς μετ' ἐμένα νὰ κάμομε ταξήδα διὰ ξηρᾶς, καὶ τὰ κάτεργα διὰ θαλάσσης, νὰ πάρομεν τοὺς Κορυφούς. Ἔπειτα νὰ στρατεύομε εἰς τὴν γληκὴ Βενετήα, ὁποῦ τὰ πολλὰ ῥοῦχα καὶ τοὺς καμουχάδες, καὶ ἐκ τὴν Βενετήα να στρατεύομε εἰς Ῥώμην. Ἔτζη σου γράφω νὰ ἐτημάζεσε καί σε ὁρίζο νὰ κάμῃς. Ἔτζη κατὰ πὸς σοῦ γράφω; N. Iorga, *Ordinul lui Selim al II-lea către Alexandru-Vodă al Ţării Româneşti*, în *Revista istorică*, XI, p. 159.
60. Dumitru I. Băjan, *Documente cîmpulungene*, citat de Ioachim Crăciun, în *Anuarul Institutului de istorie naţională*, V, 1926, p. 743.
61. *Les mémoires de Jean-Chrysostome Pasek, gentilhomme polonais (1636—1688)*, traduits et commentés par Paul Cazin, Paris, f.a., p. 285.
62. Gerlach, *op. cit.*, p. 77, 233.
63. *Ibid.*, p. 315.
64. *Ibid.*, p. 107, 236.
65. *Ibid.*, p. 236; cf. *ibid.*, p. 353, 369.
66. Reussner, *Epistolae turcicae*, p. 146—147; Hurmuzaki, XIV, p. 86, nota 1.
67. Gerlach, *op. cit.*, p. 476.
68. Vezi W.A. Wigram, în *The Church Times*, 3 decembrie 1926.
69. Ghedeon, *op. cit.*, p. 517. Asupra morţii sale, v. Crusius, *op. cit.*, p. 335.
70. Ghedeon, *Χρονικά*, p. 141—142.
71. Actul patriarhal la Ghedeon, *op. cit.*, p. 144—145. Cf. Byzantios, *op. cit.*, I, p. 575.
72. Vezi şi Iorga, *Ospiti romeni in Venezia (1570—1610)*, Bucureşti, 1932.
73. Ghedeon, *op. cit.*, p. 147; Hurmuzaki, XIV, p. 49—50, nr. CXXI. Darul anterior al unui lipsanotah de la Alexandru Lăpuşneanu şi al unui potir de la Ruxandra, doamna lui Alexandru; Ghedeon, *op. cit.*, p. 148—149.
74. *Ibid.*
75. *Op. cit.*, p. 485.
76. Vezi mai sus, nota 73.

www.dacoromanica.ro

77. Dorotei de Monemvasia, p. 455.
78. P. 450. Şi aici e înfăţişat ca vrednic să domnească la Constantinopol: τοῦτος ὁ ἄνθρωπος ἦτον ἄξιος νὰ βασιλεύῃ οὐχὶ μόνον εἰς τὴν Μπογδανίαν, ἀμὶ καὶ εἰς Κωνσταντινούπολιν.
79. *Ibid.*, p. 451.
80. Vezi mai sus.
81. Ghedeon, *Πατριαρχικοὶ Πίνακες*, p. 520—521. Cf. studiul nostru *Fondations religieuses des princes roumains en Orient. Monastères des Météores en Thessalie*, în *Bulletin de la section historique de l'Académie Roumaine*, II, p. 226 şi urm.
82. N. Bees, *Σερβικὰ καί βυζαντιακὰ γράμματα Μετεώρου*, în *Βυζαντίς*, II (1911), p. I şi urm.; 215 şi urm. Cf. studiul nostru, *loc. cit.*
83. Studiul nostru citat, p. 238.
84. Bees, *loc. cit.*, p. 224—225, 279—283; N. Iorga, *Studii şi documente*, XVI, p. 101, şi studiul citat, p. 233—234, 235—238. Meteorele dobîndiră şi, în împrejurări necunoscute, mănăstirile muntene Nucet şi Bradu; studiul nostru citat, p. 239.
85. Iorga, în *Mem. Acad. Rom.*, XVIII, p. 38. Biserici moldovene şi muntene închinate mai tîrziu Sf. Antonie din Tesalonic în studiul nostru *Fondations des princes roumains en Epire, en Morée, à Constantinople, dans les îles et sur la côte d'Asie Mineure*, în *Bulletin de la section historique de l'Académie Roumaine*, II, p. 242—243.
86. *Ibid.*, p. 245 şi urm. Tot acolo, menţiunea epiroţilor care, în secolele al XVII-lea şi al XVIII-lea, au făcut avere în Ţara Românească.
87. Hurmuzaki, XIV, p. 738—739, nr. DCCXXII; p. 749—751, nr. DCCXXXII.
88. *Ibid.*, p. 740—742, nr. DCCXXV.
89. *Ibid.*, p. 742—745, nr. DCCXXVI.
90. Crusius, *loc. cit.*, p. 248—249.
91. *Ibid.*
92. *Ibid.*, p. 263—264, 484, 488. Un diacon, Simeon, la Padova, *ibid.*, p. 500, 503, 504.
93. *Ibid.*, p. 309—311.
94. Alături de izvoarele citate, I. Bogdan, *Vechile cronice moldoveneşti pînă la Ureche*, Buc., 1891, p. 11.
95. Izvoarele citate.
96. Hurmuzaki, XIV, p. 93—94, nr. CLXIV. Cf. Nicolae Popescu, *Patriarhii Ţarigradului*, p. 46.
97. *Ibid.*, XI, p. 313, nr. CCCCXLI.
98. *Ibid.*, p. 370—371, nr. DXVI.
99. W. Regel, *op. cit.*, p. 75 şi urm.
100. Τὰ ὀσπήτια τῶν Βλάχων; Ghedeon, *Χρονικα*, p. 69—70. Alături se cumpărase casa unui anume Şamaloglu, *ibid.*, p. 72.
101. Descrierea ei la Gerlach, p. 30.

www.dacoromanica.ro

102. Ghedeon, *Πατριαρχικοὶ Πίνακες*, p. 530. Un „valah" la slujba religioasă, Gerlach, *op. cit.*, p. 65.
103. *Ibid.*, p. 541.
104. *Ibid.*, p. 542. Cf. şi *ibid.*, p. 469. Descrierea acestei biserici, Gerlach, *op. cit.*, p. 339—340, cf. *ibid.*, p. 406. Despre mormîntul lui Alexie Comnenul la Patriarhie în 1578, *ibid.*, p. 462.
105. Cf. studiul nostru *Nichifor Dascălul, exarh patriarhal şi legăturile lui cu ţerile noastre*, în *Mem. Acad. Rom.*, XXVII (1905), p. 185 şi urm. şi Kazimierz Tyszkowski, *Relations du prince Constantin Basile d'Ostrog avec Michel, prince de Valachie*, în *Revue historique du sud-est européen*, III, p. 276—283. E amintit şi de iezuitul Petru Skarga în dieta polonă din 1603. Vezi P.P. Panaitescu, *Despre Nichifor Dascălul şi legăturile lui cu noi*, în *Revista istorică*, XII (1926), p. 83.
106. Petruşevici, *Akti otnoşenii k istorii Zapadnoi Rossii 1568 goda;* episcopul Melchisedec, *Relaţiuni istorice despre ţările române din epoca de la finele veacului al XVI-lea şi începutul celui de al XVII-lea*, în *Analele Acad. Rom., mem. secţ. ist.*, seria veche (II), tom. III, 1882, p. 28—29. — Despre un sinod muntean pentru reforma Bisericii locale, Iorga, *Istoria bisericii româneşti şi a vieţii religioase a românilor*, I, Vălenii de Munte, 1908, p. 216—218.
107. Iorga, *Studii şi documente*, IX, p. 29—31; Hurmuzaki, XIV, p. 109—111, nr. CLVII.
108. Iorga, *Studii şi documente*, IX, p. 35—36.
109. Papadopulos-Kerameus, în Hurmuzaki, XIII, p. 348, nr. 6.
110. Vezi Henry Bordieu, *Description des peintures et autres ornements contenus dans les mss. grecs de la Bibliothèque Nationale*, Paris, 1903, p. 292—293, nr. 100 A şi articolul lui N. Iorga despre icoanele româneşti în *Buletinul comisiunii monumentelor istorice*, 1933. Luca din Cipru, în vremea lui Mihai, *ibid.*, XIV, p. 720, nr. DCLXXXIX. — În 1624, *ibid.*, p. 723, nr. DCXCVIII.
111. *Ibid.*, p. 112—113, nr-ele CCXII-CCXIII.
112. La alegere luaseră parte mitropoliţii Tesalonicului, al Mesembriei, al Gangrelor, al Chitrului şi un fost mitropolit de Atena.
113. *Ibid.*, p. 114—116, nr. CCXVII. Pentru închinarea bisericii Barnovschi din Iaşi către Sf. Mormînt, *ibid.*, p. 122—125, nr. CCXXIII.
114. *Ibid.*, p. 128—129, nr. CCXXIX.
115. Vezi şi apendicele la Hurmuzaki, XIV, nr. 1.
116. Hurmuzaki, XI, p. 351—352, nr-ele 11—12.
117. Hurmuzaki, XII, p. 290—292, nr. CCCCXXXIV.
118. *Ibid.*, p. 907—908, nr. MCCLXI.
119. *Ibid.*, XIV, p. 105, nr. CLXXXVII. Dionisie Rali, conducătorul lor, semna „marele dascăl al bulgarilor"; Hurmuzaki, III², p. 243; XII, p. 292—293, nr. CCCCXXXV.

www.dacoromanica.ro

120. Hurmuzaki, XIV, p. 719, nr. DCLXXXVI.
121. Hurmuzaki, XII, p. 346—350; III[1], p. 518—519, nr. LXXV; cf. *ibid.*, XIV, p. 106—107.
122. *Ibid.*, III[2], p. 521, nr. LXXIX.
123. *Ibid.*, p. 519—520, nr. LXXVI.
124. Despre legăturile cu bulgarii, v. N. Iorga, *Michel-le-Brave et la poésie populaire des Bulgares*, în *Revue historique du sud-est européen*, X, 1933, p. 16—17.
125. N. Milev, *ibid.*, II, 1925, p. 362, trimetea, din parte-i, la două lucrări ruseşti pe care nu le avem la îndemînă: [A. Muraviev], *Snoşenia Rossii s vostokom po delam ţrcovnim*, 2 vol., Petersburg, 1858—1860 şi N. Kapterev, *Harakter otnoşenii Rossii k pravoslavnomu vostoku*, Serghiev Posad, 1914. În 1602, un scoţian în slujba Poloniei, William Bruce, se pretindea înţeles cu sîrbii şi cu bulgarii, iar în 1604 un proiect austriac cuprindea părerea că s-ar putea crea lîngă Belgrad un adăpost pentru bulgarii şi sîrbii răzvrătiţi. V. *Studii şi documente*, XX, p. 262, nr. XCII.
126. Hurmuzaki, XII, p. 657.
127. V. mai sus, p. 144.
128. Hurmuzaki, XI, p. 552—553, nr. DCCCCLXXXIX. Cf. studiul nostru despre acest prelat, în *Bulletin de la section historique de l'Académie Roumaine*, 1920, p. 93 şi urm.
129. A. Mesrobeanu, *Contribuţie la istoria catolicismului din Moldova, Cercetări istorice*, IV[2], Iaşi, 1928, p. 86: „che il detto signor Michele si debbe, e in breve, impatronire di Costantinopoli et, come Greco et applauso e seguito in particolare de Greci, già padroni di quel Impero, debbasi far gridar lui, non altro, Imperatore di Costantinopoli". La Roma, se spunea de Mihai: „questo Greco che volesse dar le leggi al mondo"; vezi Nicolae Buta, în *Diplomatarium italicum* al Şcolii române din Roma, II, p. 179, nr. CCXXXI.
130. Veress, colecţia citată, *Documente privitoare la istoria Ardealului, Moldovei şi Ţării Româneşti*, V, 1934, Tabla; Iorga, în *Mem. Acad. Rom.*, seria a II-a, tomul XXI, p. 290—291.
131. Vezi o lungă analiză la Iorga, în *Bulletin de la section historique de l'Académie Roumaine*, III, p. 190 şi urm.
132. Hurmuzaki, XIV, p. 721, nr. DCXCI.
133. *Ibid.*, p. 106, nr. CXCIII.
134. Vezi, între altele, Hurmuzaki, p. 100, nr. CLXXVIII.
135. De el şi o cărticică împotriva catolicilor: nr. 66 din Biblioteca Parlamentului din Atena; v. Lampros, în *Νέος Ἑλληνομνήμων*, III, p. 464.
136. Vezi Hurmuzaki, XIV, p. 720, nr. DCXC.

www.dacoromanica.ro

7
Ocrotirea, de către domnii români, a bisericii şi a civilizaţiei bizantine

I. Dominatorii bisericii ecumenice

Noul şi marele patriarh ecumenic, Chiril Lukaris, care are un rol de luptător la începutul veacului al XVII-lea, pare să fi fost de origine raguzană, trăgîndu-se din acei Luccari, negustori harnici şi bancheri vestiţi, dintre care unul, Petru, a scris Analele micii sale patrii, acumulînd în ele o experienţă care se întindea pînă în Indii[1]. S-a născut însă în Creta, la 1 noiembrie 1573. Studiile şi le-a făcut sub îndrumarea unchiului său, Meletie Pigas şi a cretanului Meletie Vlastos, la Veneţia şi Padova, între 1587 şi 1593[2].

E timpul în care se forma în acelaşi oraş un fiu de domn român, al acelui Mihnea, el însuşi fiul lui Alexandru şi al levantinei Ecaterina, care copleşise de daruri mănăstirea Vlateelor la Tesalonic şi pe călugării Meteorelor, care-l intitulau „basileus", şi care, sub ameninţarea turcească a unei noi scoateri din domnie şi a unui surghiun ca cel prin care mai trecuse, la Tripoli, în Africa, ajunsese la gestul tragic al lepădării de lege. El trăia pe lîngă mătuşa lui, stabilită la Murano, Marietta sau Mărioara Vallarga,

www.dacoromanica.ro

sub ocrotirea unor nobili venețieni, cunoștințe ale familiei sale. Acești doi bărbați, care în copilărie se întîlniseră în Veneția aceia, neiertătoare față de turci pentru răpirea Ciprului, vor reprezenta, fiecare la locul său, un nou curent apusean în viața Bizanțului supus turcilor, dar pe care amîndoi îl iubeau tot atît de mult.

În 1594, Chiril era trimis ca „singhel" în Volhinia, pe lîngă Vasile de Ostrog; acolo conduce școala de teologie și de limbă grecească, voind să-i mai adauge și o tipografie. Are legături și cu „frăția" rusă din Liov, a cărei biserică fusese zidită în parte de domnul Moldovei, Alexandru Lăpușneanu, și terminată de Ieremia Movilă, urmașul său.

El va fi sfințit diacon, în 1595, de Meletie Pigas, a cărui tradiție o va urma. Dar de pe atunci, după o călătorie pînă în Olanda[3], el se afla în 1593 la Veneția, ca rector al școlii grecești, în momentul chiar în care începea războiul imperialilor cu turcii.

Peste puțin, Meletie fiind însărcinat cu vicariatul bisericii ecumenice, pînă la 1599, el făcu, în calitate de *hierokeryx*, de propovăduitor, o călătorie în Asia Mică, apoi se întoarse pe la Vilna. El asistă la sinodul din Brzesk unde o parte din clericii ruși, supuși ai regelui Poloniei, se pronunțară pentru unirea cu Roma. În 1602, el era ales patriarh al Alexandriei[4].

Dacă situația lui Chiril la Alexandria fusese moștenită de la Pigas, fără îndoială că Radu, pe atunci domn în București, fu cel care aduse numirea fostului său tovarăș de copilărie ca vicar al Scaunului din Constantinopol, în 1612. Acolo se izbi de opoziția episcopilor de Palaiopatrai, de Tesalonic, de Lárisa, și a unui fost mitropolit de Mesembria, astfel încît din dezgust își cedă fără nici o împotrivire locul față de primul dintre ei[5], care începînd noua biserică a Sf. Gheorghe, muri la Constantinopol, în 1621.

Chiril își avea reședința în Țara Românească, fiind predicatorul de zile mari al lui Radu Mihnea în 1613—1615[6], urmîndu-l desigur în Moldova și revenind apoi la București în 1620, îndată ce prietenul său își recăpătă domnia[7]. În legătură fiind cu calvinii din Ardeal, susținuți de principele Gabriel Bethlen, el intra în contact

www.dacoromanica.ro

cu coreligionarii acestuia în Germania[8], continuînd totuşi relaţii, care durau din 1612, cu Cornelius Haga, agentul diplomatic al Statelor Generale ale Olandei la Constantinopol: încredinţîndu-l pe acesta că poporul său „stăruie în credinţa lui pînă la sînge; niciodată nu retrage nimic, niciodată nu o schimbă; rămîne acelaşi, şi îşi păstrează întotdeauna ortodoxia"[9], el deplîngea totodată starea Bisericii constantinopolitane.

Chiril se asocie în curînd cu înlocuitorul său şi cu colegii Sofronie de Ierusalim şi Eftimie al II-lea de Antiohia, pentru o dublă acţiune care tindea să aducă Biserica patriarhală rusă, abia formată, la o perfectă concordanţă cu Bizanţul grecesc şi să continue opera unui Nichifor dascălul şi pe a sa proprie, aşteptînd acţiunea lui Petru Movilă, fiu de domn moldovean şi fost candidat la domnie, care, ocupînd prin bunăvoinţa regelui Poloniei Scaunul Kievului, salvă astfel ortodoxia de propaganda iezuită, înconjurînd-o cu prestigiul unei înalte civilizaţii. Fost adversar al iezuiţilor, — care, după ce îşi stabiliseră cartierul general la Liov, cîştigîndu-şi un sprijin în Moldova lui Petru Şchiopul, cu ajutorul albanovenetianului Bartolomeo Bruti, trimiseseră acolo un propagandist ca celebrul Possevino, şi aveau să se slujească de greci convertiţi la catolicism, — el plănuia, înainte de toate, să se împotrivească unei acţiuni de care se va izbi şi la Constantinopol. Noul patriarh al Ierusalimului, Teofan al III-lea îşi va asuma misiunea, luînd ca însoţitori pe un arhimandrit din Alexandria şi un protosinghel de la Constantinopol, la care se vor adăuga Neofit de Sofia şi un episcop de Stagai. Teofan, care înainte de alegerea sa mai vizitase Rusia moscovită în 1603 şi 1605[10], se îndreptă din nou către Moscova în 1617, trecînd prin ţările româneşti, unde se opri pînă în 1618, înlocuind pe mitropolitul Moldovei, un mare artist, Anastasie Crîmca, printr-un grec, Teofan[11].

El fu primit de moscoviţi în chipul cel mai respectuos, fiind chemat a sfinţi pe patriarhul Filaret, căruia îi impuse întoarcerea la vechile datini. Biserica ortodoxă din Rusia fu organizată deci, cu Iov Boreţki ca mitropolit al Kievului, Ilie Kopinski ca arhimandrit al Lavrei, cu episcopi la Poloţk şi la Vladimir, cu prelaţi pentru cazaci[12].

www.dacoromanica.ro

În același timp o bază permanentă de venituri se asigura în țările românești prin crearea unei forme noi care se adăuga la cea a stavropighiilor: bisericile închinate. Încă de atunci, probabil sub influența lui Nichifor dascălul, marele boier moldovean Nistor Ureche crease o legătură de soiul acesta între noua mănăstire Secul — traducere a numelui Xeropotamos — și această mănăstire a Athosului, refăcută de Alexandru Lăpușneanu; o altă ctitorie a aceluiași, Sf. Paraschiva din Iași fu închinată călugărilor de la Muntele Sinai, ocrotiți odinioară de același domn; tot ei avură și mănăstirea Frumoasa, de lîngă Iași[13]. Mănăstirea Vatopedi de la Sf. Munte primi sub ocrotire biserica Goliei, în aceeași capitală; pe la 1613, Radu închină mănăstirii Ivirilor, unde pare să fi stat o vreme, mănăstirea bucureșteană refăcută de dînsul și numită pînă astăzi, după bunicul său[14]. Kutlumuzul de la Athos va căpăta de la fiul lui Radu mănăstirea Clocociov, biserica domnului moldovean Miron fiind dăruită și ea Ierusalimului.Cît despre patriarhul Constantinopolei, el primi supravegherea mănăstirii Căluiul, altă creațiune a veacului al XVI-lea, datorată fraților Buzești, cei mai bogați stăpîni de moșii din Țara Românească și principalii auxiliari ai lui Mihai Viteazul. Lăcașurile din Sozopolis și Chalki avură și ele dependințele lor în Moldova[15].

În sfîrșit, pe la 1620, Chiril primea de la dărnicia lui Radu frumoasa mănăstire Șegarcea, în jurul căreia înființează o colonie, în vreme ce Teofan obținea mănăstirea Stănești, pe Olt, ctitorie din veacul al XVI-lea, cu mormîntul unuia din războinicii lui Mihai Viteazul[16]. Dania mănăstirii moldovene a lui Petru Șchiopul, Galata, se adăugase, de la 1617[17], pentru Sf. Mormînt. Domnul Țării Românești, Leon, dăruia un sat aceluiași Scaun al Ierusalimului[18].

Încă din timpul domniei lui Ieremia, în Moldova, patriarhii care vizitau țările românești încercaseră să dobîndească o situație de înaltă supraveghere, amestecîndu-se în viața interioară a bisericilor locale, care avuseseră pînă atunci o atît de pronunțată autonomie, pentru păstrarea căreia purtaseră nenumărate lupte. Astfel, patri-

www.dacoromanica.ro

arhul Ieremia al II-lea consfințește alegerea de către boierii munteni a egumenului mănăstirii Tismana, întemeiată în veacul al XIV-lea de monahul macedonean Nicodim[19].

Biserica muntеană, al cărei conducător fusese pe atunci, timp îndelungat, de la 1605 pînă la 1629, datorită ocrotirii lui Radu Mihnea, cipriotul Luca[20], nu a protestat împotriva acestor danii care predau patriarhiei și Locurilor Sfinte veniturile unei atît de însemnate părți din pămîntul țării. El avu o misiune în Rusia din partea lui Mihai Viteazul și în 1624 de la Alexandru, fiul lui Radu Mihnea[21]. La aceeași vreme, un episcop de Pelagonia și de Prilep, stabilit în Țara Românească sub Mihai Viteazul însoțește pe succesorul acestui domn, pe Radu Șerban, în campania din Ardeal și capătă un rang în ierarhia țării. Altfel stătură lucrurile cu mitropolitul Moldovei, Anastasie Crîmca, fiul unui tîrgoveț din Suceava. Cînd acest pictor de miniaturi își înălță măreața mănăstire a Dragomirnei, el hotărî ca nimeni dintre viitorii domni ai țării și dintre boieri „să nu cuteze a închina la Sfîntul Munte sau la Ierusalim sau să puie mănăstirea noastră sub puterea unui patriarh sau a unui mitropolit, sau să izgonească pe călugării cei de baștină din țara Moldovei sau să hirotonisească vreun egumen al unei mănăstiri străine"[22].

Însă același cap al bisericii moldovene, reîntors la Scaunul său, hotărî pe Miron-Vodă Barnovschi, succesorul și ginerele lui Radu Mihnea să impună în țară, în domeniul vieții călugărești, normele pe care Teofan le impusese în Rusia moscovită[23]. Măsuri asemănătoare se iau și în Țara Românească[24], sub tînărul fiu al lui Radu, Alexandru.

Chiril dobîndise Scaunul constantinopolitan în 1621. Dar în momentul în care Radu Mihnea, care domnea, de la 1620, în Țara Românească, trecu în Moldova unde, după ce își cîștigase un extraordinar prestigiu ca mijlocitor al păcii între turci și poloni, își va sfîrși zilele, se produse o nouă intrigă a iezuiților, dușmanii permanenți ai noului patriarh. Succesorul său, Grigore al IV-lea, fu nevoit să-și părăsească tronul după treizeci și trei de zile, fiind exilat la Rodos, iar în locul său veni mitropolitul Adrianopolului, Antim al II-lea, dintr-o bogată

www.dacoromanica.ro

Chiril Lukaris, patriarh al Constantinopolului
(după Paparigopoulos: Ἱστορία τοῦ Ἑλληνικοῦ ἔθνους)

www.dacoromanica.ro

familie de la Constantinopol, și el un prieten al catolicilor; ales în luna iunie, — trecerea, de care am pomenit mai sus, a lui Radu, de la un principat la altul, din Țara Românească a predecesorilor săi în Moldova, pe care fără îndoială că nu o dorise, se petrece în august — el trebui să plece în octombrie, cînd reveni Chiril[25]. Este cu neputință să nu recunoaștem aici influența lui Radu, mai puternic decît oricînd, căci ajunsese a stăpîni amîndouă țările românești, la București făcîndu-se reprezentat prin fiul său, Alexandru, sub tutela mamei sale Arghira, o grecoaică.

În timpul celor șapte ani ai celui de-al doilea patriarhat al său, Chiril, asigurat de sprijinul prietenului său român, începe opera sa de cultură, la care fusese pregătit de anii petrecuți în Occident. Prin Nicodim Metaxas, originar din Chefalonia, și cu ajutorul agentului englez, care de multă vreme juca un mare rol pe lîngă Poartă, el face să i se aducă pe o corabie, din Anglia, slove grecești, turnate chiar la Roma, pentru tipografia de care avea de gînd să se slujească împotriva iezuiților; voia să o instaleze chiar în casa ambasadorului. Găsind un alt local, tipări acolo tratatul lui Meletie Pigas contra papii. În Anglia apăruse deja lucrarea lui Meletie împotriva evreilor.

Iezuiții trimiseră, să-l atace pe Metaxas, un grup de o sută cincizeci de ieniceri, care distruseră tiparnițele. Dar patriarhul obținu o fetva a muftiului și, în scurtă vreme, le veni rîndul iezuiților, sprijiniți de ambasadorul Franței, să-și caute aiurea un adăpost; ei fură expulzați „pentru că ar fi primit grecoaice în grădina lor".

În 1628 se publica la Geneva o „Mărturisire" de credință ortodoxă, atribuită patriarhului. Aceasta avea să provoace discuții violente din pricina pasajelor în care s-ar fi găsit urma unei influențe calvine. Dar pentru răsturnarea lui Chiril fu folosit un alt denunț: cel care semnala aluzii împotriva turcilor în cartea tipărită în Anglia[26].

Însă unul dintre partizanii săi, agent al calvinismului în Răsărit, patriarhul Gherasim de Alexandria, scria lui Léger, la 8 iulie 1629, cele ce urmează, corespunzînd cu vechile declarații făcute de Chiril însuși: „Cît des-

www.dacoromanica.ro

pre mărturisirea credinței noastre, care ceri să-ți fie trimisă în scris, o poți cunoaște cetind ce se cuprinde în Vechiul Testament și ceea ce s-a întregit în Noul, ceea ce fu vestit de Apostoli și confirmat de cele șapte concilii universale, ceea ce au revelat profeții, a dogmatizat Hristos, au transmis Apostolii, au interpretat Sfinții Părinți, — aceasta credem, și cu această mărturisire trăim, și de ea ne lăsăm călăuziți".

Dacă luarea prin surprindere și instalarea trecătoare la 1690, ca patriarh, a lui Isaac din Chalkedon a fost cu putință, e datorită totuși lipsei ocrotitorului român: Radu Mihnea murise în Moldova, iar trupul său fusese întovărășit de boierimea celor două țări pînă la biserica sa din București Radu-Vodă, încă de la începutul anului 1626, deci înainte chiar de apariția cărții cu pricina și de începutul intrigilor. Îndată după dispariția lui Radu Mihnea, urmase prigonirea pusă la cale de iezuiți în 1627—1628. Denunțat de mult că ar fi avut legături pe ascuns cu cazacii, dușmani înverșunați ai Împărăției, care ajungeau să jefuiască pînă sub zidurile Constantinopolului, Chiril fu învinuit de trădare față de sultan, în afacerea, destul de obscură, privitoare la o insulă din Arhipelag. El fu surghiunit la Rodos, dar găsi mijlocul de a-și răscumpăra întoarcerea și, în scurt timp, își recîștigă tronul. Haga îl susținuse și el din toate puterile.

II. Vasile, domn al Moldovei, și supremația sa

În 1632, tronul Țării Românești fu ocupat de Matei Basarab, domnul patriarhal pe care iezuiții, care uneltiseră, dealtminteri, și pe lîngă Alexandru, fiul lui Radu Mihnea, ajutați de unchiul său, levantinul Minetti, căutau să și-l cîștige prin lingușirile lor[27]. De partea aceea, în vederea operei întreprinse de Chiril, nu era de așteptat nici un ajutor: mișcări împotriva grecilor se produseseră deja sub Leon-Vodă, domnul grecizat, însurat cu o levantină de lege ortodoxă, Victoria. Lucrurile luară altă întorsătură cînd în aprilie 1634 tronul Moldovei fu ocupat de boierul Lupu, fiul unui balcanic și al unei ro-

www.dacoromanica.ro

mânce, care după sugestiile venite de la o renaștere literară ce se pregătea în amîndouă țările, își luă numele împăratului Vasile legiuitorul, cu programul legat de acest nume. Mai mult încă decît sub Radu Mihnea, pe care Vasile-Vodă, ca cei mai mulți, de altfel, dintre contemporanii săi, căută să-l imite, imperialismul laic, stabilit în Moldova, avea să guverneze biserica, *toată* biserica.

Tabăra propagandei catolice presimțise aceasta atunci cînd, în februarie 1633, ambasadorul Franței vorbea de temerile pe care le pricinuiesc franciscanilor din Moldova zvonurile „schimbărilor de domni"[28]. Încă de la 1632, predicator la curtea Moldovei era învățatul teolog Meletie Sirigul[29]. El era autorul unor „Capitole" de combatere a calvinilor.

Pentru întîia oară, în anul acesta 1633, Chiril al II-lea din Veria, Contari, adică Contarini, un cretan deci fusese pus în locul lui Lukaris[30]. Apoi în martie 1634[31], Atanasie III Patelaros, mitropolitul Tesalonicului, alt cretan, ceea ce dă de bănuit anumite legături cu catolicii, fost călugăr la Muntele Sinai, devenea patriarh. Acesta era încă pe tron în septembrie 1635[32], și trebuind să plece, nu fu înlocuit cu pribeagul pe care îl regăsim la Chios, la Rodos[33], ci cu celălalt Chiril, și apoi cu Neofit al II-lea din Heracleea, un chiot, fiul adoptiv al lui Lukaris[34], care sfîrși prin a se retrage în mănăstirea de pe această insulă, în 1637[35].

Pînă atunci, țările românești continuau a fi vizitate de capii bisericii. Un Macarie de Tîrnovo, trimis de Chiril trece prin Țara Românească[36] la 1633. Teofan al III-lea al Ierusalimului vestea din Moldova, unde „prea-strălucitul Vasile-Vodă ne-a primit cu bunăvoință", intenția sa de a trece în Țara Românească[37]. El sfințise mirul la Iași, unde Vasile-Vodă dăruia pentru aceasta 15 000 de taleri[38]. În 1639 patriarhul Mitrofan Kritopulos (al Alexandriei) care făcuse studii la Oxford, murea în Țara Românească.

Chiril sfîrșise prin a fi reînscăunat a cincea oară, și trebuie să recunoaștem în toate aceste schimbări influența lui Vasile-Vodă. Îl vedem îngăduind la 1638 lui Maxim de Gallipoli tipărirea, la Geneva, a Bibliei, în greaca vulgară[39]. În acelașian, la 7 iulie, el era asasinat[40].

www.dacoromanica.ro

Vasile Lupu, domn al Moldovei

www.dacoromanica.ro

Chiril de Veria, revenit la putere pentru un singur an, pare să nu fi fost considerat de domnii români ca părtaș la acest omor[41]. Căci ridicarea Scaunului Brăilei — Proilav—și Ismailului, unde Vasile zidise o biserică, cu lămurirea că e vorba de o eparhie „părăsită din timpuri străvechi"[42], se datora fără îndoială intervenției puternicului stăpînitor al Moldovei.

În tot cazul, Vasile-Vodă nu mai era dispus a susține cu banii săi o Biserică atît de împărțită, veșnic agitată, care nu i-ar fi dat socoteală de cheltuielile ei. Printr-o scrisoare din 1641, el interveni în calitate de stăpîn, și din acel moment *ceea ce fusese pînă atunci o simplă influență dominantă în Orient, deveni un protectorat proclamat formal și acceptat fără rezerve.*

Chiar înainte de 1600, situația financiară a Marii Biserici devenise imposibilă. Tributul se ridicase de la patruzeci de poveri de aspri la mai mult de o sută, și pentru a aduna o sumă atît de importantă, la haraciul de doisprezece aspri pe casă, pentru ortodocși, și la vechiul impozit al „bakion"-ului se adăugă o *zetia*, care trebuia să constituie jumătate din suma aceasta.

De pe atunci Chiril de Veria fusese supus judecății unei comisii compuse din patru episcopi, împotriva cărora, pentru a scăpa de supraveghere, el ordonă apoi sentințe de surghiun. Aceștia se plînseră sultanului Murad al IV-lea, care se întorsese din campania lui în Asia, și patriarhul fu înlocuit în iulie 1639, cu mitropolitul de Adrianopol, Partenie I[43].

În ce-l privește, Vasile-Vodă începuse prin a da ajutoare în bani, dar în scurtă vreme își dădu seama că acestea nu îmbunătățeau simțitor situația patriarhiei. El trecu la măsuri mai radicale, în schimbul cărora îi fură cedate moaștele Sf. Paraschiva.

El își asumă administrația financiară a Marii Biserici, consimțind să împartă răspunderea numai cu patriarhul, mitropoliții trebuind să promită că vor părăsi Constantinopolul, pentru a se retrage în eparhiile lor. *Zetia* nu va mai fi cerută și nu vor mai fi impuse obligații colective. Se va reveni astfel la starea de lucruri din veacul

www.dacoromanica.ro

al XVI-lea. Un angajament formal fu luat de căpeteniile clerului, de marii demnitari ai patriarhiei, la care se adăugară semnăturile agenților lui Vasile-Vodă, între care Gheorghe (Iordachi) Cantacuzino.

La 20 august 1641, Vasile declara că primește aceste condiții, arătîndu-se dispus să plătească cele douăzeci de poveri și cei 48 000 de aspri ai „noilor datorii", de adăugat la cele alte patru poveri și la alți 8 000 de aspri. El supuse gestiunea patriarhului la o comisie de trei sau patru episcopi, aleși de sinod pe timp de un an, ca „exarhi" și „epitropi". Capii eparhiilor nu vor mai fi numiți pe calea simoniei. Clericii loviți de anatemă se vor întoarce între colegii lor, cu toate drepturile pe care le aveau mai înainte. Dar misionarii vor merge la fiecare reședință episcopală pentru a vesti această nouă constituție: un *post-scriptum* recomandă pe Meletie Sirigul, duhovnicul domnului, și pe mitropolitul Monemvasiei, care adusese la Iași osemintele fiului lui Vasile, Ioan, mort la băile de la Brusa. Cei patru arhierei fură numiți îndată[44].

Sub influența anti-calviniștilor din Constantinopol, dar mai cu seamă sub cea a conaționalului său Petru Movilă, devenit arhiepiscop „de Kiev, Haliciu și toată Rusia"[45], apărător entuziast al ortodoxiei împotriva acțiunii iezuiților, fondatorul unei tipografii care, de la 1624, se împotrivise silințelor acestor puternici și persistenți adversari, pe care-i sprijinea însuși regele Poloniei, Vasile se hotărî să adune în capitala sa de la Iași pe clericii români și pe rușii supuși autorității arhiepiscopului Petru, ca și pe delegații care aveau dreptul să vorbească în numele patriarhului Partenie. Arhiepiscopul Kievului obținuse aprobarea de către un sinod de ruși din Polonia a unei „Mărturisiri ortodoxe" opusă celei bănuite de a fi calvinizantă, care devenise piatra de încercare pentru cei de la Constantinopol. Ea fusese tradusă în grecește, și poate refăcută „de Meletie Sirigul, teologul Bizanțului și de sfîntul mitropolit al Niceii".

Ajungem astfel la sinodul de la Iași, căruia nu i s-a recunoscut, sau i s-a exagerat importanța, pe care totuși, nu trebuie s-o trecem cu vederea.

www.dacoromanica.ro

Sinodul l-ar fi afurisit pe Chiril, însă cei trei teologi ruși care-și însoțeau căpetenia se împotriviră, ca și noul Constantin moldovean care dorea să deie un crez definitiv ortodoxiei, al cărei apărător era. Nu se va pomeni deci decît de un catehism publicat sub numele celui asasinat, și în felul acesta, printr-un *tomos* al patriarhiei, tipărit la Iași, cu slove aduse de la Liov fu condamnată doctrina infectată de erezie.

Bizanțul constantinopolitan se supusese umilinței de a se vedea citat înaintea tribunalului acestui *advocatus ecclesiae*, — cu pretenții imperiale, cu aere de basileus, cerînd să se traducă în greaca vulgară, pe care o cunoștea mai bine, tratatul „predecesorului" său Ioan Cantacuzino, împotriva musulmanilor[46], — care era acum Vasile-Vodă, un fel de Vasile al III-lea în noul Bizanț românesc. Bizanțul înțelegea să-și reia acasă un proces pe care Vasile avea dreptul să-l considere ca fiind deja pe de-a întregul lichidat. Un nou sinod fu convocat deci la Constantinopol, la 30 octombrie 1642, și el își dădu aprobarea; astfel patriarhul proclama pentru a doua oară dogma, la 11 martie 1643. Va fi chiar, sub un alt Partenie (al II-lea), o nouă revizuire: de data aceasta, părerile lui Petru Movilă, publicate într-un tratat din 1645 pentru rușii din Polonia și într-o ediție de la 1649 pentru Moscova însăși, fiind socotite favorabile catolicilor, fură și ele condamnate, și va trebui așteptat pînă la 1662[47] pentru a avea o ediție grecească, republicată la 1672, la Amsterdam însă, nu la Constantinopol.

De la 1642, Atanasie Patelaros, căruia Lukaris îi restituise scaunul Tesalonicului[48], era la Galați, trăind în mănăstirea Sf. Nicolae; el se plîngea de faptul că își pierduse tronul din pricina creditorilor agareni și evrei[49]; părăsi țara numai odată cu căderea lui Vasile. Sirigul era încă la Iași sau la Suceava, vechea capitală moldoveană, dînd traducerea din slavonă în greceşte a Vieții fostului patron al țării, — înainte de introducerea sfintei de la Epivate — Sf. Ioan cel Nou, de la Cetatea Albă sau Moncastro[50].

Acestea se petreceau în momentul în care cealaltă influență, favorabilă catolicismului, continua în Țara

www.dacoromanica.ro

Românească — cu toată trecerea pe care o avea fratele doamnei Elina, Năsturel, care va da primul liturghier pentru sîrbi —, prin şederea acolo a lui Paisie Ligaridis, un chiot, fost elev la colegiul grecesc de la Roma şi tutelat de apostolul Unirii, Leon Allatius ; în 1644 acest arhiepiscop de Gaza[51] era deja în Ţara Românească şi numit, la 1647, propovăduitor al Curţii, rămase acolo pînă la plecarea sa la Ierusalim[52], pentru a se statornici apoi la Moscova, unde locuia la 1673, pregătindu-se pentru o nouă călătorie la Locurile Sfinte[53].

Sinodul din Iaşi, nefiind considerat de patriarh ca o acţiune la care Vasile, cu toată situaţia sa excepţională să fi avut dreptul, un conflict izbucni îndată între protectorul domnesc şi protejatul care ocupa scaunul ecumenic, din pricina violării celor şase puncte impuse Moldovei de capul bisericii ecumenice. Vasile întrerupse îndată plata datoriilor. Sediul patriarhal fu nevoit să cedeze. Partenie trebui să admită în loc de patru supraveghetori, de care îşi putuse feri gestiunea, o comisie de opt membri, dintre care doi arhierei, trei membri ai clerului de jos, ca epitropi şi trei curatori; dintre laici luară parte marele econom, sachelariul, dicheofilaxul şi marele logofăt Lascaris, ca şi marele retor Kunupis (ianuarie 1643)[54]. Pentru a-şi cîştiga şi mai mult bunăvoinţa patronului, el acordă privilegii bisericii din Ismail, refăcută de Gheorghe, fratele lui Vasile[55].

Dar Vasile-Vodă era hotărît să sfîrşească odată cu cel care prima oară nu se ţinuse de cuvînt. Cu atît mai mult cu cît, în 1644, Meletie Sirigul, ajuns mitropolit de Proilav, mergea la Moscova, ducînd scrisori din partea domnului Ţării Româneşti, Matei, fost adversar al domnului Moldovei, pentru a cere în numele patriarhului, cu asigurarea că Vasile însuşi împărtăşeşte această dorinţă, ca ocrotirea Marii Biserici să treacă asupra ţarului Mihail[56].

Dar Meletie ducea cu dînsul şi un răvaş al lui Atanasie Patelaros, care se afla încă în Moldova, şi care înfăţişa pe patronul său domnesc drept „...ajutător tuturor acelora ce cer, are vistieria lui deschisă, şi mila lui se

www.dacoromanica.ro

varsă din belşug peste toţi săracii. Precum rîul Nilului adapă toată ţara Eghipetului, aşa a făcut şi acest cucernic domn: a plătit datorii fără număr ale sfîntului, dătătorului de viaţă Mormînt şi cugetă la o eleimosină şi mai mare decît aceasta"[57]. Fără acest „nou Ahile", spunea cu alt prilej Atanasie, „n-ar mai fi dăinuit la patriarhie piatră peste piatră"[58].

La 1 septembrie, Meletie aflîndu-se încă la Constantinopol, un nou mare vizir, — cel vechi, ocrotitorul lui Partenie, fiind executat — trecea puterea asupra bisericii ecumenice unui alt patriarh. Fusese îndemnat la aceasta de o întreagă demonstraţie a mulţimii înaintea Patriarhiei, pe care Vasile o pusese la cale cu cheltuiala sa prin tălmaciul veneţian Grillo, care voia să-şi însoare fiul cu frumoasa fată a domnului[59]. Acesta hotărîse pînă şi locul de retragere al patriarhului depus: în Cipru[60]. Din punga lui Vasile, uşurată, firește, de încă 40 000 de sultanini, noul ales, un alt Partenie, va plăti turcilor 120 000 din aceşti ducaţi[61]. Într-o scrisoare adresată, la 5 decembrie[62], tuturor prelaţilor şi arhonţilor, domnul Moldovei cerea şefilor de eparhii să se întoarcă la credincioşii lor şi să-l ajute să păstreze pacea şi înţelegerea cu cel pe care îl urcase în Scaun. Pentru limpezilea situaţiei Marii Biserici el cerea un fel de dictatură pe timp de şase luni.

În vremea aceasta Ţara Românească îşi apăra mănăstirile de „închinarea" la Locurile Sfinte. Însuşi patriarhul Partenie I fu nevoit să admită, în aprilie 1641, autonomia celor mai multe din aceste lăcaşuri[63]. Totuşi biserica Sf. Apostoli din Bucureşti, aparţinînd Cantacuzinilor, deveni la 1677 stavropighie patriarhală[64].

Acesta fu momentul culminant în cariera celui care, purtînd un nume împărătesc, înţelegea să cîrmuiască împărăteşte biserica.

Vasile va exercita o influenţă hotărîtoare şi asupra soartei celorlalţi patriarhi.

La Alexandria, domnul Moldovei determinase alegerea, în locul lui Mitrofan Kritopulos, mort în Ţara Românească, a lui Nicolae d'Ascolo, originar din Candia, care deveni patriarhul Nichifor[65]. Sub administra-

www.dacoromanica.ro

ția sa izbucni conflictul între patriarhie și călugării de la Muntele Sinai, care atrăgeau pe credincioși la Cairo, reședință patriarhală, pentru metohul lor. Intervenția lui Vasile fu cerută de patriarh, care, venind din Ivir, făcu chiar o călătorie în Moldova.

Sub patriarhul „moldovean" Ioanichie, Vasile-Vodă, la care se prezentaseră, chemîndu-l ca arbitru, egumenul Teofan și Averchie, fostul mitropolit de Veria, ordonă la 10 august 1645 lui Ioasaf, arhiepiscopul egumen al Sfîntului Munte, — unde, alături de schitul Prodromului, întemeiat de Alexandru Mircea, domnul Țării Românești se vedea o inscripție de tip moldovenesc — să părăsească un așa-zis drept, care nu vine, cum pretindeau călugării, de la împăratul Iustinian, ci de la o concesiune turcească făcută lui Meletie Pigas[66]. Era același an în care Vasile plătea din punga lui tributul Muntelui Athos.

Dar Ioasaf continuă să-și apere ceea ce socotea a fi dreptul său. Vasile se adresă atunci patriarhilor de Ierusalim și de Antiohia. Îl vedem, la 1648, reîmpăcat cu sinaiții[67].

La aceeași dată, solicitat în chestiunea aceasta, Ecumenicul părea că nu se înduplecă a se supune părerii celui căruia îi acorda cu dărnicie vreo treizeci de titluri hărăzite altădată numai împăraților bizantini[68], dar care acum revin celui ce „sprijină toate Bisericile ecumenice"[69], fiind „înlocuitorul prea-sfinților împărați ortodocși"[70], „apărătorul păcii peste tot pămîntul"[71].

Trei ani mai tîrziu îl aflăm pe patronul moldovean din cale afară de mînios din pricina acestei împotriviri. O scrisoare cu cele mai aspre învinuiri e trimisă patriarhului din Alexandria. El știa doar că domnul „își pusese tot sufletul în chestiunea aceasta". „Chiar dacă ar fi să piară lumea și mîine ar fi să mă jertfesc, nu voi părăsi o dată cu viața lucrul acesta bun și drept"[72]. El amenință că va recurge și la autoritatea pașei din Egipt. Ecumenicul trebui și el să accepte mustrări: „Cu treaba aceasta, o, prea-sfințite stăpîn, nu vreau nici răspuns, nici termen, nici zăbavă, nici pretext: da, ori ba! Îți scriu doar ca să știi că în aceasta nu înțeleg a folosi nici pretexte, nici amînări, nici nepăsare. Ce socotești că ai

datoria să faci, fă-o"![73]. Cu intervenția sultanului, sinaiții cîștigară procesul[74].

La 17 ianuarie 1646, patriarhul ecumenic și întreg sinodul dădeau în sfîrșit în chestiunea aceasta o hotărîre dictată de Vasile[75].

Athosul decăzuse. Totuși Atanasie Patelaros, pierzînd scaunul constantinopolitan, întemeia acolo „seraiul" său, în vechea și mica mănăstire a Xystrei[76]. De asemenea, Dionisie al III-lea, patriarh ecumenic, care și-a petrecut o parte din viață acolo, s-a distins ca întemeietor al unor noi lăcașuri[77]. Patriarhul Dionisie al IV-lea și-a lăsat moștenire biblioteca, în 1678, mănăstirii Ivirilor[78]. Aceasta va deveni apoi adăpostul preferat al patriarhului Chiprian[79], care, după o a doua păstorire, veni să moară acolo[80], ca și, mai tîrziu, Ieremia al III-lea[81], Serafim I[82] și Serafim al II-lea[83], Samuil I[84], Neofit al VII-lea[85], Grigore al V-lea[86].

Danii vor continua să fie făcute din partea românilor, ca cea a Sf. Treimi, lîngă Iași, în 1671, pentru Xeropotamos[87].

Teofan, patriarhul Ierusalimului, fusese prietenul lui Vasile și al vecinului său Matei, care făcuse danii bisericii din Betleem. Acest oaspete al țărilor românești murind la 1644, Vasile impuse, împotriva candidaturii lui Meletie de Ohrida, pe Paisie, egumenul mănăstirii moldovenești a Galatei, care fu hirotonisit, la 23 martie 1645, în frumoasa ctitorie a celor Trei Ierarhi, la Iași, măreață clădire din piatră sculptată și poleită, de către doi prelați moldoveni, alături de trimișii patriarhului ecumenic, Grigore de Lárisa și Lavrentie de Casandria[88]. El avea să revadă Moldova în 1649[89].

Dar în momentul triumfului deplin al lui Vasile asupra tuturor rezistențelor, atît de slabe, ale Bisericilor patronate de dînsul, Meletie de Ohrida încercă să se răzbune împotriva celui care îi refuzase Scaunul Ierusalimului. El le șopti turcilor despre o coroană împărătească pe care patriarhul ar fi pregătit-o pentru încoronarea lui Vasile[90]. Agentul țarului o spune și el în termeni limpezi: „Vasile ar fi voit, în timp ce sultanul ar fi fost

www.dacoromanica.ro

plecat la război împotriva insulei Creta, și a Maltei, să strîngă o armată și să meargă la Constantinopol ca să-i ia locul acestuia" (1645)[91]. Nu cîntase oare Patelaros în versurile sale această „glorie", acest „sprijin", această „unică lumină", această „bucurie" a „națiunii", care e de fapt împăratul: Ἀλλά, σύ, ἀξιοθαύμαστε, εἶσαι ὡς βασιλεὺς εἰς ἡμᾶς? În vreme ce amiralul turc ar fi luptat în Creta, corăbii venețiene, purtînd oșteni ai regelui Poloniei, l-ar fi adus la Constantinopol și Grecia creștină s-ar fi ridicat dintr-odată pentru a sprijini acest tron al Împărăției creștine[92]. Dar, plătind 15 000 de taleri, Vasile puse să-i fie spînzurat adversarul.

Vasile sfîrși prin a înlătura pe violentul patriarh Partenie cel nou, Oxys, cel care ceruse reintroducerea „zetiei"[93], care-l nemulțumise, silind pe fostul mitropolit de Palaiopatrai, Teofan, să părăsească Moldova pentru a veni să se justifice în fața predecesorului său[94]; cu încuviințarea sa formală se făcu alegerea de către sinod, în octombrie 1646, a lui Ioanichie II de Heracleea, un insular[95], care supuse patriarhiei biserica moldovenească a Ismailului, închinată o dată mănăstirii atonite Karakalu[96].

Dar căderea acelui „Oxys", învrăjbit și cu Paisie al Ierusalimului, al cărui metoh la Constantinopol devenea concurentul patriarhiei — Paisie fu însărcinat la 1649, să pună la cale, împreună cu țarul[97], o ligă creștină —, va pricinui intervenția, pe care am urmărit-o în sucitu-rile-i capricioase, dar i-am și subliniat sensul, împărăteș-te dominator, a lui Vasile-Vodă.

Cînd iarăși se constitui o opoziție împotriva noului patriarh Ioanichie, se vede cu cîtă energie interveni dictatorul moldovean în favoarea protejatului său. Prelații și arhonții primiră neclintiți mustrările imperialului personaj. Urîndu-i toate fericirile pentru el și familia sa, ei se declară pe deplin convinși de argumentele sale, care i-au scos de la umbră la soare. Acceptă judecata lui Vasile cu privire la nemilosul Partenie; cît despre Ioanichie, îl găsesc „cinstit, modest, bun, blajin, simțitor, milostiv și înzestrat cu toate darurile pe care trebuie să le aibă patriarhii și episcopii, și mai presus de toate avînd renumele unui om sfînt și cu înclinări foarte creștinești";

www.dacoromanica.ro

nici o furnică n-ar pătimi de pe urma lui. Ei sînt dispuși să părăsească fără zăbavă Constantinopolul[98] (decembrie 1646).

Însă Partenie aţîţa spiritele. În septembrie 1647 bietul Ioanichie căuta mijlocul de a-l cîştiga, propunîndu-i să se retragă în locul pe care i l-ar indica Vasile[99]. El se credea destul de puternic pentru a putea încerca, — este al doilea caz de pretenţii asemănătoare — să facă a se alege la Constantinopol, cu învoiala lui Matei-Vodă, ca mitropolit al Ţării Româneşti, Ştefan[100]; în Moldova lui Vasile desigur că nu ar fi îndrăznit[101]. Iar Matei va cere în 1653, ca acest Ştefan să fie înlocuit cu Ignatie, episcopul de Rîmnic, ceea ce se şi întîmplă. Domnul muntean adăpostea în momentul acela, în frumoasa mănăstire de la Căldărușani, pe care o întemeiase de curînd, aproape de Bucureşti, pe Paisie al Ierusalimului[102].

În sfîrşit Partenie îşi recîştigă tronul la 28 octombrie 1648, susţinut de catolici, dar nu şi de ambasada Franţei. Printre cei care-l ajutaseră, era şi agentul lui Vasile, intrigantul grec Pavlachi. Doi ani mai tîrziu, Atanasie Patelaros fiind la Constantinopol, puternicul samsar al candidaţilor la patriarhie va fi asasinat de ieniceri pe străzile oraşului.

Noul patriarh, Paisie, va încerca să se împace cu Vasile, a cărui situaţie, din pricina hărţuielilor sale cu tătarii şi cazacii, era zdruncinată acum, trimiţînd un emisar la Iaşi. Dar la 10/20 mai 1651, nişte turci îi pregătiră aceeaşi soartă ca şi lui Pavlachi. Ioanichie, protejatul domnului Moldovei, despre care se bănuia că ar fi fost amestecat în cele două asasinate, fu deci restabilit. El nu s-a putut menţine şi, fiind înlocuit de Chiril al III-lea, n-a avut bani destui pentru a înlocui el însuşi pe acest şef, trecător, al Marii Biserici; Paisie de Lárisa, învingătorul său, împreună cu Ioanichie, care se întorsese[103], ocupară pe rînd tronul. Patriarhia se afla acum la dispoziţia turcilor de vază, care tîrau după dînşii, în căderea lor, pe cei pe care-i ocrotiseră. Se ajunse astfel la un asemenea hal de decădere încît patriarhul Partenie al III-lea din Chios, denunţat că s-ar fi înţeles cu moscoviţii, fu spînzurat ca cel din urmă din raialele trădătoare, şi trupul său azvîrlit în mare, la 1657[104].

www.dacoromanica.ro

Matei Basarab, domn al Ţării Româneşti

www.dacoromanica.ro

Căci în epoca aceasta Constantinopolul religios, sub influența războiului înverșunat al cruciaților apuseni împotriva sultanului, după insuccesul vizirului Kara-Mustafa la Viena, încerca să reiee o misiune politică: patriarhul Dionisie se adresa căpeteniei cazacilor, hatmanul Bogdan Hmelnițchi, iar colegul său de la Peć scria țarului însuși. Un emisar al Ecumenicului, Isaia de la Muntele Athos, venea de la Moscova la București, unde domnea un Cantacuzin cu amintiri imperiale, pentru a stîrni o mișcare comună împotriva sultanului[105], însă emisarul sfîrși prin a trece la uniți, și a obține de la austrieci un Scaun episcopal, între românii supuși coroanei lor[106].

Astfel, către sfîrșitul domniei lui Vasile, numai umbre de patriarhi se perindă pe tronul lui Lukaris, stropit cu sînge: Ioanichie al II-lea, Chiril de Tîrnovo, Atanasie al III-lea, Paisie I. Domnul Moldovei impune atunci pe Patelaros, atîta timp adăpostit în țara sa, dar acesta era acum, pentru mediul constantinopolitan un străin, și el se grăbi să demisioneze pentru a trece în Rusia, unde a și murit[107]. Aceasta va fi și hotărîrea lui Paisie de Lárisa, în iulie 1653[108].

În curînd totuși Vasile — care a fost și fondatorul unei mănăstiri la Calavrita, în acea Moree în care mănăstirea Megaspileon primea închinarea bisericuței constantinopolitane a Vlah-Saraiului[109] — avea să fie izgonit de o răscoală, iar reîntoarcerea sa fu trecătoare. Sprijinul românesc va lipsi vreme îndelungată, într-o epocă în care au fost pînă și patriarhi de trei zile.

Amintirea marelui patron rămăsese cu toate acestea atît de puternic întipărită în sufletele grecilor, încît mai tîrziu, bogatul domn Gheorghe Duca, — de fapt un biet rumeliot, fiul unui șerb de spahiu, care a venit să și-l reclame de pe tron, — putea fi considerat ca fiul monarhului cu ambiții împărătești[110].

Era patronilor români va învia din nou, dar mai presus de patriarhi avea să se impună noua autoritate a dascălilor, a „filosofilor" și a cărturarilor.

www.dacoromanica.ro

Cu toate acestea, în momentul în care se hotăra, la 1654, soarta măreției domnii a lui Vasile Lupu, un patriarh de Antiohia, Macarie al III-lea, însoțit de diaconul său Pavel de Alep, care era să descrie apoi în siriană această călătorie, trecea din Țara Românească în Moldova, și de acolo la cazaci și la Moscova, pentru a străbate apoi la întoarcere țările române[111].

Ideea bizantină reapare atunci sub fiul presupus al luxosului și mărețului, „venețianului" Radu, acel Mihnea care cîștigase tronul muntean cu sprijinul prietenilor săi turci. Cel care era prezentat uneori ca un renegat, nu se mulțumi să-și schimbe numele, preluînd pe acela al gloriosului Mihai Viteazul, pe urma căruia a vrut, cu riscul unei catastrofe, să înfăptuiască și el aceleași fapte vitejești și să transforme în „arhiduce" titlul demodat, fără nici o valoare actuală, de „duce" de Făgăraș și de Amlaș, în Ardeal, adoptînd în locul corbului în care se preschimbase vulturul muntean, vulturul bicefal al împăraților; el străbătu, de Florii, străzile capitalei muntene, cu un alai împărătesc, ținînd de frîu calul mitropolitului; puse să fie încoronat ca un împărat, în capitala sa munteană, de către acest vremelnic patriarh, și Pavel de Alep ne-a transmis amănuntele acestei ceremonii. Acest „credincios întru Hristos" este un „monarh" independent, căruia doar coroana-i lipsește, în locul cușmei domnești, sau al celei de ofițer al ienicerilor, pentru a părea un adevărat „basileus". Un alt cap religios al grecimii, Dositei, patriarhul Ierusalimului, care-l socoate „fiul unui biet om din Ianina", va critica cu severitate această :emeție a omului aspru, fără cunoștințe în domeniul Bisericii, care „nutrea gîndul să învingă pe otomani și să spulbere, el, un zănatec, împărăția lor și să se facă numit împărat"[112].

„Împăratul" *in spe* se grăbi să-i arate oaspetelui sirian cît de mult îl interesau chestiunile de teologies pentru un „basileus" era o datorie. Cu prilejul tîrnosirii bisericii Mitropoliei din București, el își dovedi priceperea în acest domeniu în așa măsură încît „să lase a crede că tîrnosise pînă atunci o mie de biserici, atît era de

www.dacoromanica.ro

priceput şi de înţelegător al rostului faptelor, şi atît de bine cunoştea tipicul la cărţi şi la tragerea clopotelor"[113].

El cutează, deci, să se gîndească la o *reformă generală a Bisericii*. În acest scop, întocmai ca unul dintre predecesorii săi la Bizanţ, el întocmi un conciliu care-şi ţinu adunările, în ianuarie 1659, în fosta capitală a Tîrgoviştei. Se ocupară de botezul laicilor, de al eterodocşilor, de scutirea de post, de căsătoriile repetate de trei şi de patru ori, de concubinaj şi de despărţenie, de spovedanie şi împărtăşanie, de plata preoţilor, de disciplina călugărească, de drepturile pe care le au ctitorii de-a fi ajutaţi în sărăcie, de controlul domnesc asupra mănăstirilor, de simonia pe care domnul pretindea că ar fi stîrpit-o din ţara sa. Patriarhului Partenie i se comunicară doar hotărîrile luate.

Ecumenicul protestă: sînt anumite măsuri printre acestea, pe care spiritul său tradiţionalist, mai îngust, refuză să le admită. De aceste chestiuni rămîne să se ocupe teologul patriarhiei, Gheorghe Coressi. Dar „hegemonul" Mihnea-Mihai îi răspunse împărăteşte: citînd pe Sozomen şi pe Teodoret, pe Kedrenos în a sa *Sinopsis*, el declară că vrea să ţină seama de „cerinţele vremii şi a locurilor", şi să informeze lumea ortodoxă. El pledează pentru o mai largă toleranţă. Judecător îi este doar conştiinţa, de care Dumnezeu va ţine seama[114].

Ridicîndu-se în numele crucii împotriva turcilor, el va sfîrşi prin a fi învins, surghiunit şi a murit neştiut de nimeni[115], dar, prezentînd odată aceste documente, care din fericire ni s-au păstrat, eu spuneam cu privire la valoarea lor: „Părerea pe care oamenii şi stăpînirile o au despre sine este un adevăr chiar atunci cînd împrejurările îi împiedică de a le transforma în realităţi"[116].

Puţin timp după aceea, tot din aceeaşi Ţară Românească, în care după doi Ghica, albanezi românizaţi, domnea Radu, fiul „grecului" Leon, s-a întors patriarhul Partenie al IV-lea pentru a ocupa din nou Scaunul constantinopolitan[117]. La 1667, cînd era încă acelaşi domn pe tron, el demisionă: îl regăsim ca mitropolit de Proilav, bucurîndu-se de veniturile Scaunului din Tîrnovo[118].

www.dacoromanica.ro

Dositei, patriarh al Ierusalimului

www.dacoromanica.ro

III. Cantacuzinii români şi biserica ortodoxă

Este epoca în care marile familii bizantine joacă un rol de frunte în ţările româneşti. După acel Dimitrie Paleologul, „cavalerul" folosit, după cum am văzut, ca ambasador creştin, în numele cruciatei apusene, la hanul tătarilor, şi care se stabili în Moldova, unde se căsători cu o rudă a dinastiei Movileştilor, cîştigîndu-şi o situaţie foarte înaltă în lumea partidelor moldoveneşti[119], doi dintre Cantacuzini, Gheorghe (Iorgaki, în româneşte Iordache) şi Toma au fost, sub domnia lui Vasile, „duşmanul grecilor", în fruntea boierimii ţării. Fratele lor Constantin, om foarte învăţat, care luase de soţie pe bogata moştenitoare, fiica domnului Ţării Româneşti Radu Şerban, Elina, femeie înţeleaptă, fu bănuit de ambiţii la tron de către al doilea Ghica, şi executat[120]. Numeroşii săi fii: Drăghici, al cărui nume fusese luat, ca şi al celui de-al doilea, Şerban, din ascendenţa mamei lor şi din mediul românesc, Constantin şi Mihai, Iordache, Toma, luară conducerea opoziţiei pămîntene, ajungînd chiar la fuga peste graniţă şi la conspiraţie pentru a se înstăpîni pe moştenirea războinicului strămoş, cuceritorul, în două rînduri, după Mihai Viteazul, al Ardealului.

Murind Drăghici, cel mai în vîrstă dintre ei, Şerban, care purta pe blazonul său vulturul bicefal, şi pe un document al căruia e înscrisă, în două iniţiale, amintirea Imperiului constantinopolitan, cîştigă o coroană pe care, prin toată politica sa de alianţă cu imperialii de la Viena, în război cu turcii, el voia să o schimbe cu coroana Constantinopolului, despre care se credea că ar putea fi uşor adusă din nou la lumină. Datorită acestor influenţe, fu îngăduită clădirea unor noi biserici, alături de cele şaptezeci care se păstraseră. Numărul încuviinţărilor de construcţii acordate de teribilul mare vizir, bătrînul Mahomed Köprülü, îl pun, după spusa lui Cantemir, în rînd cu Iustinian[121].

În legătură cu această nouă înaintare a aristocraţiei bizantine, a doua după epoca lui Şeitanoglu, trebuie adăugat şi cercul acelora dintre care se alegeau pe atunci

www.dacoromanica.ro

Une feuille du livre du patriarche Dosithée de Jérusalem sur son Eglise

O filă din cartea patriarhului Dositei al Ierusalimului

www.dacoromanica.ro

patriarhii, care se cereau să fie la nivelul cărturarilor în stare să-i depășească. Dionisie al IV-lea, care ocupă, la 29 octombrie 1671[122], Scaunul ecumenic, era dintr-o familie de „muselimi" care pretindeau că se înrudesc cu Comnenii, și el urmase cursurile Academiei din Constantinopol. Fără să fi îmbrăcat mai înainte rasa călugărească, el avusese, la 1662, situația de mitropolit al Lárisei, care în vremea aceia adăposti pe sultanul Mahomed al IV-lea, plecat la război. „Rudele" sale se aflau printre turcii cei mai de vază. În momentul acela, Cantacuzinii erau deja stăpînii Țării Românești unde așezaseră un domn care stătea la cheremul lor[123]. Orgoliul, socotit insuportabil, al acestui patriarh, dar și prezența în Țara Românească, a lui Gheorghe Duca, dușmanul Cantacuzinilor, îl făcu să-și piardă situația, resemnîndu-se la aceea de mitropolit de Filipopol (14 aprilie 1674).

După un neînsemnat Gherasim al II-lea și după întoarcerea lui Partenie al IV-lea (1675—1676), Dionisie reveni la putere pentru trei ani: păstrînd legăturile cu țările românești, unde Duca făcuse pace cu Cantacuzinii, el înregistră închinări de mănăstiri la Locurile Sfinte[124]. Dar, cu toată prezența pe tronul Țării Românești a rudei sale Șerban (1678—1688) el fu înlocuit, încă de la 1679[125] din pricina relațiilor sale cu ambasadorul rusesc; el se adăposti în Țara Românească, — scaunul patriarhal fiind ocupat de un Atanasie al IV-lea, apoi, îndată, de chiotul Iacov (1679—1683) — dar în 1683[126] își recăpătă Scaunul, pe care îl va pierde apoi peste cîteva luni, fiind învins de uneltirile lui Partenie al IV-lea[127]. Din nou, în 1685, oarecum fără voia lui, se impuse Iacov. Cea de-a patra păstorire a lui Dionisie (1686—1687), datorită lui Șerban, nu ținu mai mult de cîteva luni.

Iacov azvîrlise anatema asupra domnului Țării Românești[128].

În timpul domniei lui Șerban desigur că Dionisie va fi fost de ajutor domnului, care voia să înlăture pe mitropolitul țării Varlaam, — numit de Grigore Ghica, dușmanul mitropolitului Teodosie care manifestase împotriva amestecului grecilor în treburile țării; el ținea să fie restabilit Teodosie. Patriarhul, amintindu-și de alegerea, de altfel, numai de formă, a mitropoli-

www.dacoromanica.ro

tului Ignatie, ar fi dorit ca pîrîtorul să se fi înfățișat înaintea tribunalului său. O comisie de anchetă fu trimisă la București, cu mitropolitul de Maroneea și marele logofăt Ianachi Porfirita. Ei întruniră un sinod al țării și înscăunară din nou pe Teodosie[129].

IV. Constantin Brîncoveanu, domnul Țării Românești, și legăturile sale bizantine

Dar în 1688 începe domnia în Țara Românească a lui Constantin Brîncoveanu, și patriarhia va fi condusă rînd pe rînd de clienții domnilor Moldovei și ai Țării Românești, aceștia fiind ei înșiși protectorii recunoscuți și îndatorați ai noii Renașteri grecești.

În vremea în care Cantacuzinul Dimitrie, care își petrecuse viața la Constantinopol înainte de a obține Scaunul moldovenesc, cheltuia cu refacerea tronului patriarhal[130] și venituri pentru patriarhie se adunau de la mănăstirile Cetățuia și Cașin, din Moldova[131], patriarhul Iacov era susținut de domnul Moldovei Constantin Cantemir, un om de țară, fost ofițer la poloni, care cu toate acestea se lăsa influențat de călugărul cretan Ieremia Cacavela, educatorul fiilor săi; în această Moldovă își va căuta el adăpost în 1688; aici i se păstrează piatra de mormînt[132]. Brîncoveanu, domnul Țării Românești, care nu o dată va hotărî asupra soartei celui ce avea să ocupe tronul domnesc din Iași, rămînea sprijinul lui Dionisie al IV-lea, ruda Cantacuzinilor, și pentru a-l susține el formă un întreg partid, în care se aflau mitropoliții de Heracleea, de Chalkedon, de Ganos. Scos din Scaun la 1694, bătrînul cleric se stabili din nou în Țara Românească, unde își sfîrși zilele la 23 septembrie 1696, în Tîrgoviște[133]. Moartea sa îngădui ca noua păstorire a lui Calinic al II-lea să continuie pînă la 1702, și numai datorită morții acestui prelat, Gavriil al III-lea de Chalkedon se putu instala pe tronul patriarhal, pentru cinci ani[134].

www.dacoromanica.ro

Dar în patriarhul persecutat prin stăruința lui, bogatul și puternicul Brîncoveanu găsise un rival al supremației sale, pe cînd de atîta vreme nici un patriarh nu cutezase a-și manifesta o altă opinie decît cea a ocrotitorilor moldoveni și munteni. El refuză să ridice anatema aruncată asupra lui Șerban, și nu admise ca sinodul să fie tratat cu asprime. Se plînse că din Țara Românească nu i se mai trimite punga de 500 de lei și șuba de samur, cu daruri pentru arhierei, în ziua de Crăciun. El i se adresează ca „prieten credincios și drept întru Domnul al Măriei Tale", dar în același timp „ca păstor sufletesc și patriarh..., fără vreo prefăcătorie și colachie"; prin purtările sale, domnul a mers într-atît de departe încît i s-ar putea refuza împărtășania[135]. Apoi, în noiembrie 1700, el interzice harnicului patron al tipăririi cărților bisericești în toate limbile Răsăritului de a mai folosi în publicațiile sale greaca vulgară, în afară de „Viețile Sfinților, de panegirice și alte lucrări asemănătoare"[136]. De altfel, anumite măsuri fuseseră luate împotriva mitropolitului de Dristra, și cînd viitorul patriarh al Ierusalimului, Hrisant Notaras, voi să intervină în favoarea preotului Nicolae din Sinope, duhovnic al domnului, el fu ocărît cu cuvintele cele mai aspre, amenințat fiind cu „foarfecile patriarhale"[137]. Lupta contra iezuiților din Ardeal dădu în sfîrșit prilejul unei împăcări[138].

Brîncoveanu susținuse în vremea din urmă pe patriarhul Gavriil (1702—1707). În timpul acesta, la București sînt sfințiți episcopi *in partibus*, ca cel de Sevastia și de Nyssa[139], meniți să se stabilească acolo. El zădărnicise alegerea, datorită lui Alexandru Mavrocordat, a patriarhului Neofit al V-lea. Al doilea succesor al acestui prelat, Atanasie al V-lea, fu primit la Iași, după destituirea sa, de către fiul mai mic al lui Alexandru, Ioan, care după trădarea, după trecerea la ruși a lui Dimitrie Cantemir, devenise, în așteptarea reînscăunării fratelui său Nicolae, cîrmuitorul Moldovei. El se stinse în mica mănăstire Păun, din județul Iași[140]. Succesorul său, Chiril al IV-lea, era la Iași în 1712[141], ca și Paisie al II-lea (după 1743)[142]. Biserica patriarhiei va fi refăcută prin contribuția, cerută public, a celor doi domni[143]. Acest Scaun

www.dacoromanica.ro

Constantin Brîncoveanu, domn al Ţării Româneşti (gravură contemporană) de Alessandro de Via

www.dacoromanica.ro

ecumenic consimțea, împreună cu toate celelalte, de altfel, să recunoască formal pînă și noua organizare anticanonică a bisericii rusești de către brutalitatea laică.

Biserica ortodoxă rămîne de fapt, pînă la jumătatea veacului al XVIII-lea, sub imperioasa influență a românilor bizantinizanți.

Legat prin atîtea amintiri și ambiții de Constantinopolul stăpînilor săi, Șerban Cantacuzino punea să i se ridice în acea capitală, în care era de pe atunci casa lui Duca Vodă, și va mai fi aceea a lui Dimitrie Cantemir, un adevărat palat, la Curù-Ceșmè[144].

Pelerinajul la Locurile Sfinte și la Muntele Sinai, în 1682, al Elinei Cantacuzino, fiica lui Radu-Vodă Șerban și mama lui Șerban Cantacuzino, împreună cu fiul ei Mihai, care în amintirea acestei călătorii, va ridica în mijlocul codrilor nepătrunși ai Carpaților mănăstirea Sinaia[145], și cu fata ei Stanca, mama viitorului domn Constantin Brîncoveanu, al cărui portret se păstrează la Muntele Sinai, acest pelerinaj avu caracterul unei adevărate expediții împărătești, turcii îngăduindu-le un alai de aproape două sute de ostași[146]. Una din consecințele acestui pelerinaj a fost și închinarea către sinaiți a splendidei ctitorii a lui Mihail Cantacuzino de la Rîmnicu Sărat[147].

Binefacerile lui Brîncoveanu s-au întins pînă la mănăstirea Sumela, lîngă Trapezunt[148], dar Patriarhia din Constantinopol a tras puțin folos, și, după cum am văzut, s-a și plîns pentru aceasta.

Ultima stavropighie de seamă în țările românești a fost cea a marii ctitorii a lui Brîncoveanu, Hurezi, Scaunul Ierusalimului primind în același timp și splendidul lăcaș al lui Nicolae Mavrocordat, Văcărești[149]. Patriarhia ajunsese pe atunci să nu-și mai poată plăti datoriile, fiind silită să restrîngă în modul cel mai modest cheltuielile de administrație, cu „doi singuri preoți și doi diaconi, slujind rînd pe rînd", pînă cînd Grigore Matei Ghica, domnind atunci în Moldova, interveni pentru a face să înceteze administrația nefericită a patriarhului Ieremia al III-lea[150].

www.dacoromanica.ro

Ea își pierdea pe deasupra vechea sa independență față de stat prin intervenția, la 1741, a lui Gherasim, mitropolitul Heracleii. Din porunca sultanului, fu stabilit un ordin de alegători, compus numai din capii bisericilor Heracleii, a Ciziculuí, a Nicomediei, a Niceii și a Chalkedonului[151]. Și datorită acelorași intervenții, sultanul cruță biserica de noi cheltuieli, dînd un edict prin care fiecare nou patriarh era dator să aducă cu sine o zestre personală de 120 000 de lei [152].

Brîncoveanu folosea uneori în legăturile sale cu Biserica un mod de exprimare întru totul asemenea cu acela al lui Vasile Lupu. Astfel, atunci cînd se adresează călugărilor sinaiți, atît de favorizați totuși de familia lui, în acești termeni pe care-i cuprinde scrisoarea adresată mitropolitului Clement de Adrianopol: „Și vroim ca din partea noastră să-i chemi Prea Sfinția Ta și să li spui să stea liniștiți, și ca niște călugări și creștini, și să se cîrmuiască și să meargă cum au mers și au petrecut părinții mănăstirii, de cînd s-a întemeiat pînă acum. Căci înnoirile sînt semnul ereziilor, și de au vreun cuvînt, să-l spuie Bisericii, care nici n-a nedreptățit, nici nu nedreptățește pe nimeni. Și, dacă poate nu se mulțumesc cu doi patriarhi, să facă să vie și altul la un loc, și ce vor găsi toți că e bine, să primească și ei; și să li spui încă și aceia că așa trebuie să facă, și nu altfel. Căci și noi toți, și împărații creștinilor, ce sînt mai mari ca noi, ascultă de hotărîrea patriarhilor... Iar, dacă vor face altfel și vor desprețui pe maica noastră Biserica, și-și vor bate joc de sinod și vor grăi cuvinte necuvioase despre patriarhi, ori de unul, ori și de toți, să știe că și noi, ca fii ai Sfintei lui Dumnezeu Biserici, li vom sta împotrivă, în ce chip vom putea. Să le spui toate, Frea-Sfinția ta, așa cum scriem și să avem răspuns" (1690)[153]. E drept că fostul arhiepiscop de la Muntele Sinai, Anania, a răspuns în termeni care erau departe de a fi respectuoși față de Dositei al Ierusalimului[154]: acesta e pentru dînsul însuși fiul Satanei, care prin viclenia sa a izbutit să-l atragă și pe Ecumenic; ca pe vremea marelui moldovean, el se referea la *novela* împăratului Iustinian. Firește, domnul Țării Românești rămîne un monarh „cucernic,

luminat și prea înțelept", dar i se face cunoscut că mai presus de prestigiul său este puterea sultanului.

Modul în care Brîncoveanu vorbește sinodului de la Ierusalim, cu prilejul alegerii lui Hrisant Notaras ca succesor al unchiului său dovedește că el socotea că și Scaunul acesta era tot sub oblăduirea sa[155].

Atitudinea patriarhului Dionisie față de Teodosie, mitropolitul Țării Românești, înlăturat de grecizatul Radu-Vodă care-l dușmănea, pentru a face loc lui Varlaam; ordinul său formal, trimis unui domn atît de conștient de drepturile sale ca Șerban Cantacuzino de a relua procesul și a face dreptate clericului prigonit, arată în ce fel înțelegea Ecumenicul să-și mențină drepturile. Însă hotărîrea a trebuit să fie luată în sinodul țării, cu participarea egumenilor și a boierilor[156]. Cam pe aceeași vreme, i se încredința lui Teodosie, înscăunat din nou, misiunea de a hirotonisi un mitropolit de Sevasta (1696)[157].

Dacă patriarhul Calinic controla mărturisirea de credință a mitropolitului Filadelfiei, superiorul bisericilor ortodoxe din posesiunile Veneției, și ar fi dorit să aibă sub autoritatea sa chiar scaunul Kievului, pentru a împiedica dezvoltarea propagandei catolice[158], în schimb, patriarhul ecumenic „îngăduie" doar, în 1708, trecerea de la episcopia de Rîmnic la mitropolia munteană a tipografului și artistului Antim Ivireanul, — la a cărui alegere, făcută la București, luaseră parte și patriarhii de Alexandria și de Ierusalim[159].

Patriarhia din Constantinopol se amestecase acum, în a doua jumătate a veacului al XVII-lea, și în treburile Bisericii moldovenești. Marele mitropolit Dosoftei însoțise în refugiul său pe regele Poloniei Ioan Sobieski, care năvălise în țară; pentru a-l depune, constantinopolitanul Dimitrașcu Cantacuzino, care nu cunoștea drepturile acestei Biserici, de o seamă cu patriarhiile, recurse la autoritatea Constantinopolului; și cum mai tîrziu Constantin Brîncoveanu se obișnuise a vedea că patriarhul se amestecă, în numirea și destituirea episcopilor săi, el se adresă, la cererea monarhului polon, către același Scaun pentru a obține, în 1693, ca Dosoftei să fie restabilit[160]. Îl vom vedea pe mîndrul patriarh Calinic al II-lea, dînd dezlegare sufletului lui Constantin

www.dacoromanica.ro

Cantemir, fostul domn al Moldovei, pentru iertarea tuturor greşelilor sale ca domn şi pentru călcarea canoanelor[161]. Cînd episcopul Ghedeon fu înaintat mitropolit al Moldovei, patriarhul Atanasie îl mustră cu asprime pentru că nu-i ceruse mai dinainte încuviinţarea: Nicolae Mavrocordat, ajungînd domn al ţării, interveni pentru ca ceea ce fusese socotit ca o călcare a canoanelor să fie totuşi „iertat"[162].

Dar, cu toate aceste schimbătoare legături între ocrotitorul care insistă şi ocrotitul, care uneori rezistă, capitala Ţării Româneşti rămîne totuşi un centru de concentrare bizantină pentru capii ortodoxiei.

În 1693 Brîncoveanu găzduia la Bucureşti pe Clement al Adrianopolului, pe Auxentie al Sofiei, Eftimie al Pogonianei, Maxim de Hierapolis, adunaţi la un sinod, pentru dezlegarea de păcate a episcopului de Rîmnic[163]. În Ţara Românească îşi sfîrşi zilele Meletie de Ohrida[164]. Ni s-a păstrat o Istorie manuscrisă a patriarhilor din Antiohia dedicată lui Brîncoveanu de către oaspetele său, fostul patriarh Atanasie al III-lea[165]. Tot către Brîncoveanu se adresa episcopul de Črven în cearta lui cu cel de Lovča[166]. Din banii săi, Brîncoveanu ridica la Constantinopol biserica Galatei[167]. Sub domnia lui Ştefan Cantacuzino putea fi văzut la Bucureşti episcopul de Betleem[168].

Din toate părţile, alţi clerici prigoniţi, egumeni bizantini înfometaţi, cărturari fără sprijin, se adunau la curtea unui Brîncoveanu şi a unui Nicolae Mavrocordat. Un Ioan Abramios, care ajunsese predicator la curtea din Bucureşti, o socotea, venind din Veneţia, de unde fusese nevoit să plece, ca pe „refugiul nefericitei noastre naţii"[169]. Un Gheorghe Maiota se grăbea să revendice pentru el postul de preceptor al copiilor domneşti. Corfiotul Atanase Kontoidis fu, ani de-a rîndul, oaspetele Moldovei, lucrînd la opera-i de traducător, gustînd vinurile călugărilor de la Sfîntul Mormînt şi glumind pe seama boierilor solemni, indiferenţi la farmecul unei societăţi alese[170]. Prin reprezentanţii diferitelor provincii se reconstituia astfel Bizanţul.

www.dacoromanica.ro

Dar dacă intervenția puternicului domn al Țării Românești ajunse, la 1695[171], spre marea mulțumire a noului episcop sinait, Ioanichie, să împace cele două părți înduşmănite, dacă Dositei, marele patriarh al Ierusalimului crezuse chiar că poate vorbi de „mănăstiri din Ungrovlahia supuse Scaunului său din Ierusalim" (εὑρίσκεσθαι ἐν τῇ Οὐγκροβλαχίᾳ μοναστήρια ὑποκείμενα τῷ Ἱεροσολύμων ἢ ἑτέρῳ πατριάρχῃ), împotriva acestei pretenții se ridică mitropolitul țării, Antim, acel ivirean atît de talentat, caligraf, miniaturist, tipograf, predicator, care, referindu-se la canoane, declară formal, într-o scrisoare plină de energie, adresată patriarhului ecumenic, că ceea ce se găsește în eparhia lui nu poate fi supus decît numai lui. Asemenea drepturi n-au putut fi dăruite de ctitori. „Noi nu ne putem dărui drepturile, chiar dacă un înger, pogorît din cer, ne-ar porunci-o" (26 decembrie 1710)[172]. De altfel, și de cealaltă parte, cînd Hrisant, noul patriarh al Sfîntului Mormînt voi să ridice la rangul de arhierei la Ierusalim pe egumenii mănăstirilor moldovenești închinate, el se va lovi de împotrivirea clerului din Ierusalim[173].

La aceeași epocă, Gherasim al II-lea de Alexandria, un cretan (1688—1710), stabilit în Moldova de la sfîrșitul veacului al XVII-lea, trecea în Țara Românească și lua parte la opera de editare întreprinsă și condusă de mitropolitul țării, Antim Ivireanul; el a scris Panegiricul lui Constantin cel Mare, dedicat lui Brîncoveanu, care a pus să fie tradus în românește. Într-o scrisoare către Gherasim, Nicolae Mavrocordat declara că Platon îl „răpește" prin „arta magică a ideilor" sale și Aristotel prin elementul moral al filozofiei lui. Succesorul său, Samuil, veni la Iași în 1715, și în această Moldovă, ca și în Muntenia, el începu să umble după închinări de mănăstiri față de Scaunul său[174].

În vremea în care patriarhul ecumenic Calinic al II-lea lua, împotriva lui Brîncoveanu, apărarea „elenismului" curati al Bisericii, marele dragoman al Porții, Panaioti Nikusios, vorbind de contingențele naționale ale epocii sale, întrebuința termeni arhaici, ca moesi (pentru români), sarmați (pentru poloni), ruteni

www.dacoromanica.ro

Hrisant Notaras, patriarh al Ierusalimului

www.dacoromanica.ro

(pentru ruși, sau cazaci)[175]; în cursul campaniei turcești împotriva Poloniei, el era cu gîndul la Democrit din Abdera![176] Marele dascăl Sevastos Kimenites traduce în greaca vulgară, pentru Brîncoveanu, tratatul lui Aristotel „Despre virtuți și vicii"[177]. Refăcînd jilțul patriarhal din biserica Sf. Gheorghe, Dimitrie Cantacuzino pomenea, în versuri de o factură clasică, despre „ura barbarilor" care distruseseră jilțul[178]. Hrisant Notaras citează pe Homer. Alexandru Mavrocordat, adresîndu-se tînărului voievod Constantin Duca[179] folosea o limbă de o artificialitate căutată. Sevastos Kimenites, care în București avea să-și sfîrșească zilele[180], întrebuința același purism în scrisoarea către Hrisant, „fiul său spiritual", nevoit să trăiască în pribegie, în „Moesia" românească[181]: el pomenea și de Alexandru cel Mare. Stilul lui Nicolae Mavrocordat, și el mare logofăt al Bisericii, și mai tîrziu domn al țărilor românești, va fi împodobit cu citații antice, pentru care primea călduroasele felicitări ale tatălui său[182].

În același timp, trecutul bizantin începea din nou să trezească atenția. Hrisant cerea fiului lui Duca-Vodă, tînărul Constantin, să-i înapoieze manuscrisele lui Nichifor Gregoras și a lui Laonikos Chalkokondylas. El trebuia să primească și un manuscris al lui Bryennios[183] aparținînd patriarhului Dositei. Iar viitorul propagator al literaturii grecești în Rusia, Nicolae Milescu, prietenul aceluiași tînăr Hrisant, traducea în grecește celebrul tratat al lui Gyllius despre antichitățile Constantinopolului[184].

Dar cu toate acestea, ceea ce predomină de acum înainte nu mai e amintirea Bizanțului istoric, nici aceea a vechii Elade și, bineînțeles, nu e nici sentimentul firesc al grecității cel care le înlocuiește. Din Bizanț vine totuși acea ortodoxie fanatică, intransigentă, care se apără cu înverșunare, *unguibus et rostris*, împotriva oricărei contaminări. Nicolae Milescu, moldoveanul, deși acestui „moldo-valah" îi place să se intituleze „moldolacon", se face a învinovăți pe Mahomed, pentru a putea ataca pe latinii inițiatori ai dogmei celei false. Dar

www.dacoromanica.ro

această tendință, care va pune în conflict pe clericii greci, rămași acasă, cu elevii școlii de la Padova și cu prietenii lui Leon Allatius, este vizibilă mai ales în epoca patriarhului Dositei de Ierusalim.

Acesta era un moreot, născut la 31 mai 1641[185], la Arachovo, aproape de Corint. Crescut de patriarhul de Ierusalim, Paisie, el l-a întovărășit pînă în țările Caucazului, găsindu-se în preajma lui în ceasul morții, la Castellorizo, în 1660. El va fi și tovarășul de călătorie al noului patriarh Nectarie, vizitînd împreună cu el țările românești, unde va rămîne ca exarh, fiind recompensat pentru ostenelile sale prin numirea sa ca mitropolit al Cezareii din Palestina, în 1688; o nouă drumeție spre Dunăre i-a fost întreruptă de pirați. În curînd, el va fi succesorul, ca patriarh, al noului său patron[186].

În cea mai însemnată operă a lui — o spune nepotul și succesorul său Hrisant Notaras, în prefața acestei cărți postume—,el a voit să înfățișeze nu numai biografiile vechilor patriarhi și a urmașilor lor, „pînă în anul acesta" (ἕως τοῦ παρόντος ἔτους)[187], dar și succesiunea sinoadelor[188], „drept și rău credincioase", cu privire la dogmele din orișice țară și mai cu seamă, deoarece rolul acestui însuflețit episcop a fost acela al unui neobosit apărător al ortodoxiei curate, pentru combaterea învățăturilor Romei catolice, pe care voia să le urmărească pînă la incidentul barbar al luării Constantinopolului de către cruciații latini în 1204, — nefiind lăsați deoparte nici măcar armenii, ca eterodocși.

Istoria aceasta, care avea să se ocupe doar de patriarhii Ierusalimului, este, de fapt, urmărind neîncetat scopul de a dezvălui adevărata credință, singura adevărată credință, istoria însăși a creștinismului după Iisus, cu adunările sale de sinoade, cu statutele, și relațiile sale cu Imperiul roman. La ea se adaugă interpretări care coboară pînă în epoca bizantină, trecînd peste Iustinian, pomenit cu recunoștință, și ajungînd pînă la Paleologi[189]. Mai departe, va urma expunerea largă și însuflețită a politicii secolului al VI-lea bizantin față de Roma pontificală, apoi cea a revoltei contra lui Iustinian, a „Nikei", a domniei lui Focas, a isprăvilor lui Heraclius, a aventurilor lui Iustinian al II-lea, a iconomahiei: sînt

www.dacoromanica.ro

pagini care aparțin istoriei Bizanțului, și dintre cele mai bune[190]. Le vom întîlni și mai tîrziu, dar în chip sporadic, amestecate în discuțiile privitoare la dogme.

Nici un prilej nu e pierdut pentru a ataca ceea ce Dositei consideră ca greșelile fatale ale Romei papale, și pentru a le combate el întrebuințează înflăcărarea, îmbinată cu subtilitatea de gîndire a acelor bizantini din veacul al XII-lea sau al XIII-lea, din familia spirituală a cărora se coboară de fapt. Războinicul patriarh crede a găsi, încă de la primele veacuri de dezvoltare a Bisericii, originea schismei.

Chiar dacă e o compilație, ea este o operă personală, care impune respect. Dositei e fără îndoială mintea cea mai ageră a întregului cler ortodox al epocii, și calitățile sale sînt toate bizantine. Foarte rar, pînă și în ultima parte, sînt pomenite lucruri care se află în Țara Românească, acțiuni personale săvîrșite de autor[191].

Amintirile personale apar numai cu privire la ultimul sfert al veacului al XVII-lea: Dositei se va opri la principalele evenimente ale istoriei eclesiastice, mai ales în Orient, gîndul său fiind mereu îndreptat către catolicii pe care îi detestă, dar orice „eretic", fie și din lumea ortodoxă, va fi urmărit de atacurile sale, ca de pildă Chiril Lukaris[192], sau cugetătorii formați în Italia. Față de stăpînii turci este loial; am văzut cu cît dispreț consideră răscoala domnului Țării Românești, Mihnea Radu, care ajunsese să dorească a fi „împărat".

Ceea ce lipsește mai cu seamă este însăși istoria Bisericii din Ierusalim, de care pomenește titlul, pe care poate că nu l-a formulat chiar autorul. De fapt, în afară de o vagă amintire a patriarhilor din secolul al XVI-lea și din primii ani ai celui de-al XVII-lea, Dositei nu face decît să menționeze călătoriile sale cu Paisie pînă în Caucaz, despre care adăugă o descriere interesantă[193] și cu totul uitată, cît și relațiile sale cu Nectarie, care i-a urmat[194].

Dar Hrisant însuși mărturisește că a făcut studii și călătorii în Germania și Polonia, menționînd discuțiile sale despre întîietatea papii cu „teologul Sorbonei Louis Ellies Du Pin, om admirabil și învățat"[195].

www.dacoromanica.ro

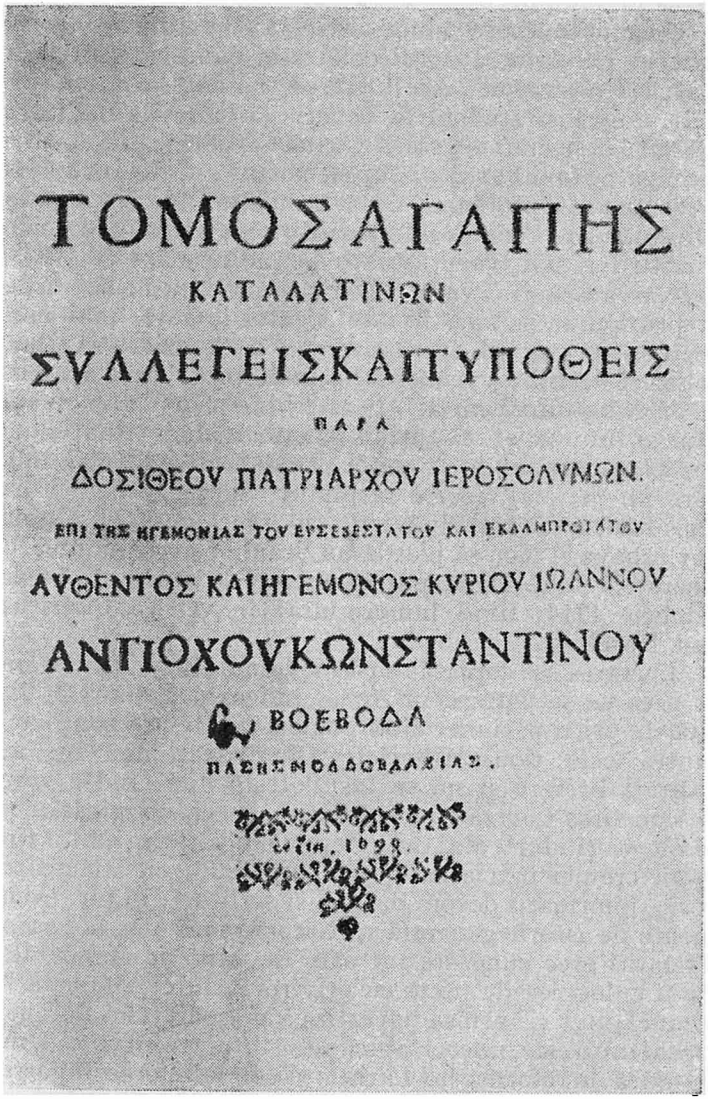
ΤΟΜΟΣ ΑΓΑΠΗΣ
ΚΑΤΑ ΛΑΤΙΝΩΝ
ΣΥΛΛΕΓΕΙΣ ΚΑΙ ΤΥΠΟΘΕΙΣ
ΠΑΡΑ
ΔΟΣΙΘΕΟΥ ΠΑΤΡΙΑΡΧΟΥ ΙΕΡΟΣΟΛΥΜΩΝ.
ΕΠΙ ΤΗΣ ΗΓΕΜΟΝΙΑΣ ΤΟΥ ΕΥΣΕΒΕΣΤΑΤΟΥ ΚΑΙ ΕΚΛΑΜΠΡΟΤΑΤΟΥ
ΑΥΘΕΝΤΟΣ ΚΑΙ ΗΓΕΜΟΝΟΣ ΚΥΡΙΟΥ ΙΩΑΝΝΟΥ
ΑΝΤΙΟΧΟΥ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ
ΒΟΕΒΟΔΑ
ΠΑΣΗΣ ΜΟΛΔΟΒΛΑΧΙΑΣ.
1698

Frontispiciul lucrării „Τόμος ἀγάπης" a patriarhului Dositei al Ierusalimului

www.dacoromanica.ro

Un reprezentant caracteristic al acestei epoci este și Meletie de Arta, autorul celei mai cunoscute istorii a Bisericii răsăritene. Acest epirot, născut la Ianina în 1661, e un fost student la Veneția și Padova, un „iatrofilosof". Concetățenii săi îl făcură să părăsească, pentru a ocupa Scaunul arhiepiscopal, postul său de învățător, preocupat de probleme de astronomie. În timpul războiului dintre Veneția și Imperiul otoman, el avu, datorită amintirilor sale venețiene, o atitudine care îl sili să steie ascuns multă vreme. Dar pacea odată încheiată, el se pricepu să-și facă iertate legăturile sale, mai mult decît suspecte; el fu însărcinat de patriarh să adune venituri destul de primejduite în Moreea, care aparține acum Senatului Veneției. Foarte bine primit de noii stăpîni ai provinciei, el obținu la întoarcere o situație mai bună la Atena, unde, ca autor al mai multor lucrări, între care un manual, foarte răspîndit, de geografie, el și-a scris Istoria sa. Îmbolnăvindu-se, fu chemat la Ianina, dar zăbava îl făcu să piardă un Scaun, care îi amintea de tinerețele sale. După puțină vreme, se stinse, la 14 decembrie 1714, fiind înmormîntat în vechea bisericuță din Haschioi.

Lucrarea sa, copiată după modele italiene, ține seama de ceea ce se petrece în Apus; judecata e discretă, lipsită de orice pasiune, cînd pomenește despre conflictele dintre cele două Biserici. Dar narațiunea nu are calități literare și nu se însuflețește nici cînd e vorba de cucerirea Constantinopolului de turci, mărginită doar la cîteva rînduri. Mai departe, nu e decît conținutul firavelor cronici patriarhale, deja cunoscute, cu adaosul cîtorva informații despre dascăli și scriitori; în jur, evenimente de istorie generală, privitoare mai ales la Orient. Prelatul grec cunoaște tot atît de bine pe Mandeville, ca și culegerea de texte cu privire la turci, datorită lui Leunclavius și întinsa povestire a președintelui de Thou. Occidentul este, uneori, aproape cu totul trecut cu vederea, în afară de reforma lui Luther, și celelalte creații potrivnice bisericii romane, cît și reacția catolică și seria papilor din veacurile XVI și XVII. Din ce în ce mai mult atenția se îndreaptă asupra Rusiei moscovite. Tragedia

www.dacoromanica.ro

lui Chiril Lukaris este înfățișată ca un simplu fapt divers în această expunere atît de strict cronologică, lipsită de orice idee generală. Acest mitropolit, prieten al apusenilor, nu avea nimic din calitățile, și nici din defectele unui luptător.

Pentru epoca cea mai recentă, cîte ceva din pasiunea contemporanului se observă totuși uneori, dar se vede bine că ceea ce îl interesează mai mult este cutare incident care se petrece la Ianina. Îi place să vorbească astfel despre noua operă școlară îndeplinită în orașul acesta de Visarion Macri[196] sau de oropsitul Gheorghe Sugduri. Un sentiment de revoltă însuflețește povestirea măcar atunci cînd prezintă odiosul program pe care-l propune turcilor fostul mitropolit al Tesalonicului, care se întreba pentru ce ecumenicul ar avea oare dreptul de-a vinde Scaunele episcopale, cînd demnitarii imperiului ar putea singuri să conducă mezatul, avînd a proceda apoi la inevitabila consfințire. Capii Bisericii fură nevoiți să plătească pentru a-și păstra drepturile[197].

Note

1. Despre un manuscris descris de M. Beza, *Biblioteci mănăstirești în Epir, Rodos și Paros*, în *Analele Academiei Române*, Memoriile secțiunii literare, seria a III-a, t. VII, m. 7, 1934.
2. Vezi Thomas Smith, *Narratio de vita, studiis, gestis et martyrio Cyrilli Lucarii*, în ale sale *Collectanea de Cyrillo Lucario patriarcho Constantinopolitano*, Londra, 1707; Mohnicke, *Des griechischen Patriarchen Cyrillus Lukaris zu Constantinopel Unionsverhandlungen mit der reformierten Kirche zu Genf*, în *Theologische Studien und Kritiken*, Hamburg, III, 1832, p. 560—576.
3. Ghedeon, *Πατριαρχικοὶ Πίνακες*, p. 548.
4. Hurmuzaki, XIV, p. 723, nr. DCXCVII. El era acolo în 1618; Hasdeu, *Arhiva istorică*, II, p. 196, nr. 338.
5. Ghedeon, *op. cit.*, p. 547—548; Hrisostom Papadopulos, *Κυρίλλος Λούκαρις*. Vezi despre legăturile cu Suedia, Hermann Neander, *Orientes Kyrkor och den ekumeniska tanken*, Stockholm [1927], p. 10—11.
6. Papadopulos-Kerameus, *Ἱεροσολυμιτικὴ Βιβλιοθήκη*, IV, p. 59 (39), 123 și urm. (263), 415 (439) și alte izvoare la Iorga, *Istoria bisericii românești*, I, p. 257.

www.dacoromanica.ro

7. I. Mihălcescu, θησαυρὸς τῆς ὀρθοδοξίας. *Die Bekentnisse und die wichtigsten Glaubenszeugnisse der griechisch-orientalischen Kirche im Originaltext, nebst einleitenden Bemerkungen*, Leipzig, 1904, p. 263.
8. *Praestantium ac eruditorum virorum epistolae*, p. 357—365; A. Arnauld, *Perpétuité de la foi*, 1.
9. „Rectam de religione opinionem".
10. Hrisostom Papadopulos, *op. cit.*, p. 37 şi urm., 43; Papadopulos-Kerameus, *op. cit.*, I, p. 250 şi urm.
11. Iorga, *Istoria bisericii româneşti*, I, p. 260—261.
12. Vezi Hris. Papadopulos, *op. cit.*, p. 46 şi urm.
13. Trimiterile din *Ist. bis. rom.*, I, p. 257, 262—263.
14. Iorga, *loc. cit.*, p. 263, 265. Închinarea mănăstirii Gorgota, *ibid.*, p. 263—264.
15. *Ibid.*, p. 264—265.
16. Iorga, *Studii şi documente*, V, p. 142, 437, nota 1.
17. Iorga, *Ist. bis. rom.*, I, p. 264.
18. Hurmuzaki, XIV, p. 129—132, nr. CCXXX.
19. Al. Lapedatu, *Episcopia Strehaii şi tradiţia scaunului bănesc de acolo, Studiu istoric*, Buc., 1906, p. 7, nota 2.
20. Despre el, v. Hurmuzaki, XIV, p. 719, nr. DCLXXXVII (încă din 1588, sub Mihnea-Vodă); p. 726, nr. DCCIV.
21. Vezi Silviu Dragomir, *Contribuţii privitoare la relaţiile Bisericii româneşti cu Rusia în veacul XVII*, extras din *Analele Acad. Rom.*, mem. secţ. ist., S. II, t. XXXIV, 1912.
22. Episcopul Melchisedec, *O vizită la cîteva mănăstiri şi biserici antice din Bucovina*, în *Revista pentru istorie, archeologie şi filologie*, II, 1883, p. 73—74.
23. Hasdeu, *Arhiva istorică*, I[1], p. 267; Iorga, *Ist. bis. rom.*, I, p. 76 şi urm.
24. Analiza şi izvoarele în *Ist. bis. rom.*, I, p. 271—272.
25. Izvoarele citate. Vezi ale noastre *Studii şi documente*, IV, p. 182, nota 1.
26. Arnauld, *op. cit.*, p. 218.
27. Iorga, *Acte şi fragmente*, I, p. 64 şi urm.; o „misiune în Valahia" fusese creată, încă din 1629, pentru vicarul patriarhal Guglielmo da Perugia, apoi pentru Giovanni della Fratta, în sfîrşit pentru un „padre" Pietro-Paolo Bonnicio, bine primit de domnul Moldovei, Moise Movilă, în 1631, pentru cei patru călugări trimişi în 1632 de ambasadorul Franţei, nişte franciscani. *Congregaţia Propagandei ştia bine unde trebuia atacată rezistenţa ortodoxiei bizantine*. Intenţionau să înlocuiască prin italieni pe polonii, totdeauna suspecţi din punct de vedere politic, care aveau vechiul Scaun al Bacăului; *ibid.*, p. 72—73, 76. Relaţii ale aceluiaşi cu „il figlio di Chierio, duca greco di Moldavia", şi trimiterea în 1635 a unui Antonio Devia în Ţara Românească, *ibid.*, p. 77—78.
28. Iorga, *Acte şi fragmente*, I, p. 76, nr. 1.
29. Iorga, *Ist. bis. rom.*, I, p. 305.

www.dacoromanica.ro

30. Ghedeon, *op. cit.*, p. 558.
31. Chiril se găsea în Tenedos la 10 și 18/28 martie 1634 (Arnauld, *op. cit.*, p. 56—57). O scrisoare din Rodos, la 6/16 iulie, în care se spune ironic că Patelaros va merge la Roma „să-și ia o pălărie de cardinal pentru a fi pricinuit depunerea unui patriarh calvinist"; *ibid.*, nr. VIII.
32. Ghedeon, *op. cit.*, p. 561 și urm.
33. *Ibid.*, p. 553, 560. Cf. aici, mai sus, nota 32. V. și Istoria eclesiastică a lui Meletie de Arta. Li se explică genevezilor schimbarea, la 17 august 1636, din Constantinopol (Arnauld, *loc. cit.*).
34. Banduri, *Imperium Orientale*, I, p. 229.
35. Arnauld, *op. cit.*, p. 66—68, 75 și urm. Hotărîre sinodală contra lui Lukaris, încă de la 30 mai 1635.
36. T. Codrescu, *Uricariul*, XXV, p. 206—209.
37. Arnauld, *loc. cit.* Despre episcopii greci care treceau prin Principate pentru a merge la Moscova, Hris. Papadopulos, *op. cit.*, p. 72 și urm.
38. Ghedeon, *loc. cit.*, p. 571, nota 1000.
39. Mohnicke, *op. cit.*, p. 575.
40. Cf. Iorga, *Geschichte des osmanischen Reiches*, IV, p. 23—29. Vezi și sir T. Arnold, la D. Anastasjević și F. Granić, *Le deuxième congrès international des études byzantines, Belgrade, 1927, compte-rendu*, Belgrad, 1929.
41. Dar un sinod din 24 septembrie 1638 condamnă memoria lui Chiril și această hotărîre va fi întărită, sub noul patriarh Partenie, cu semnătura episcopilor români; Arnauld, *op. cit.*, p. 329.
42. Πρὸ χρόνων ἀμνημονεύτων ἐρημωθείση; Ghedeon, *loc. cit.*, p. 568. Urmașul său acordă un privilegiu bisericii din Ismail, care de la început fusese închinată Scaunului de Ierusalim; *ibid.*, p. 570. Reni sau Tomarova, schelă destul de însemnată pe Dunăre, a fost adăugită Scaunului Proilavului în 1664; *ibid.*, p. 590.
43. Papadopulos-Kerameus, *Αναλέκτα Σταχυολογίας*, IV, p. 93—94, 97—103.
44. Hurmuzaki, XIV, p. 134—162.
45. Cf. studiul nostru din *Bulletin de la section historique de l'Académie Roumaine*, 1914, I, p. 88—123, *Basile Lupu, prince de Moldavie, comme successeur des empereurs d'Orient dans la tutelle du patriarcat de Constantinople et de l'église orthodoxe*. Ocrotirea îi fu răsplătită prin darul moaștelor Sf. Paraschiva, solemn așezate de domn în măreața lui ctitorie a celor Trei Ierarhi, patroni ai cărturarilor.
46. Hrisostom A. Papadopulos, *Οἱ πατριάρχαι Ἱεροσολύμων ὡς πνευματικοὶ ποιμένες τῆς Ῥωσσίας κατὰ τὸν ιζ΄ αἰῶνα*, Ierusalim, 1907, p. 75—76.
47. Despre darul moaștelor Sf. Paraschiva, v. și Ghedeon, *Χρονικά*, p. 201—203.
48. Ghedeon, Πατριαρχικοὶ πίνακες, p. 569—570.

www.dacoromanica.ro

49. Melchisedec, *Notiţe istorice şi archeologice*, Buc., 1885, p. 208—209; Iorga, *Istoria bisericii românești*, I, p. 295—296.
50. V. şi Pargoire în *Échos d'Orient*, 1908.
51. Hris. Papadopulos, *op. cit.*, p. 168.
52. Iorga, *Ist. bis. rom.*, I, p. 296.
53. Hris. Papadopulos, *op. cit.*, p. 87 şi urm.
54. Hurmuzaki, XIV, p. 164—170, nr. CCLI.
55. *Ibid.*, p. 170—172, nr. CCLII. Cf. pentru această parte, ca şi pentru toate legăturile lui Vasile cu Biserica cea Mare, vezi studiul nostru citat (nota 46), p. 109—111.
53. Hurmuzaki, XIV, p. 173—174, nr-ele CCLIII, CCLV.
57. *Ibid.*, p. 174, nr. CCLVI (ca mai sus, după Muraviev, *Snoşenia Rossii s vostokom* şi episcopul Melchisedec, *Notiţe istorice şi archeologice)*.
58. Hurmuzaki, XIII, p. 440—449.
59. Studiul nostru citat, p. 112. Cf. Hurmuzaki, XIV, p. 174—175, nr. CCLVIII.
60. *Ibid.*
61. *Ibid.*
62. *Ibid.*, p. 134—138, nr. CCXXXIX. Data trebuie să fie 1644 şi nu 1640, căci e vorba de depunerea lui Partenie I şi de păstorirea urmaşului său.
63. Codrescu, *Uricariul*, XXV, p. 332—333; Hurmuzaki, XIV, p. 162—163, nr. CCXLVII. Cf. şi aşezămîntul pentru mănăstirea Tismana, *ibid.*, p. 201—202, nr. CCLXXXIV.
64. *Ibid.*, p. 217—218, nr. CCCIV. Şi marea mănăstire Mărgineni, *ibid.*, p. 218—221, nr. CCCVII; p. 238—243, nr. CCCXVIII. Va urma ctitoria lui Şerban Cantacuzino, Cotroceni, *ibid.*, p. 224—230, nr. CCCXIII; p. 231—237, nr. CCCXV; p. 237—238, nr. CCCXVI; p. 238, nr. CCCXVII; p. 248—255, nr. CCCXXII. În Moldova e cazul Bistriţei, al Caşinului, închinate Scaunului de Ierusalim; *ibid.*, p. 221—223, nr-ele CCCVIII-CCCIX.
65. Vezi izvoarele în studiul nostru citat, p. 113—114.
66. Hurmuzaki, XIV, p. 175—179, nr. CCLX.
67. *Ibid.*, p. 181—182, nr. CCLXIV.
68. Mazarakis, în revista *Φάρος* din Alexandria, XXIII, p. 405 şi urm.
69. Διὰ νὰ ἀναστηλώσῃ καὶ στηρίξῃ ἅπαν τὸ ἐλεεινότατον γένος τῶν Ῥωμαίων καὶ τὰς κατὰ μέρους πάσας οἰκουμενικὰς ἁγίας ἐκκλησίας; *ibid.*, p. 410.
70. Ὡς τόπον καὶ τύπον ἐπέχων τῶν ὀρθοδοξοτάτων καὶ ἁγίων βασιλέων; *ibid.*
71. Εἰρηνοποιὸς τῆς οἰκουμένης ἁπάσης; *ibid.*
72. Ἂν ἤξευρα νὰ ἔχαλνα ὁ κόσμος καὶ σήμερον νὰ μὲ θυσιάσουν, τοῦτο τὸ πρᾶγμα τὸ εὔλογον καὶ νόμιμον εἰς ὅλην μου τὴν ζωὴν δέν τὸ ἀφίνω.
73. *Ibid.*, p. 415—419. Pentru explicaţiile patriarhului de Alexandria, *ibid.*, p. 325—327.

www.dacoromanica.ro

74. V. *ibid.*, p. 516—519. Cf. Hurmuzaki, XIV, apendice, și studiul nostru *Domnitorii români Vasile Lupu, Șerban Cantacuzino și Constantin Brîncoveanu în legătură cu patriarhii Alexandriei*, în *Mem. Acad. Rom.*, XIII, 1932. Pentru protecția acordată mai de mult Muntelui Sinai de Ruxandra Lăpușneanu, studiul nostru, *ibid.*, p. 7.
75. Hurmuzaki, XIV, p. 181—182, nr. CCLXIV.
76. Ghedeon, *op. cit.*, p. 559.
77. *Ibid.*, p. 589—590.
78. *Ibid.*, p. 593.
79. *Ibid.*, p. 618 (la Vatopedi).
80. *Ibid.*, p. 621.
81. *Ibid.*, p. 631—632.
82. *Ibid.*, p. 633.
83. *Ibid.*, p. 650.
84. *Ibid.*, p. 657.
85. *Ibid.*, p. 677.
86. *Ibid.*, p. 680.
87. *Ibid.*, p. 601; mai cu seamă Hurmuzaki, XIV, p. 203.
88. După Muraviev și Melchisedec, *ibid.*, p. 180, nr. CCLI. Vezi și Mazarakis, în revista *Φάρος* din Alexandria, *loc. cit.*, p. 174.
89. Hurmuzaki, XIV, p. 180, nr-ele CCLXII-CCLXIII; Hrisostom Papadopulos, *op. cit.*, p. 76.
90. Hurmuzaki, IV², p. 585, nr. DCXXVII; Eud. Hurmuzaki, *Fragmente zur Geschichte der Rumänen*, III, p. 144.
91. După Muraviev și Melchisedec, Hurmuzaki, XIV, p. 180—181, nr. CCLXIII.
92. Izvoarele indicate în notele precedente.
93. Ghedeon, *op. cit.*, p. 573.
94. Hurmuzaki, XIV, p. 182—184, nr. CCLXV.
95. V. studiul nostru citat, p. 117.
96. Ghedeon, *op. cit.*, p. 576.
97. Silviu Dragomir, *op. cit.*
98. Hurmuzaki, XIV, p. 185—189, nr. CCLXVII.
99. *Ibid.*, p. 190—192, nr. CCLXIX.
100. *Ibid.*, p. 192, nr. CCLXX. Un privilegiu pentru Sf. Nicolae din Ismail, nr. CCLXXI.
101. *Ibid.*, p. 196—197, nr-ele CCLXXV-CCLXXVI.
102. *Ibid.*, p. 194—195, nr. CCLXXII.
103. Studiul nostru citat, p. 121—123.
104. Hurmuzaki, *Fragmente*, III, Buc., 1900, p. 291. Succesorul său a fost numaidecît înlăturat. Numai Partenie Moghilalos se putu menține.
105. Cf. D. A. și D. C. Sturdza, *Acte și documente relative la istoria renașterei României*, I, p. 12 și urm.
106. Silviu Dragomir, *Contribuții*.
107. Ghedeon, *op. cit.*, p. 580—581.
108. *Ibid.*, p. 581.
109. Vezi studiul nostru *Fondations des princes roumains en Epire, en Moreé, à Constantinople, dans les îles et sur la*

www.dacoromanica.ro

côte d'Asie Mineure, în *Bulletin de la section historique de l'Académie Roumaine*, II, 1914, p. 252—253; v. şi *ibid.*, p. 267—269.

110. Vezi C. Daponte, la Erbiceanu, *Cronicarii greci*, p. 164 Δούκας, ἐπίσημος διὰ τὸν πατέρα, ὅτι ἦτον υἱὸς τοῦ ἐπισημοτάτου ἐκείνου Βασιλείου Βοεβόδα. Mai jos: εἰς τὴν αὐθεντείαν τοῦ πατρός του. Şi despre relaţiile cu patriarhul Silvestru al Antiohiei, zugrav de icoane; *ibid.*, p. 164—165.
111. Pavel de Alep, *The Travels of Macarius, Patriarch of Antioch, translated by F. C. Balfour*, I, Londra, 1836.
112. *Ἱστορία τῶν ἐν Ἱεροσωλύμοις πατριαρχευσάντων*, I, p. 1205 şi urm.: Νομίζων νικῆσαι τοὺς Οθωμανοὺς καὶ ἀφανίσαι τὴν Βῆσιλείαν αὐτῶν ὁ ἄφρων καὶ γενέσθαι βασιλεύς.
113. Pavel de Alep., *loc. cit.*
114. Textul grecesc în *Mem. Acad. Rom.*, XXVI, p. 540.
115. Despre ambiţiile sale, relaţiile lui cu catolicii, cu papa chiar, despre amploarea proiectelor sale puţin fanteziste, v. documentele recent publicate în *Buletinul comisiei istorice a României*, XIII, 1934, de d. A. Ciorănescu, care va da şi o lucrare despre acest domn pe nedrept ridiculizat, *Domnia lui Mihnea (Mihail Radu) 1658—1659*, Buc., 1936.
116. N. Iorga, *Deux contributions à l'histoire ecclésiastique des Roumains*, în *Bulletin de la section historique de l'Académie Roumaine*, III—IV, 1916, p. 357—369. Cf. despre Mihnea, şi N. Iorga, *Le prince Mihnea-Radu et le massacre des boïars valaques*, în acelaşi Buletin, 1920, p. 126—128.
117. Ghedeon, *op. cit.*, p. 591.
118. *Ibid.*
119. Vezi Iorga, *Les grandes familles byzantines et l'idée byzantine en Roumanie*, citată mai sus.
120. Iorga, *Despre Cantacuzini, passim.*
121. Cantemir, citat de Byzantios, *op. cit.*, I, p. 126. Despre bisericile existente în secolul al XVII-lea, v. *ibid.*, p. 128—129. La acea vreme, Nectarie, patriarhul de Ierusalim, era oaspetele domnilor români. Cf. şi studiul nostru citat despre legăturile domnilor români cu Scaunul Ierusalimului.
122. Vezi Istoria lui Meletie de Arta, capitolul X. Dionisie III a fost înlocuit în 1665, în octombrie, de Partenie, venit din Ţara Românească; *ibid.* Climent îi urmează în 1668, dar nefiind primit de mitropoliţi, trebui să-şi cedeze locul lui Metodiu (1669). În 1671 din nou Partenie. Metodiu va merge să cîrmuiască la Veneţia comunitatea greacă. Dionisie alternează cu Partenie şi Iacov pînă în 1688. Despre Metodiu, între 1668 şi 1671, v. şi Ghedeon, *op. cit.*, p. 595. Cf. Hurmuzaki, XIV, p. 204, nr. CCLXXXVIII; p. 207, nota 7.
123. Iorga, *Quelques données nouvelles au sujet des relations entre les Principautés Roumaines et l'Église constantinopolitaine dans la seconde moitié du XVII-e siècle*, în *Bulletin de la*

www.dacoromanica.ro

section historique de l'Académie Roumaine, III, 1915, nr. 2, p. 145.

124. Pentru Caşin şi Mărgineni (1677), Ghedeon, *op. cit.*, p. 600; pentru Sfinţii Apostoli din Bucureşti, *ibid.*, p. 600—601. Despre aceste schimbări, studiul nostru citat, p. 145—146.
125. Cf. o scrisoare datată din Bucureşti, 17 decembrie 1679, în Hurmuzaki, XIV, p. 740, nr. DCCXXIV.
126. Despre participarea lui Şerban la aceste silinţi, Iorga în Buletinul citat al Academiei, III, p. 149—150 (şi o scrisoare a capuchehaiei Ţării Româneşti, în colecţia noastră *Studii şi documente*, III, p. 97).
127. Şerban Cantacuzino tăgăduieşte că ar fi luat parte la această schimbare; Hurmuzaki, XIV, p. 256—257, nr. CCCXXIV.
128. *Ibid.*, p. 256—257, 268—269, nr. CCCXXXV.
129. Apendice la Hurmuzaki, XIV.
130. Ghedeon, *Χρονικά*, p. 108.
131. *Ibid.*, p. 113. Cf. *ibid.*, p. 115: darurile domnilor moldoveni Antioh Cantemir şi Grigore Ghica.
132. Iorga, *loc. cit.*, p. 151; Ghedeon, *Πατριαρχικοὶ Πίνακες*, p. 606, la Golia; *idem*, *Χρονικά*, p. 157, după Daponte. Veşminte şi podoabe ale sale au fost trimise de Antioh-Vodă la Constantinopol; *ibid.*
133. Ghedeon, *Πατριαρχικοὶ Πίνακες*, p. 610. Printre cei care sînt amintiţi de pietrele de mormînt ale mănăstirii Radu-Vodă din Bucureşti se află o rudă a lui Dionisie, Alexandru Muselimis, mort în 1726; Iorga, *Inscripţii din bisericile României*, I, Buc., 1905, p. 248, nr. 557. Gheorghe Castriotul îşi avea şi el mormîntul acolo; *ibid.*, p. 250, nr. 565. De fapt, fu îngropat la Tîrgovişte; v. Hurmuzaki, XIV, p. 304, nr. CCCLXIX. Inscripţia funerară, *ibid.*, p. 314, nr. CCCLXXV.
134. Meletie de Ohrida moare în Ţara Românească (1696); Ghedeon, *Χρονικά*, p. 143.
135. Hurmuzaki, XIV, p. 305—311, nr. CCCLXXI.
136. *Ibid.*, p. 329 şi urm., nr. CCCXCI.
137. *Ibid.*, p. 745—747, nr. DCCXXVIII.
138. Cf. articolul nostru citat mai sus, p. 156—157. Dar Brîncoveanu face din marea lui ctitorie de la Hurezi o stavropighie; Hurmuzaki, XIV, p. 345 şi urm.
139. Articolul nostru citat, p. 157—158. Certurile dintre prelaţi dădură prilej să se scrie în Ţara Românească o comedie, *Grajdul* (*Ἀχοῦρι*), care-i înfăţişa pe mulţi dintre dînşii; *ibid.*, p. 158—162. Proilavul devenise un loc de refugiu, cum a fost cazul cu Partenie al IV-lea; Hurmuzaki, XIII, p. 524.
140. Ghedeon, *loc. cit.*
141. *Ibid.*, p. 620.
142. *Ibid.*, p. 635.

www.dacoromanica.ro

143. *Ibid.*, p. 623.
144. Hurmuzaki, XIV, p. 261—262, nr. CCCLXXIX. Pentru căsuța pe care ar fi vrut s-o aibă acolo tînărul Constantin Duca, văduv pentru a doua oară, cu șapte copii, *ibid.*, p. 318—319, nr. CCCLXXXIII. Cf. *ibid.*, p. 325—326, nr. CCCLXXXVIII. Despre casa lui Nicolae Mavrocordat, *ibid.*, p. 455—456, nr. CCCCLXXVIII. Despre cea a lui Dimitrie Cantacuzino, *ibid.*, p. 493—495, nr. DVII.
145. Ctitorul o făcu stavropighie (1702), *ibid.*, p. 352—353, nr. CCCCII.
146. Papadopulos-Kerameus, *Ἱεροσολυμιτικ ἠβιβλιοθήκη*, II, p. 721, nr. 42.
147. Hurmuzaki, XIV, p. 266—268, nr. CCCXXXIV. Pentru un Anania de Sinai, *ibid.*, p. 270, nr. CCCXXXVII.
148. Iorga, în *Bulletin de la section historique de l'Académie Roumaine*, II, p. 259.
149. Ghedeon, *Χρονικά*, p. 116. Un dar de bani de la Constantin Mavrocordat, *ibid.*, p. 159. Altul de la Șerban Cantacuzino, *ibid.*, p. 166, 175.
150. *Idem.*, *Πατιαρχικοὶ Πίνακες*, p. 627.
151. *Ibid.*, p. 637.
152. *Ibid.*, p. 653. Cf. darul trimisului său către Patriarhie, *idem*, *Χρονικά*, p. 178—179.
153. Hurmuzaki, XIV, p. 272—274, nr. CCCXLII.
154. *Ibid.*, p. 274—277, nr. CCCXLIII.
155. *Ibid.*, p. 386—388, nr. CCCCXXIV.
156. V. mai sus, p. 177.
157. Hurmuzaki, XIV. Apendice.
158. *Ibid.*, p. 338—339, nr. CCCXCVI.
159. *Ibid.*, p. 401—403, nr. CCCCXXXII.
160. *Ibid.*, p. 289—290, nr. CCCLII. Un conflict cu Antim pentru moștenirea mitropolitului de Tîrnovo, Dionisie; *ibid.*, p. 668—670, nr. DCXL.
161. *Ibid.*, p. 315—317, nr. CCCLXXXI, la care se adaugă Dositei al Ierusalimului, p. 318, nr. CCCLXXXII.
162. *Ibid.*, p. 418—420, nr. CCCCXLIV (1709).
163. Papadopulos-Kerameus, *Ἱεροσολυμιτικὴ Βιβλιοθήκη*, IV, Petersburg, 1899, p. 385, nr. 94; Hurmuzaki, XIV, p. 295, nr. CCCLVII.
164. *Ibid.*, p. 303—304, nr. CCCLXVI.
165. *Mem. Acad. Rom.*, XX, p. 224—227; cf. Hurmuzaki, XIV, p. 757, nr. DCCXLI (anul 1702). Dositei de Ierusalim era aici în 1704 și 1705; *ibid.*, p. 758, nr. DCCXLV. Samuil al Alexandriei, prigonit, amenințat cu moartea, se găsea în 1715 la Nicolae Mavrocordat în Moldova (Iorga, *Studii și documente*, VI, p. 419, 421; cf. aici, mai sus, nota 144).
166. Hurmuzaki, XIV, p. 310.
167. *Ibid.*, p. 312—313, nr. CCCLXXIII.
168. *Ibid.*, p. 663, nr. DCXXXIX; p. 681—682, nr. DCLI; p. 686, nr. DCLIV; p. 691—692, nr. DCLIX; p. 735,

www.dacoromanica.ro

nr. DCCXIX. În Moldova, mitropolitul de Nazaret, *ibid.*, p. 675.

169. Τὴν κοινὴν καταφυγὴν τοῦ ταλαιπώρου γένους ἡμῶν; Apendice la Hurmuzaki, XIV, cu data de 17 decembrie 1709. Vezi lucrarea recentă a lui Mario Ruffini, *L'influenza italiana in Valacchia nell'epoca di Constantin-Vodă Brîncoveanu 1688—1714*, Milano, f. a.
170. Apendice la Hurmuzaki, XIV.
171. Hurmuzaki, XIV, p. 298, nr. CCCLXI.
172. Οὐ γὰρ θέμις οὔτε ἡμεῖς δυνάμεθα δοῦναι τὰ ἡμέτερα δίκαια ἐὰν οὐράνοθεν ἄγγελος θεῖος ἡμῖν τοῦτο ἐπιτρέψῃ; Apendice la Hurmuzaki, XIV, la această dată.
173. Hurmuzaki, XIV, p. 619—621, nr. DCI.
174. Vezi Dimitrie Ionescu, *Contribuţiuni la cunoaşterea legăturilor Bisericii româneşti cu Patriarhia de Alexandria*, în *Revista istorică*, XVI, 1930, p. 79—85, 212—218. Despre o candelă dată de Dionisie al Constantinopolului bisericii Radu-Vodă din Bucureşti, Săndulescu-Verna în revista *Raze de lumină*, I, 1929, p. 22.
175. Hurmuzaki, XIV, p. 204—208, nr. CCXCII.
176. *Ibid.*, p. 256, nr. CCCXXIII.
177. *Ibid.*, p. 314, nr. CCCLXXVII (după C. Litzica, *Catalogul manuscriselor greceşti din Biblioteca Academiei*, I, Buc., 1909, p. 64). V. şi scrisoarea lui către Hrisant, *ibid.*, p. 314—315, nr. CCCLXXIX.
178. *Ibid.*, p. 230, nr. CCCXIV.
179. *Ibid.*, p. 288, nr. CCCLI.
180. Iorga, în *Buletinul comisiunii monumentelor istorice*, X, 1931, p. 154—155.
181. Hurmuzaki, XIV, p. 259—261, nr. CCCXXVII.
182. *Ibid.*, p. 271, nr. CCCXXXIX. Urmează două scrisori ale aceluiaşi către Constantin Cantacuzino Stolnicul. Mavrocordat cere un telescop; *ibid.*, p. 506.
183. *Ibid.*, p. 551, nr. DL.
184. *Ibid.*, p. 315, nr. CCCLXXX.
185. A murit la Constantinopol, la 4 februarie 1707. Mormîntul i-a fost săpat la Sf. Paraschiva din Haschioi, dar trupul fu strămutat în 1715 la Ierusalim.
186. Prefaţa lui Hrisant la „Istoria Patriarhilor".
187. Cf. prefaţa lui Hrisant, p. 3: ἱστορῶν μέχρι τῶν λοιπῶν διαδόχων τοῦ θρόνου τούτου; p. 3. Întrebuinţase izvoare arabe după Heraclius; *ibid.*
188. Vezi calificativele pe care i le acordă cu dărnicie Hrisant: ὁ τῶν ὀρθῶν δογμάτων τῆς ἁγίας καθολικῆς Ἐκκλησίας διάπυρος ὑπερασπιστὴς καὶ ἀκριβέστατος φύλαξ, ὁ τῆς ἀληθείας πρόμαχος καὶ τῆς εὐσεβείας ἀγωνιστής; *ibid.* Cf. şi *ibid.*, p. 9.
189. V. p. 21, 24. E citat Gregoras. Un citat din Xiphilinos, p. 25. Legături cu dinastia macedoneană, p. 29. O menţiune a unor manuscrise din Biblioteca Vaticanului, p. 499. Despre cea a Patriarhiei, p. 569. Alături, Gregoire de Tours, Beda sînt combătuţi. O trimitere la Kedrenos,

www.dacoromanica.ro

p. 111. La Balsamon, p. 121. La Aristenos, p. 127, 156. De asemenea Harmenopulos, autorul Manualului juridic, p. 159. Alături de Maxim Margunios, Nicefor Xanthopulos, p. 216. Kodinos, p. 267. Versuri de Synesios, p. 493, de Gheorghe Pisidianul, p. 471, 537. Despre cartea „iatrofilosofului" Nicolae Kerameus din Ianina, p. 381. Să adăugăm pe Zonaras, p. 714, pe Nicefor „filosoful", p. 796. Dintr-un volum care aparţinuse bibliotecii imperiale (Μεγάλη Βιβλιοθήκη τῶν αὐτοκρατόρων Ῥωμαίων, p. 870—871) el extrage rînduri de anale care n-au fost încă folosite.

190. Cartea a V-a, capitolul XV.
191. Despre moaştele de la mănăstirea munteană Căluiu, p. 267.
192. Κρυφίως αἱρετικός; p. 1171.
193. P. 1198 şi urm.
194. Către sfîrşit.
195. Prefaţa citată, p. 4.
196. Meletie, *Ἐκκλησιαστικὴ Ἱστορία*, 3 vol., Viena, 1783—1784. Capitolul XVII.
197. *Ibid.*, capitolul XVI.

www.dacoromanica.ro

8
Renaşterea prin şcoală

I. Iniţiatori şi îndrumători

Pentru a da o nouă direcţie tendinţelor, atît de lăudabile, către învăţătură ale moştenitorilor Bizanţului în secolul al XVII-lea era nevoie de un spirit călăuzitor: o dată mai mult, el veni din Apus, în epoca la care se producea în Franţa secesiunea de la Port-Royal, acţiunea jansenişti1or, şi la care în Italia un Leon Allatius lucra pentru unirea Bisericilor, iar înalta şcoală de la Padova atrăgea pe viitorii „iatrofilosofi", a căror serie începe cu această a doua jumătate a veacului al XVIII-lea[1]. Ilie Miniatul, marele orator, episcop de Kalavryta, era originar din insulele Ionice[2].

Am văzut ce rol însemnat a jucat la Constantinopol şi în Moldova Meletie Sirigul. Un Nicolae Milescu, român, „moldo-valah", — „moldo-lacon", cum am mai spus că-i plăcea să interpreteze această denumire naţională, — perfect cunoscător al limbii greceşti, va traduce în româneşte Biblia, îndată după ce logofătul Eustratie dădea traducerea integrală a lui Herodot în românește, şi, trecînd în Rusia, va fi acolo, în acelaşi timp, primul compilator de opere de ştiinţă cu caracter mai mult sau mai puţin superstiţios, şi un celebru călător în China;

www.dacoromanica.ro

totodată, el ataca Roma, într-o lucrare în greceşte al cărei titlu făgăduia doar combaterea greşelilor lui Mahomed[3]. Vistierul muntean Gheorghe Carida, din Trikkala, poseda manuscrise de drept bizantin.

Încă de pe vremea lui Chiril Lukaris, Academia din Constantinopol dobîndise ca director un învăţat de mare renume, care avea să fie în curînd şeful unui întreg curent de restabilire a vechii „didascalii" a bizantinilor.

Teofil Coridaleu (Skordalos)[4], un atenian, trebuie considerat ca iniţiatorul mişcării „filosofice" literare şi şcolare. Medic, fost dascăl la Veneţia (1609—1614), apoi la Zante, în Cipru chiar (1629), înainte de a veni în 1630 la Constantinopol[5], influenţat de apuseni, continuînd, în ce priveşte simpatia pe care o avea pentru luterani, pe cei doi Zigomalas şi în cea pentru calvini pe Chiril Lukaris, el a exprimat, sau a făcut să fie exprimate, idei care au stîrnit împotrivirea ortodoxiei tradiţionale, reprezentată prin colegul său Sirigul. Dositei al Ierusalimului s-a crezut obligat să combată această nouă erezie. După o scurtă trecere pe la conducerea eparhiilor Lepanto şi Arta, rebelul se duse în 1646[6] să moară la Atena, pe care o iubea şi unde era înconjurat de respect.

Datorită aceluiaşi soi de merite, Panaioti Nikusios, fiul unui blănar — această breaslă era pe atunci în frunte — şi al unei roabe, crescut de Sirigul[7] şi apoi de iezuiţii din Chios, tălmaci al imperialilor, soţul unei Kalvokoressi din insula lui, a cărei mamă era o Cantacuzină, apoi al unei Perusi[8], el ajunse la cinstea de a fi mare dragoman al Imperiului. Avînd acelaşi interes pentru toate rămăşiţele Bizanţului, el cumpără în Creta şi în Arcadia două biserici pentru a le închina apoi la Muntele Sinai[9]; originea celei de-a doua soţii, o levantină, îl lega de Chiosul, pe jumătate catolic. De altfel, această femeie avea destulă autoritate pentru a putea înlocui pe tronul patriarhal în 1673[10] pe Dionisie din neamul Comnenilor cu protejatul său Gherasim al II-lea de Tîrnovo. Cînd peste cîteva luni acesta fu nevoit să plece, primul său refugiu a fost în Chios, de unde plecă apoi să locuiască în alte insule din Arhipelag[11].

Rosturile apusene erau, şi trebuiau să-i fie cunoscute unui om care avea un trecut ca acesta. Faţă de marele

www.dacoromanica.ro

logofăt al Patriarhiei Ioan Cariofil care ne-a lăsat memorii, Panaioti apare discutînd probleme de istorie cu logofătul moldovean, crescut în Polonia, Miron Costin, și dăruind la București, în 1670, în legătură cu Cantacuzinii, frumoasa biserică a Sf. Gheorghe cel Nou, închinată de la început patriarhiei de Ierusalim[12].

Cel mai de seamă elev al lui Coridaleu, continuînd opoziția acestuia față de Biserica tradițională, pînă la provocarea unui sinod împotriva sa, la 1691, a fost nepotul său Ioan Cariofil; izgonit din Constantinopol, unde fusese totuși mare logofăt, dar luase deprinderea să adreseze patriarhilor și arhiereilor epitetele cele mai injurioase, — ceea ce provocă o bătaie în public cu Alexandru Mavrocordat, la urechile căruia ajunseseră[13] — el își căută adăpost în Țara Românească[14], unde găsi puternicul sprijin al unui latinizant în materie de literatură, de istorie, de gîndire, pe fostul elev al școlii din Padova, Constantin Cantacuzino Stolnicul, care, sub domnia nepotului său Constantin Brîncoveanu, era adevăratul stăpîn al țării: el îi dedică acel „Manual despre unele probleme și dezlegări, sau despre cercetarea și adeverirea unor dogme necesare bisericii"[15], care a fost publicat în 1697. Autorul murise încă de la 22 septembrie 1692[16].

El fusese și profesorul lui Alexandru Mavrocordat[17], nobil din Chios, care-și datora, poate, lesnicioasele începuturi faptului că soția lui Nikusios era și ea de origine chiotă[18].

Alexandru Mavrocordat[19], pe care îl vom regăsi și mai departe (născut la 1651, mort la 1709) — tatăl său era un chiot, și mamă-sa, fata lui Scarlatos beilicgiul sau saigiul, fusese soția unui domn român; soția lui Mavrocordat, Sultana, fiica lui Ioan Hrisoscoleu, era româncă după mamă — acest Alexandru Mavrocordat fu trimis încă din fragedă vîrstă în țările Apusului, a căror superioritate li se recunoștea acum, și el făcu studii la Roma, la Padova și la Bologna: datorită cunoștințelor adunate în decursul acestor călătorii moșteni el în 1663 postul de mare dragoman, devenit vacant prin moartea lui Nikusios[20].

www.dacoromanica.ro

După influența lui Nikusios, un cărturar preia, așadar, direcția politicii externe a împărăției, prin însușirile deosebite ale acestui insular, de neam sărac, dar înrudit prin femei cu dinastiile țărilor românești. Fostul elev al școlii din Padova, unde se pregăteau „iatrofilosofi" pentru lumea grecească, medici și cugetători, în același timp scriitori foarte apreciați, atît la Constantinopol cît și în țările românești, ajunse să-și însoare unul din fii, pe Scarlat, cu fiica bogatului domn al Țării Românești Constantin Brîncoveanu, reunind astfel, pentru o vreme, ambiția sa cu cea a omului care hotăra soarta tronurilor românești și care copleșea lumea ortodoxă cu darurile sale. Acest diplomat, care era totodată și un istoric, un autor de memorii, și chiar un gramatic, ajunse să fie și unul din factorii predominanți ai Bisericii. În casa lui din Fanar a fost ales în 1707 Neofit al V-lea, fără ca în momentul acela în care alianța cu Brîncoveanu fusese înlocuită de un violent antagonism, să-l poată face primit de stăpînirea turcească[21].

Un Nicolae Kerameus, chemat în scurtă vreme la Atena (mort la 1663), un Teodor din Trapezunt (mort la 1665) conduceau școala moldovenească de la Iași[22]. Un episcop de Nyssa, Ghermanos, trăia pe atunci la curtea munteană.

Dar în curînd Constantin Cantacuzino Stolnicul trecu în fruntea acestui grup de cărturari adunați la București, și Academia lui, purtînd numele fratelui său Șerban, care domnea pe atunci, reproduse în capitala Țării Românești tipul școlii din Padova, dar în limbă grecească și cu un program oficial în care erau atîția dintre autorii preferați ai Bizanțului, ale căror studii de gramatică și de retorică se publicau din nou.

Pe alături, răsar și alte școli: dacă cea de la Castoria[23] e veche, o alta, nouă, se întemeiază la Ianina[24]. În 1669, o școală rivală se înființa la Arta[25]. Manuil Ipsilanti întemeie una la Patmos[26]. O alta funcționa la Siatista[27], în acea Macedonie care prin relațiile sale comerciale cu Veneția ajunsese să creeze în vremea aceea

www.dacoromanica.ro

Şerban Cantacuzino,
domn al Ţării Româneşti

www.dacoromanica.ro

un centru de afaceri atît de important ca Moscopole, locuit de români bogați. În 1721, învățatul patriarh al Ierusalimului, Hrisant Notaras, recomanda populației din Adrianopol școala locală[28]. Ambițiosul Calinic al II-lea crease în 1691, cu sprijinul patriarhului de Ierusalim Dositei al II-lea, un „φροντιστέριων" constantinopolitan, numai cu doi profesori, unul pentru științe, altul pentru „enciclopedia" gramaticii[29]. Dar reorganizarea Marii Școli din Constantinopol, întemeiată de Alexandru Mavrocordat, datează abia din noiembrie 1709[30].

Țările românești dețin totuși, ca odinioară în domeniul politic, întîietatea „bizantină". Elevul lui Alexandru Mavrocordat, „iatrofilosoful" Ioan Comnenul, originar din Lesbos, devenit episcopul Ierotei, care a dat un „προσκυνητάριων" înfățișînd mănăstirile din Athos, ținea lecții la Academia din București[31]. El a tradus în greaca vulgară, pentru Brîncoveanu, o culegere de maxime și a dedicat stolnicului Constantin Cantacuzino, o compilație despre viața împăratului Ioan Cantacuzino[32].

Ghermanos de Nyssa, care călătorise și în Anglia, a fost contemporanul acestui prelat[33].

Un Nicolae Papadopol, care adăugase la numele său, ca și episcopul Silistrei Ierotei Comnenul, acest nume împărătesc, pomenea cu respect despre Constantin Cantacuzino, ca despre un erudit „demn de numele elenic", el însuși considerîndu-se „cel mai elin dintre elini"; vorbind despre Hrisant Notaras, plecat la Paris, îl asemăna cu Pitagora la întoarcerea din Fenicia și cu Platon revenind din Egipt[34].

Dar marele învățat al studiilor de greacă în capitala darnicului ocrotitor muntean fu Sevastos Kimenites, născut la 1630. Elev al italienilor și el, deși originar din Trapezunt, tutelat de Alexandru Mavrocordat și de Cariofil[35], Kimenites a fost, începînd de la 1689, — după ce fusese director al școlii din Constantinopol și dascăl în propria sa țară, refuzînd o invitație la Moscova — director al așezămîntului din București. Deși format la Padova, el a fost, în lucrările cerute de patronii săi munteni, un adversar al apusenilor. Însărcinat de domn să-i traducă în greaca vulgară pe Socrate, ca și tratatul lui Aristotel

www.dacoromanica.ro

despre „Virtuți și Vicii", împreună cu pretinsele sfaturi ale diaconului Agapet către Iustinian, el a rămas în funcție pînă la 6 septembrie 1702, fiind înmormîntat la București[36]. Compatrioții săi nu i-au iertat niciodată faptul de a fi părăsit Constantinopolul.

Dintre succesorii săi, doi greci din Trapezunt, amîndoi numiți Gheorghe, dintre care unul își zicea Hipomenas, iar celălalt fiul lui Teodor, au continuat tradiția elino-italiană[37], alături de Lazăr Scribas, autorul unui manual de istorie a românilor, de Dimitrie Pamperis Procopios „din Ohrida sau din Moscopole", — centrul comercial al românilor, în strînse legături cu Veneția, — alături de acel medic, traducător din Hesiod, și de Dimitrie Notaras, autorul unei geografii pînă la jumătatea secolului al XVIII-lea. Ca domn al Moldovei, Nicolae Mavrocordat aduse la unul din așezămintele sale pe Iacov din Argos[38], care la Constantinopol fusese și învățătorul rivalului și dușmanului său Dimitrie Cantemir. Printre acești dascăli, cărora, și nu fără dreptate, uneori, li se dăruiește calificativul de „iluștri", se află și „etolianul Evghenie Ianuli"[39].

De altă parte, un Gheorghe din Siatista, profesor la Iași și Nicolae Cercel (Țurțulos) din Metovo, elevul lui Balanos din Ianina, mai tîrziu dascăl la Muntele Athos și la Iași (în 1768), interpretul unor vechi profeții împotriva turcilor reprezintă aportul românilor din Pind la acest învățămînt[40].

La Iași s-a desfășurat ani de-a rîndul, la începutul acestui veac al XVIII-lea, activitatea de învățător a lui Ieremia Cacavela, cretan, cu studii făcute la Lipsca și la Viena, autorul unei lucrări istorice[41], și din cînd în cînd medic, iar la 1686 egumen chiar al mănăstirii muntene Plăviceni, înainte de a ajunge hierokeryx al Marii Bisericii (1714—1716); el a fost preceptorul unui atît de mare cărturar ca domnul moldovean Dimitrie Cantemir[42], după ce îndemnase pe Cantacuzinul de la București, pe Șerban-Vodă să pornească la luptă pentru a dezrobi tot ce făcuse cîndva parte din Bizanț. Cacavela a scris viața învățatului patriarh Dionisie Muselimis, care avea să-și sfîrșească zilele în Țara Românească[43]: el îl prezintă ca pe un Comnen; Cantacuzinii îl considerau ca pe o rudă. Un

www.dacoromanica.ro

Azarie Tzigala fu preceptorul lui Antioh-Vodă Cantemir și grecul Spandoni, elevul lui Alexandru Mavrocordat[44], a întovărășit în Rusia, în aceeași calitate, pe copiii lui Dimitrie, fratele lui Antioh. Datorită învățăturii preceptorului său grec, Constantin-Vodă Duca ajunse a fi, în epistolele sale, un iscusit mînuitor al stilului arhaic[45]. Mai tîrziu, cum se va vedea, Constantin, cu numele de monah Chesarie, Daponte, va fi un scriitor activ, întrebuințîndu-și talentul în istorisirea vremii sale, ca și în versurile din „Grădina Grațiilor" și din „Oglinda femeilor". La Proilav chiar, viitorul patriarh Calinic al IV-lea va dovedi pînă la 1743 o mare dragoste pentru carte, adunînd și o importantă bibliotecă[46].

În același timp, coloniile grecești de la Veneția dădeau pe marele predicator Ilie Miniatul, a cărui influență asupra literaturii grecești în secolul al XVIII-lea a fost atît de mare. În 1704 el obținea, ca hierokeryx, direcția școlilor supuse Patriarhiei[47].

Dimitrie Cantemir enumeră cu recunoștință pe membrii cercului de erudiți din Constantinopol, pe care el însuși îi frecventase atîta vreme. Printre ei se găsește patriarhul Calinic, alături de un Meletie din Arta, care unea în admirația sa pe Thales cu van Helmont, și de Iacomi, filozof și el[48]. Mai tîrziu, un Kritias, mare eclesiarh, și un Ioan Giani, din Lesbos, vor străluci printre retorii și spiritele luminate ale Constantinopolului[49].

Însăși conducătorii țărilor libere de la Dunăre se află în fruntea acestei mișcări culturale. Cu stolnicul Constantin Cantacuzino, un cărturar făcînd parte din ceea ce numim noua renaștere bizantină, luă conducerea politică a uneia din acele țări românești care sînt temeiul ortodoxiei. Disprețuind vanitatea coroanei, sau temîndu-se de riscurile ei, el va fi de fapt ani îndelungați îndrumătorul, adevăratul și singurul îndrumător al nepotului său Constantin Brîncoveanu, — doi Constantini trezind amintiri scumpe în mintea bizantinilor — și cînd între fiii săi și cei ai fostului său protejat se vor ivi conflicte, el va aduce prăbușirea domnului atîta vreme sfătuit de dînsul și va continua să domnească el însuși sub numele fiului său

www.dacoromanica.ro

Ştefan, aceeaşi catastrofă avînd să-i doboare în curînd pe amîndoi.

În Moldova, Dimitrie Cantemir cunoştea greaca veche, limba turcească, arăbească, fără îndoială şi cea italienească, limbă diplomatică încă la Constantinopol; el avea cunoştinţe de filozofie, fiind traducător din Heineccius, şi de istorie, în care a fost continuatorul lui Vico şi precursorul lui Montesquieu pentru teoria „răsturnărilor de imperii", atît de familiare pe urmă veacului al XVIII-lea, şi de geografie, în care este cel dintîi care a dat importanţă „profilurilor", ca şi de teologie musulmană şi chiar de muzică. Cu el şi cu Nicolae Mavrocordat — autorul unui *De officiis* grec, compilatorul unei lucrări greceşti după *Theatrum europeum*, protectorul unui Ştefan Bergler, sas din Ardeal, care a editat scrieri de antichitate elină, — începînd cu sfîrşitul veacului al XVII-lea, cît priveşte primul, şi cu 1709 pentru cel de-al doilea — al cărui frate, Scarlat, ginerele Brîncoveanului, de n-ar fi murit înainte de vreme ar fi fost o minune a secolului[50], — *cărturarul suie pe tronul românesc, dominînd de pe această culme a edificiului post-bizantin viaţa politică şi religioasă a ortodoxiei întregi.*

II. Programe şi direcţii

La şcoala bucureşteană de la Sf. Sava, — ca la Academia constantinopolitană[51], de altfel, se explica, în 1707, Homer, Focilide şi Pitagora, Esop, Sofocle şi Euripide, Pindar, Xenofon, Tucidide, Plutarh, Demostene şi Isocrate, — apoi, din literatura sacră Grigore de Nazianz şi Sinesius, — din cea bizantină Agapet, Teofilact Symocata. Se folosea gramatica lui Laskaris şi cea a lui Alexandru Mavrocordat[52]. Un Marcu Porfiropulos, din Cipru, un Iacov Manos din Argos aveau rosturi acolo în 1713[53]. Ceva mai tîrziu, pe la 1720, călugărul Atanasie, care conducea şcoala din Iaşi, cerea pentru elevii săi un Chrysoloras sau un Caton, ca şi „alte lucruri poetice, folosite de începători"[54]: era, întreg, programul bizantin. Dar la Bucureşti se copia Hesiod[55] şi în splendida mănăs-

www.dacoromanica.ro

tire Văcărești, de lîngă capitală, ctitorie a lui Nicolae Mavrocordat, la care alipise el și o bibliotecă, se învăța Iliada[56]. Într-un catalog de cărți de la mănăstirea lui Barnovschi, la Iași, se găsesc, pe lîngă o antologie de poeți antici, Odiseia, Iliada, și comentariile lui Eustatiu, Teocrit, Eschil, Euripide, Aristofan, Xenofon, Isocrate, Demostene, „Organonul" lui Aristotel, Oppian, „Dipnosofiștii", operele Sf. Vasile, ale lui Vasile din Seleucia, Grigore din Nazianz, Sf. Ioan Chrisostomul, Maxim Peloponesianul, Lexiconul lui Suidas și Nomocanonul lui Matei Vlastaris, împreună cu manuale de gramatică, de la Laskaris pînă la Sevastos din Trapezunt, cum și lucrări recente de teologie[57].

Dar nu în calitate de greci tinzînd a grecîza, ci ca moștenitori ai unei civilizații universale de limbă grecească, acești dascăli se străduiesc prin școlile abia întemeiate să cîștige pe orice ortodox la elenismul lor de nuanță bizantină. La Iași, marele retor al patriarhiei, Constantin, pus în fruntea Academiei eline, se plînge că boierii, sub înrîurirea latinismului polon al iezuiților stabiliți în capitala Moldovei, nu vor să-și învețe copiii grecește, și o mărturisesc fățiș[58]. Cu toate acestea, dacă cutare dascăl declară că, Fanarul aflîndu-se pe Dunăre, el n-are ce visa la Constantinopol, altuia în schimb, lui Iacov Manos din Argos, i se pare, la 1720, că la București a găsit „moartea" și „iadul"[59]. Domnul Moldovei Mihai Racoviță, un român de viță veche, credea la 1725 că trebuie să-și trimită fiul la Constantinopol ca să se formeze și să-și facă studiile[60].

E drept că învățămîntul acesta îndruma mai curînd către elenismul cel vechi decît spre epoca bizantină. Nicolae, fiul lui Alexandru Mavrocordat, imita pe Cicero în cartea sa moralizatoare Περὶ καθηκόντων, și îl vedem interesîndu-se de arheologie, căutînd locul unde au fost Clazomene și Theos[61]. În corespondența cu Hrisant Notaras, el îi amintește de Ionia, pe care o vizitase acest luminat cleric[62]. El gustă claritatea „stilului ionian" folosit de amicul său patriarhul, cu prilejul acesta[63].

Însă „bizantinismul" lor constă mai cu seamă în adînca credință față de imperiu, de-a lungul acestei prime perioade, — singură „filosofia" franceză a secolului avînd

www.dacoromanica.ro

să deie alte aspirații unei noi generații. Astfel, Ioan Mavrocordat declara lui Hrisant Notaras că dacă a pornit războiul între turci și imperialii germani, el dorește victoria „puternicei împărății", acestei „κραταιὰ βασιλεία", numai pentru ca să poată trage folos creștinii[64].

III. Biserica și noua direcție

Biserica ajunsese acum să nu mai ridice la demnitatea supremă pe clericul care dispunea de banii cei mai mulți, luați cu împrumut, destinați să ispitească lăcomia turcească, ori pe cel mai dibaci în materie de intrigi, ci pe cel care se impunea prin cunoștințele și însușirile sale. Dionisie Seroglanul, protejatul lui Brîncoveanu, scria patriarhului Moscovei și țarilor scrisori care au fost foarte prețuite pentru calitatea stilului[65]. S-au păstrat scrisori asemănătoare și de la patriarhul Alexandriei, Gherasim al II-lea cretanul, care-i cerea lui Brîncoveanu să pună a i se tipări tratatul de retorică[66]. Neofit al IV-lea, din Adrianopol (1688—1689), care intrase în relații cu țarul, este înnoitorul Bisericii sale[67]. Calinic al II-lea confirmă privilegiile Marii Școli de la Constantinopol[68]. Tot astfel și elevul lui Coridaleu[69], Dositei al II-lea, patriarhul Ierusalimului, în urma vizitei de mai înainte a patriarhului Nectarie, care mersese la Moscova pentru a pacifica biserica rusească (1664)[70].

Acest om foarte înzestrat și de o neobcsită activitate, de o superioară și nobilă ambiție, despre a cărui operă literară, care cuprinde și culegeri de scrieri împotriva latinilor: Τόμος ἀγάπης, Τόμος χαρᾶς, Τόμος καταλλαγῆς[71], ne-am ocupat mai înainte, își dădu seama în curînd că rolul său nu trebuie să fie acela al unui rob turcesc la Cairo, luîndu-se la ceartă cu sinaiții metohului lor egiptean pentru bănuții cîtorva credincioși, nici al unui parazit și tovarăș de praznice al colegului său constantinopolitan, trăind din veniturile metohului din capitală, cu numeroși susținători: el se stabili definitiv la Dunărea munteană.

Aici, datorită prieteniei lui Constantin Cantacuzino Stolnicul, el jucă un rol predominant ca teolog, ca

www.dacoromanica.ro

tipograf, și mai ales ca element de disciplină în cele două țări românești, depășind cu mult ceea ce făcuseră la Moscova predecesorii săi Teofan și Paisie. O tipografie grecească apăru în Moldova prin dărnicia bogatului domn Gheorghe Duca, un rumeliot, și Dositei va publica acolo, împreună cu acele volume groase de combatere a propagandei catolice, care veneau din Ardealul, cîștigat de partea împăratului și năpădit de iezuiții care atrăgeau la Unire o mare parte din români, frumoasa sa „Istorie a patriarhilor de Ierusalim". În Țara Românească el se va asocia cu un călugăr din Ivir, din Iberia caucaziană, acel Antim, foarte înzestrat ca desenator, care, deși străin, ajunsese să ocupe mai întîi postul de egumen al vechii mănăstiri a Snagovului, apoi cel de episcop de Rîmnic și în sfîrșit de mitropolit al țării, dînd în tipografia sa lucrări în românește, în grecește, în slavonește chiar, și, pe deasupra acestor limbi europene, în arabă, iar sub direcția unuia din elevii săi, un ardelean, chiar la Tiflis, în limba georgiană — colaborare rodnică, ce se va prelungi multă vreme. În același timp, acest observator scrupulos al dogmei ortodoxe va patrona Biserica românească din Ardeal, examinînd atent doctrina capilor improvizați care se obișnuiseră să fie hirotonisiți la București, și pornind la luptă, — cu riscul de a stîrni mînia împăratului împotriva domnului Țării Românești, a lui Brîncoveanu, care îl susținea în această campanie, — contra încercărilor iezuiților de a-și atrage pe toți ortodocșii români de la nordul Carpaților[72], el sfătuiește, amenință și excomunică[73].

În urma sa, această operă, care ca limbă e grecească, dar îmbrățișează toate națiile care contribuie la civilizația bizantină, va fi continuată de nepotul său Hrisant Notaras.

Începînd ca arhidiacon al acelei Biserici din Ierusalim pe care atît de rar o va cerceta la fața locului, preferînd, ca Dositei, șederea asigurată și bănoasă în principatele românești, acest om, interesat de orice fel de științe, care-și făcuse studiile în Italia, unde era o întreagă colonie de studenți la Padova, trimiși din Țara Românească și din Moldova, și la Paris chiar, unde a publicat o lucrare de matematică, împodobită cu portretul lui, se amestecă

www.dacoromanica.ro

de aproape în politica moldoveană, orientată, sub conducerea tovarășului său de învățătură Dimitrie Cantemir, către alianța cu Rusia lui Petru cel Mare, conceput ca un nou împărat bizantin care merge să-și ia în stăpînire tronul constantinopolitan. După Dositei, ajungînd el însuși patriarh, Hrisant trece, cu scurte popasuri la Constantinopol, de la București, — unde a sfințit și falnica mănăstire a Văcărețtilor, ridicată de Nicolae Mavrocordat, care îi va adăuga și o bibliotecă, devenită celebră, — la Iași, stabilindu-se la mănăstirea Sf. Sava. O întreagă operă școlară i se datorește, imitînd în acest colegiu domnesc ceea ce stolnicul Cantacuzino crease la București. La un moment dat, un patriarh de Alexandria, Samuil, va apărea alături de dînsul, în același timp în care capitala munteană, primind pe Silvestru al Antiohiei, izgonit de iezuiții, foarte activi și acolo, vede înălțîndu-se prin grija lui Constantin, fiul și urmașul lui Nicolae Mavrocordat, o biserică siriană, a Sf. Spiridon[74].

Contemporan cu Hrisant, patriarhul Atanasie al V-lea, supus, după cît se pare, influențelor catolice, avea întinse cunoștințe muzicale[75]. Calinic al III-lea, în 1726, funcționează ca director al Academiei: era un hierokeryx și el[76] Samuil I fusese elevul Academiei din Constantinopol și chiar profesor la această instituție[77], iar Gherasim al III-lea fusese numit de acesta director al aceleiași școli[78]

Pe vremea în care Meletie de Ianina, mitropolit de Arta, și mai tîrziu de Atena, se încumeta să scrie monumentala sa Istorie a Bisericii întregi, un Mitrofan Gregoras, poetul epocii, înainte de Iosif de Tîrnovo, se mulțumea să fie, la vîrsta de peste o sută de ani, un prețuit om de casă al domnilor români de origine constantinopolitană[79].

IV. Poeții

Spiritul setos de a cunoaște al lui Constantin Daponte, — elevul lui Ierotei Comnenul[80], — interesat de politică, de istorie, cu înclinări poetice care l-au îndemnat pe viitorul ieromonah Chesarie[81], care avea să sfîrșească

www.dacoromanica.ro

la Muntele Athos, să scrie versuri în felul lui Anacreon, nu fără o influență ce venea din Franța „filosofică", dădu, pe la jumătatea aceasta a veacului al XVIII-lea forma la care ajunsese o mișcare din ce în ce mai depărtată de tonul grav, de demnitatea solemnă, de pedantismul bizantinilor. El scrie în greaca populară scrisori ca cele adresate mamei sale, sau cele către un corsar, către prietenii săi, și în același timp, epistole întocmite cu grijă, din care reiese cînd solemn și doct[82], cînd simplu și afectuos[83]. Secretar al mai multor prelați și al lui Ioan-Vodă Mavrocordat, iscălind în 1741: „Constantin Ștefan Daponte, citeț, consul al Marii Englitere, secretar al prea vestitului principat al Ungrovlahiei și dascăl la una din școlile românești de limbă greacă din București"[84], el unește în afecțiunea lui pe grecii, din care se trage, cu românii a căror țară, limbă și trecut le cunoaște[85]. El nu face nici o deosebire între moldoveni și munteni, între aceștia, deoparte, și grecii de cealaltă[86]. Mariorița Rosetti este pentru el o „soră"[87], iar boierii munteni vechi cunoștințe. La adînci bătrînețe, el va lua un ton biblic pentru a proslăvi această Țară Românească, „gloria lumii, podoaba Europei", și „auritul București", „dulcele București"; „faima țării ajunge pînă la Ierusalim și belșugul ei se revarsă asupra Sfîntului Munte"; dar el nu va uita să condamne decăderea moravurilor, regretînd sărăcia tuturor și cotropirea lor de către turci (1760)[88].

Europa îl interesează în acțiunea lui diplomatică[89]. Mare admirator al tuturor oamenilor de carte, din care întocmește o listă nesfîrșită, atît de prețioasă pentru biografia unora și chiar pentru cunoașterea celorlalți, el se gîndește la dezrobirea creștinilor din Răsărit și declară că, dacă vechile proorociri nu s-au îndeplinit, vina este „a nevredniciei noastre și a rușilor, ca și a slăbiciunii (ἀχρειότητα) care s-a dovedit mai luminos decît soarele în acești șase ani de război", după 1789[90]. El o spune fățiș: dacă ar tăcea, adaugă, pînă și pietrele ar striga.

Dar în a doua jumătate a secolului al XVIII-lea, Bizanțul, care dăinuia chiar sub această formă italiană, va fi lăsat deoparte. La Ianina, un Balanos Rhizos se ocupa de matematici[91]. Evghenie Vulgaris, care a întemeiat la Constantinopol „școala de filosofie și de tec-

www.dacoromanica.ro

logie", este și el influențat de Occident[92], dar școala lui nu ținu decît șaptesprezece luni[93]. Marele dascăl bucureștean, după 1750, macedoneanul Manase Eliade, care învățase la Padova și la Bologna, nu făcea parte din „medicii-filosofi", ci era un pasionat de fizică și de matematici, care urmase și cursurile universității din Lipsca; „Moesiodacul" Iosif, de origine română, născut la Cernavodă, în Dobrogea, cunoștea totodată franceza și italiana, ocupîndu-se de cartografie și fiind îndrumătorul, în acest domeniu, al lui Rigas, autorul hărților din *Noul Anacharsis*, ca și al hărților Moldovei și Țării Românești[94]. De acum înainte, cu un Evghenie Vulgaris, un Lambru Fotiade (mort la 1805), un Neofit Duca, un Ghenadie, care a făcut o călătorie la Lipsca, un Costante și un Vardala, un Dimitrie Daniil Filipide, educat în sens vienez și german, „filosofia" franceză înlocuiește dominația de pînă atunci a gramaticii și a retoricii, cu un trecut de cîteva secole, pe care Bizanțul le transmisese moștenitorilor săi. Școlile de științe și de limbi occidentale[95], înființate de Grigore Alexandru Ghica și de Alexandru Ipsilanti la Iași și la București, fură îndrumate în sensul acesta.

Note

1. Cel dintîi dintre ei e socotit „ateu" de Ioan Cariofil, pe cînd, pentru Daponte, el este, în materie de latină, „al doilea Cicerone" (Daponte), la Erbiceanu, *Cronicarii greci*, p. 17. Studiase și la Roma, *ibid.*
2. *Ibid.*, p. 111. Pentru informațiile bibliografice referitoare la intelectualii de frunte ai lumii elenice din această perioadă, v. Ghedeon, *op. cit.*, p. 21, nota 3 și în continuarea Introducerii.
3. Am dat, pentru Academia Română, o ediție: *Oeuvres inédites de Nicolas Milescu, publiées par N. Iorga*, București, 1929.
4. O scrisoare a lui către Chiril, la Ghedeon, *op. cit.*, p. 566—567.
5. Vezi Ghedeon, *Χρονικά*, p. 74—75.
6. *Ibid.*, p. 77—79. Paisie Metaxas, în numele lui Ieremia, episcopul Mainei i-a dedicat un opuscul publicat la Londra

în 1625; *ibid.*, p. 81, nota 1. Despre operele sale, *ibid.*, p. 84, nota 1.

7. Daponte, în Erbiceanu, *Cronicarii greci*, p. 184.
8. Zerlentis, în *Σύλλογος* de la Constantinopol, număr jubiliar 1913—1921, p. 223. Cf. N. Iorga, *Panaiot Nikusios şi românii*, în *Revista istorică*, XIX, 1932, p. 12—13.
9. Ghedeon, *Πατριαρχικοὶ Πίνακες*, p. 597. Pentru Sinai, *ibid.*, p. 598.
10. *Ibid.*, p. 597—598.
11. *Ibid.*, p. 598.
12. Iorga, *Inscripţii*, I, p. 305—306.
13. Daponte, la Erbiceanu, *Cronicarii greci*, p. 37.
14. Şerban Cantacuzino, spune el în jurnalul său, publicat de Zerlentis, îl scosese din închisoare în 1688. Încă de-atunci făcuse o călătorie la Bucureşti.
15. Ἐγχειρίδιον περί τινων ἀποριῶν καὶ λύσεων, ἢ περὶ ἐξετάσεως καὶ ἐπιβεβαιώσεως ἀναγκαίων τινων τῆς ἐκκλησίας δογμάτων.
16. Sathas, *Νεοελληνικὴ φιλολογία*, p. 375; Ghedeon, *Χρονικά*, p. 87 şi urm. Despre operele sale, *ibid.*, p. 91, nota 2; despre contemporanul său Anastasie Pantodynamos, *ibid.*, p. 92 şi urm. Elevii lui, Evghenie Ianulis, Valasion, Constantin şi Dimitrie Iuliano, Hrisoscoleu şi viitorul patriarh Dionisie Muselimis; *ibid.*, p. 94—96.
17. Daponte, la Erbiceanu, *Cronicarii greci*, p. 17.
18. *Ibid.*, p. 185.
19. Cea mai recentă biografie a acestui om atît de remarcabil este cea a lui C. Amantos, în *Ἑλληνικά*, V² (1932). Cf. Alexandru G. Mavrocordat, *Despre originea Mavrocordaţilor*, în *Arhiva societăţii ştiinţifice şi literare din Iaşi*, V (1894), p. 294 şi urm.
20. Vezi, între alţii, Ghedeon, *Χρονικά*, p. 104 şi urm. Operele sale, *ibid.*, p. 105, nota 1. Despre elevul său, Spandoni, *ibid.*, p. 113—115 (scrierile lui, *ibid.*, p. 114, nota 1). Din seria acestor medici mai fac parte şi cei aflaţi în jurul domnului Ţării Româneşti Constantin Brîncoveanu: Pantelimon Caliarhi, Gheorghe Cretanul şi Iacov Pylarino, dintr-o familie cunoscută din Smirna, cel care a introdus vaccinul antivariolic. Numai „gerahul" (chirurgul) era francez. Vezi Schuyler, *Peter the Great*, tabla alfabetică şi izvoarele româneşti menţionate de noi în *Revista istorică*, XIII, p. 92—93. Să adăugăm pe acel Eustaţie „Placica" (Plachida), amintit de Helladius, colegul său de studii la Oxford, în *Status praesens ecclaesiae graecae*, 1714, bibliografie.
21. Ghedeon, *Πατριαρχικοὶ Πίνακες*, p. 617.
22. Vezi Iorga, *Istoria literaturii religioase a românilor, pînă la 1688*, Buc., 1904, p. 363.
23. Ghedeon, *Χρονικά*, p. 131, nota 1.
24. Acelaşi, *Πατριαρχικοὶ Πίνακες*, p. 599.

www.dacoromanica.ro

25. *Ibid.*, p. 594.
26. *Ibid.*, p. 622, nota.
27. *Ibid.*, p. 625.
28. Hurmuzaki, XIV, p. 870—871, nr. DCCCXLVIII.
29. Atanasie Comnen Ipsilanti, *Τὰ μετὰ τὴν ἅλωσιν*, p. 205—208. Hrisovul de întemeiere prevede veniturile, fixează regulile disciplinei, fără a stărui asupra programului. Cf. și *ibid.*, p. 209.
30. Hurmuzaki, XIV, p. 415—417, nr. CCCCXLII.
31. V. și Erbiceanu, *Cronicarii greci*, p. XXVI. Nicolae Mavrocordat se pricepea și el să dea rețete medicale, amestecînd cuvinte turcești și latinești; Hurmuzaki, XIV, p. 800, nr. DCCLXXXVIII.
32. Erbiceanu, *op. cit.*, p. 111 și urm. (o scrisoare a lui către Nicolae Mavrocordat). V. și Hurmuzaki, XIV, p. 448—449, nr. CCCCLXXI; p. 470—471, nr.CCCCXCIII; p. 477—478, nr. CCCCXCIX; p. 488—490, nr-ele DIII—DIV; p. 523—524, nr. DXXIII; p. 552—553, nr. DLII; p. 663—664, nr. DCXXXVII; p. 690—691; nr. DCLVIII; p. 698—699, nr. DCLXIV; p. 757, nr. DCCXXXVIII (sau *Analele Acad. Rom.*, mem. secț. ist., XX, p. 220).
33. Ghedeon, *Χρονικά*, p. 102—103.
34. Hurmuzaki, XIV, p. 311—312, nr. CCCLXXII. O scrisoare a lui către Hrisant; *ibid.*, p. 327—329, nr. CCCXC.
35. Daponte, la Erbiceanu, *op. cit.*, p. 17; Papadopulos-Kerameus, în Hurmuzaki, XIII, prefața, p. 13.
36. Vezi C. Erbiceanu, în *Revista teologică*, III, p. 399; *Cronicarii greci*, p. XXIV, nota 1, p. 203—204; inscripția de pe mormînt citată din *Buletinul comisiunii monumentelor istorice*, și la Papadopulos-Kerameus, *loc. cit.*, p. 409. Versuri ale lui Sevastos, *ibid.*, p. 407. Cf. și Ghedeon, *Χρονικά*, p. 108 și urm. Scrisoarea discipolilor săi vestindu-i moartea la Trapezunt, unde se aflau soția și fratele lui, la Papadopulos-Kerameus, *op. cit.*, prefața, p. 14. Între lucrările sale, *ibid.*, p. 15 și urm. Unele cuvîntări ale lui, p. 211 și urm. Ele au de-a face cu antichitatea clasică sau cu teologia, fără nimic legat de Bizanț, al cărui spirit îl avea totuși.
37. Erbiceanu, *Cronicarii greci*, p. XXVI-XXVII, p. 204—220 (operele poetice, scrise pentru Nicolae Mavrocordat, ale lui Gheorghe Chrisogon, nepotul lui Sevastos), p. 221 și urm. Inscripția funerară a lui Teodor din Trapezunt, la Papadopulos-Kerameus, Hurmuzaki, XIII, p. 409.
38. Ghedeon, *Χρονικά*, p. 136—139.
39. Ghedeon, *Πατριαρχικοὶ Πίνακες*, p. 609.
40. Erbiceanu, *op. cit.*, p.226.
41. Vezi *The siege of Vienna by the Turks in 1683, translated into Greek from an Italian work published anonimously in the year of the siege by Jeremias Cacavelas, edited with English translation by F.H. Marshall*, Cambridge, 1925. Cf. C. I. Karadja, *Un manuscris al lui Ieremia Cacavela din*

www.dacoromanica.ro

biblioteca lui Constantin Brîncoveanu în *Revista istorică*, XII, 1926, p. 16—18. Vezi şi *ibid.*, p. 7—8.

42. V. şi Ghedeon, *Χρονικά*, p. 118. Cf. idem, *Πατριαρχικοὶ Πίνακες*, p. 610. Pentru originea numelui, v. Benedetto Croce, *Curiosità storiche*, Napoli, 1919, p. 83 şi urm. Sculptorul Annibale Caccavella (de fapt, κακὰ βέλα, „pînze rele").
43. Ghedeon, *Χρονικά*, p. 95, nota 1, citează această cărticică: *Λόγος ἱστορικὸς τῆς ἱερᾶς πολιτείας τοῦ ἐν ἱερομονάχοις λογιωτάτου, παναγιωτάτου καὶ σοφωτάτου κυρίου Διονυσίου Πατριάρχου Κωνσταντινουπόλεως τοῦ Κομνηνοῦ*, Veneţia, 1659. Este dedicată fostului patriarh Dionisie „cel bătrîn" de Ilie Miniat, în calitate de „ierodiacon, notar al prea sfintei mitropolii a Filadelfiei", cu cheltuiala lui Isaac Rali din Alep. Un exemplar se găseşte la British Museum.
44. Daponte, la Erbiceanu, *Cronicarii greci*, p. 17.
45. *Ibid.*, p. 165—168.
46. Ghedeon, *Πατριαρχικοὶ Πίνακες*, p. 648.
47. *Ibid.*, p. 615—616.
48. *Istoria Imperiului otoman*.
49. Daponte, la Erbiceanu, *op. cit.*, p. 202.
50. Îngropat la mitropolia din Tîrgovişte sub o piatră purtînd o inscripţie românească; Iorga, *Inscripţii*, I, p. 119, nr. 4.
51. Ghedeon, *Χρονικά*, p. 100.
52. Hurmuzaki, XIV, p. 392—394, nr. CCCCXXVII. Cf. Helladius, *op. cit.*, p. 60. Nicolae Mavrocordat se interesa şi de scrierile lui Maxim Margunios şi Chiril Lukaris, Hurmuzaki, XIV, p. 535—536, nr. DXXXIII.
53. *Ibid.*, p. 526—527, nr. DXXVI; *ibid.*, p. 535—536, nr. DXXXIII; p. 542—543, nr-ele DXL—DXLI; p. 544—545, nr. DXLIII; p. 565—566, nr. DLXI; p. 572—573, nr. DLXVIII; p. 585—586, nr. DLXXVIII; p. 597—598, nr. DLXXXIII; p. 618—619, nr-ele DXCIX—DC; p. 703—704, nr. DCLVII. — Un Serafim, *ibid.*, p. 687, nr. DCLVI. — Despre un Spandoni, *ibid.*, p. 690, nr. DCLVIII; un Gheorghe, *ibid.*, p. 691—692, nr. DCLIX. Cf. şi Daponte, la Erbiceanu, *op. cit.*, p. 204.
54. Hurmuzaki, XIV, p. 864—865, nr. DCCCXLIII.
55. *Ibid.*, p. 877, nr. DCCCLIV.
56. *Ibid.*, p. 909, nr. DCCCLXXXVI. Publicăm catalogul bibliotecii în Apendicele volumului XIV din Hurmuzaki.
57. Hurmuzaki, XIV, p. 909—911, nr. DCCCLXXXVII. Mai erau cărţi latine, slavoneşti, italiene,—cu mai buni autori. Chiar un Evhologhion georgian.
58. Ἑλληνικὰ γράμματα εἶπαν πῶς δὲν θέλουν νὰ μάθουν τὰ παιδία τους Hurmuzaki, XIV, p. 791, nr. DCCLXXXIII. Se plînge că a fost smuls din Ţara Românească unde se simţea mai bine, *ibid.*, p. 814—815, nr. DCCVI.
59. *Ibid.*, p. 865, nota 1.
60. *Ibid.*, p. 893—894, nr. DCCCLXVIII. V. şi *ibid.*, p. 1071.

www.dacoromanica.ro

61. *Ibid.*, p. 896, nr. DCCCLXX.
62. *Ibid.*, p. 901—902, nr. DCCCLXXIX.
63. *Ibid.*, p. 904—905, nr. DCCCLXXXI.
64. Ὁποῦ νὰ ἔχουν καὶ οἱ χριστιανοὶ τὸ σκέπος καὶ ἄνεσιν; *ibid.*, p. 790, nr. DCCLXXXI.
65. Daponte, la Erbiceanu, *op. cit.*, p. 87—93.
66. *Ibid.*, p. 99—101.
67. Ghedeon, *Πατριαρχικοὶ Πίνακες*, p. 608.
68. Ghedeon, *loc. cit.*, p. 609.
69. Daponte, la Erbiceanu, *op. cit.*, p. 103. Daponte dă o scrisoare în stil arhaic a lui Dositei, datată din București, în decembrie 1689; *ibid.*, p. 104—105. Şi despre nepotul său Hrisant, *ibid.*, p. 107—109.
70. Hurmuzaki, XIV, p. 202—203, nr. CCLXXXIV.
71. Cf. I. Bianu şi Nerva Hodoş, *Bibliografia românească veche*, I, Bucureşti, 1903.
72. A fost naş la căsătoria unei fiice a lui Brîncoveanu, fiind de faţă Alexandru Mavrocordat; Hurmuzaki, XIV, p. 288, nr. CCCXLIX. Despre încercările catolicilor de a cumpăra de la turci Locurile Sfinte, o scrisoare a capuchehaiei muntene în 1674, *ibid.*, p. 211 şi urm., nr. CCC. Fostul domn al Ţării Româneşti, Grigore Ghica îl folosi şi el pe acest prelat împotriva latinilor; *ibid.* Despre legăturile lui Dositei cu Dionisie al Constantinopolului; *ibid.*, p. 214—217.
73. *Ibid.*, p. 334 şi urm., 340 şi urm.
74. Vezi notiţa noastră despre această biserică în *Buletinul comisiunii monumentelor istorice*, XXII, 1929, p. 97 şi urm.
75. Ghedeon, *op. cit.*, p. 619.
76. *Ibid.*, p. 627—628.
77. *Ibid.*, p. 657—658.
78. *Ibid.*, p. 674.
79. Daponte, la Erbiceanu, *op. cit.*, p. 125—130. Despre Iosif, *ibid.*, p. 114—120.
80. *Ibid.*, p. 125.
81. În 1751; Daponte, la Erbiceanu, *op. cit.*, p. 134.
82. *Ephémérides daces*, p. 324—326.
83. *Ibid.*, p. 355 şi urm.
84. Ms. din Biblioteca Parlamentului de la Atena: v. Νέος Ἑλληνομνήμων, II, p. 235.
85. *Ephémérides daces*, p. 184.
86. *Ibid.*, p. 388—389.
87. *Ibid.*, p. 401.
88. *Ibid.*, p. 433 şi urm.
89. *Ibid.*, p. 325—326. Îl citează şi pe Constantin Manasse; *ibid.*, p. 370.
90. Erbiceanu, *op. cit.*, p. 226—227.
91. *Ibid.*, p. 136.
92. Vezi numirea lui de către patriarh care se adresează şi negustorilor, fruntaşilor breslelor, în 1760, la Atanasie

www.dacoromanica.ro

Comnen Ipsilanti, p. 385 — 386. Atanasie era unul dintre epitropi.

93. *Ibid.*, p. 387.
94. Vezi Erbiceanu, *op. cit.*, care îi rezumă pe Sathas şi pe Zaviras, şi Iorga, *O hartă a Ţării Româneşti din 1780 şi un geograf dobrogean*, în *Analele Acad. Rom.*, mem. secţ. ist., s. II, t. XXXVI, 1914.
95. N. Iorga, *Istoria învăţământului românesc*, Bucureşti, 1928, capitolul VI: *Noua şcoală europeană*.

www.dacoromanica.ro

9
Fanarul

Rusia n-a fost multă vreme dispusă să-şi asume rolul de permanentă protectoare a dăinuirii unui imperiu pe care supravieţuitorii înclinau să-l rezerve ţarilor. În afară de legăturile cu ţările româneşti pe vremea lui Boris Godunov, dar începînd de la jumătatea veacului al XVII-lea, cu domni ca Vasile Lupu şi Matei Basarab, ca urmaşul lui Vasile, Gheorghe Ştefan, care adresase cereri zadarnice marelui cneaz, cu care încheiase totuşi un tratat[1], am văzut că pentru relaţiile cu această Rusie moscovită, unde, ca şi între cazaci, nu făcuse decît să ceară milostenii, patriarhul Partenie din Chios fusese spînzurat[2].

Era epoca în care un cretan, Gherasim Vlahos, care se intitula egumen al Sf. Gheorghe Skalotos şi stareţ al mănăstirii Strovilo, şi care avea să ajungă mai tîrziu, ca mitropolit al Filadelfiei, şeful grecilor trăind sub stăpînirea Veneţiei, invita pe ţarul Alexei să urmeze, pentru eliberarea Greciei, pilda lui Filip şi a lui Alexandru, care pregătiseră prăbuşirea Persiei[3]. Un egumen Isaia de la Muntele Măslinilor a fost întrebuinţat mai tîrziu de regenţii de la Moscova pentru a organiza o colaborare moscovită cu răscoala creştinilor supuşi sul-

www.dacoromanica.ro

tanului[4]. Helladius punea în fruntea opusculului său despre Biserica ortodoxă portretul, cu inscripție în greceşte, a lui Petru cel Mare.

Ţarul fusese smuls de la preocupările lui baltice, pentru a fi îndreptat către Orientul bizantin, nu numai de ofertele domnului Moldovei, de spiritul luminat, însă fără experiență, al lui Dimitrie Cantemir, şi de partida Cantacuzinilor munteni, ca spătarul Toma, opusă ca tendință regimului calculat al lui Vodă Brîncoveanu, ca şi de anumite aţîţări ale clerului slav în Balcani, dar şi de greci ca Gheorghe Castriotul şi chiar ca Hrisant Notaras[5]. Jalbe anonime în greceşte i se adresau îndată după cucerirea Azovului şi intrarea vaselor ruseşti în Marea Neagră, pentru a-i cere să apere creştinătatea ortodoxă, şi în numele celor patru patriarhi răsăriteni[6].

Cunoaştem sfîrşitul jalnic al unei expediții menite să ajungă dintr-o singură săritură, pe la vadul dobrogean al Dunării, în Tracia. O a doua campanie, sub ţarina Ana, avea să se oprească în Crimeea şi în Moldova. A trebuit apoi să treacă o vreme pînă la ambiția aventuroasă a Ecaterinei a II-a, care,—văzînd înaintea ei, în inscripțiile unui Potemkin, „drumul Bizanțului"—,nădăjduia să aşeze în capitala lui Constantin cel Mare pe nepotul său cu acelaşi nume.

Chiar în vremea aceea, şi cu toate iluziile acelea, Rusia s-a amestecat de fapt foarte puțin în ceea ce forma esența însăşi a vieții bizantine. Era prea pătrunsă de spiritul „filosofic" al secolului al XVIII-lea pentru a mai voi să se lege îndeaproape de viața acestor preoți şi călugări, pe care îi folosea doar ca agitatori contra Turciei păgîne sau chiar contra Austriei ocrotitoare a iezuiților. Ea trimetea subvenții la Sf. Sava, la Sf. Gheorghe de la Cairo, întreținînd relații cu patriarhul Matei al Alexandriei[7], ca şi la Muntele Athos, unde exista de mult „mănăstirea rușilor" Rhossikonul. Ea a primit de fapt pe un Vulgaris şi pe un patriarh Serafim al II-lea, atribuindu-le şi eparhii[8], uneori. Raporturile care se creaseră între Biserica rusească şi Moldova sau Ţara Românească vecină, făcînd să pătrundă în mănăstirile românești, odată cu o mare dragoste de carte, un zel intens pentru copierea manuscriselor, şi publicarea cărților sfinte şi a lucrări-

www.dacoromanica.ro

Petru cel Mare, țar al Rusiei
(după lucrarea lui Helladius)

www.dacoromanica.ro

lor de teologie, nu au nimic de a face cu o integralitate bizantină de care, dimpotrivă, acest misticism rusesc, cu origini depărtate, se despărțise, așa cum luase atitudine și împotriva bisericii laicizate a lui Petru cel Mare.

Războiul din 1769 împotriva turcilor fusese pregătit prin acțiuni în Moldova, în Muntenia, în Transilvania Habsburgilor chiar, ai căror călugări căutau de multă vreme sprijin și ajutor în Rusia, și el a început printr-un simulacru de revoluție creștină în București. Dar în curînd acest caracter dispăru, și al doilea război al Ecaterinei contra sultanului, în ajunul căruia domnul Moldovei Alexandru Mavrocordat fugi peste Nistru, pentru ca, mai tîrziu, să cînte cu melancolie „Bosforul de pe Boristene" (Βόσπορος ἐνΒορυσθένει), avu un caracter pur politic, campania lui Alexandru I, la începutul secolului al XIX-lea, avînd să facă parte din epopeea napoleoneeană, cu totul în afară de preocupările trecutului.

Sarcina de a continua tradițiile bizantine, în limitele teritoriului însuși asupra căruia se întindea autoritatea sultanului, reveni deci celor cărora, linguși cît au fost în viață și lapidați pe urmă, recunoscuți cu greu de o știință imparțială, li se zicea Fanarioți.

I. Primii fanarioți

Din lumea de afaceri, — bancherii Vardales din Constantinopol, de origine armenească, poate, — provine în 1662 patriarhul Dionisie al III-lea[9]. În 1688 alegerea patriarhului Calinic al II-lea s-a făcut în casa unui blănar, Manolachi din Castoria[10], care a fost executat de turci[11]; din același oraș avea să apară mai tîrziu darnicul boier moldovean, întemeietor de școli, Gheorghe Castriotul, amestecat în încurcăturile campaniei rusești de pe Prut, în 1711. Școlile din Chios și Arta sînt datorite acestui Manolachi din Castoria[12]. Un Manuil Ioan Ipsilanti, bogat blănar și el, a cărui breaslă juca un mare rol pe vremea aceea[13], și care se lăuda că se trage dintr-un ofițer al lui Manuil, împăratul Trapezuntului în veacul

www.dacoromanica.ro

al XIV-lea, dar al cărui tată fusese un negustor avut, dispunea, în 1716, de Scaunul patriarhal[14]. Fratele său Constantin, zis Psiolu, ajuns boier în Moldova, dar păstrîndu-şi în acelaşi timp titlul de mare retor al Bisericii bizantine, a fost tatăl unui al doilea Ioan, care din căsătoria cu o Mamona avu pe domnul Alexandru Ipsilanti[15]. El aşează în Scaun pe fostul său dascăl Cosma al III-lea[16]. Cum Ipsilanti a întemeiat şcoala din Patmos, şi cum urmaşul acestui patriarh, Ieremia al III-lea era originar din această insulă[17], s-ar putea admite continuarea influenţei lor. Se făceau alegeri pe ascuns în cutare casă din Fanarul acesta laic şi bisericesc care ajungea să deţină astfel conducerea tuturor afacerilor[18]. În 1703, Ioan, tălmaci al flotei, se numără printre binefăcătorii patriarhiei[19].

Primul[20] fanariot care la 1709 obţinu un tron românesc, ca un fel de înaintare în rang, după ce fusese mare dragoman al Imperiului, — şi în aceasta se cuprinde definiţia domnului fanariot —fu Nicolae Mavrocordat, care trecu apoi în Muntenia, căzu prizonier la imperialii ce se războiau cu turcii, şi îşi recîştigă abia la pace tronul. Fratele său, Ioan, fost agent în Moldova, îl înlocuise pentru o vreme la Bucureşti. Fiii lor, Constantin şi Ioan, domniră şi ei, ca şi cei doi Alexandru, fiii acestor domni. Deoarece o fată a bătrînului Alexandru Mavrocordat, zis Exaporitul, se căsătorise cu Matei, fiul lui Grigore I Ghica, domnul Ţării Româneşti, — fratele său fiind mare dragoman, cel care fu decapitat după ce se încheiase pacea cu împăratul, la Belgrad — fiul născut din această căsătorie ajunse de mai multe ori domn, ca şi fiii săi, Scarlat, — cu fiul său Alexandru — şi Matei, şi ca şi fiul lui Alexandru, un alt Grigore.

Prin căsătorii, sau prin alianţe politice, şi alte familii se adaugă la casta fanariotă. Între ei sînt Moruzi din Asia Mică, Constantin şi fiul său Alexandru, cei doi Ipsilanti, Alexandru şi Constantin, care pretindeau că se coboară dintr-un ofiţer al Imperiului din Trapezunt[21], ruda lor Manuil avînd destulă trecere pentru a pregăti, în 1717, reînscăunarea ecumenicului Cosma al III-lea[22]. El refăcu Patriarhia, înzestră şcoala din Patmos, restaură unsprezece biserici[23]. Români chiar,

www.dacoromanica.ro

ca Racovițeștii: Mihai, înrudit cu Cantacuzinii, împreună cu fiii săi, Constantin și Ștefan; Callimachi, (de fapt, Calmășul, de origine țărănească), putură fi și ei admiși. Din Fanar chiar veniră Karatzas (Caragea, pentru români), care, — pornind de la Dimitrie (1737), capuchehaia lui Antioh Cantemir, apoi mare postelnic[24], și de la Constantin, marele paharnic (1771)[25], apoi sluger, — au dat doi domni, pe Nicolae și Ioan Gheorghe; Suțeștii, dintre care primul, Constantin Drakos, a scris un dicționar greco-latino-arab[26]: între ei se numără Alexandru, Mihail — un alt Mihail va fi fiul lui Grigore —, influentul Nicolae, care, fără a apuca să domnească, sfîrși executat; Hangerlii se adaugă mai tîrziu. Din insule vine spiritul întreprinzător al lui Nicolae Mavrogheni.

La un moment dat, în 1739, unul dintre acești fanarioți, marele dragoman Alexandru Ghica, a jucat chiar rolul de arbitru între cei doi domni, rude cu el, împăcîndu-i și reușind să le impună, după tradiția, reamintită cu acest prilej, a lui Nicolae Mavrocordat, o direcție unitară, de „dragoste fraternă". Se înțeleseseră între ei ca puterea să rămînă în mod permanent între verii primari Constantin Mavrocordat și Grigore Ghica. Mihai Racoviță, pe a cărui fiică, Anastasia[27], Constantin ar fi trebuit și ar fi dorit odinioară să o ieie de soție, acest rival trebuia să fie împăcat printr-un dar de „milă creștinească", un alt dar, de recunoștință, revenindu-i, din amîndouă părțile, lui Alexandru Ghica însuși[28]. Turcii acordaseră, de altfel, marelui dragoman, — ca răsplată pentru servicii pe care le vor da în curînd uitării pentru a pune să i se taie capul, — titlul de domn onorific al țărilor române.

II. Fanarioții, Biserica și viața la Constantinopol

Fanarioții n-au avut nici pe departe prestigiul domnilor pămînteni. Abia dacă Nicolae Mavrocordat încearcă să împace pe patriarhul ecumenic Cosma al III-lea cu

www.dacoromanica.ro

prietenul său Hrisant[29], o veche ceartă care continuă pe aceea care izbucnise la 1698 între asprul Calinic al II-lea și patriarhul Dositei[30]. Tot ce puteau face era să ofere o biată găzduire prelaților greci siliți să-și părăsească Scaunul, ca fostul patriarh ecumenic Cosma al III-lea (1716)[31], ca patriarhul Antiohiei[32] sau ca Chiril al IV-lea (1711), venit după pomeni[33]. Sub Constantin Mavrocordat, Silvestru, patriarhul Antiohiei, fu primit la București, unde făcu o bisericuță care mai păstrează și astăzi inscripția ei siriană[34], mergînd apoi la Iași și tipărind acolo în limba greacă și arabă o Liturghie și cîteva antimise. În 1737 la curtea lui Mavrocordat se aflau mitropolitii Betleemului, al Mirelor, care deveni mitropolitul Neofit[35], și al Nyssei. În Moldova, Grigore Ghica făcuse din mitropolitul Sidei un intim al său; acest prelat părăsi țara în 1739, o dată cu rușii[36]. Sub fratele acestui domn, Ioan, putea fi văzut la Iași un mitropolit al Libiei, vorbind despre situația copților în Ethiopia sa[37]. Partenie de Ierusalim a locuit chiar la Iași și la București[38].

Se făcea apel la sprijinul domnilor români ori de cîte ori, ca în 1720, sub patriarhul ecumenic Ieremia al III-lea, era vorba de cîte o lucrare la marea biserică din Constantinopol[39]. Pînă și călugării din Sumela, de prin părțile Trapezuntului, li se adresau lor pentru pomeni[40].

Cît despre Hrisant al Ierusalimului, acesta era aproape neîncetat oaspetele Principatelor, în așa măsură încît chehaiaua marelui vizir glumea pe seama lui numindu-l vagabond, pentru ca Paisie al II-lea, patriarhul Constantinopolului să-i atragă atenția că: „Patriarhii de Ierusalim nu au alte venituri, și de aceea cutreieră țările puternicei împărății, de colo pînă colo, ca să se hrănească. Și zicînd acestea, i-am sărutat piciorul și l-am rugat să ne ție, pe Prea Fericirea Ta și pe noi, sub ocrotirea sa. Și ne-a răspuns: „Foarte bine"[41].

În același Fanar, la un moment dat aceleași familii dădeau episcopii și domnii. Astfel patriarhul Ioanichie al III-lea, Karatzas (1761—1763)[42] care avea un frate dragoman la legația Olandei[43], sau Gavriil, arhiepisco-

www.dacoromanica.ro

pul de Tesalonic, fratele domnului Moldovei Ioan Teodor, care își preschimbase elinește vechiul nume românesc Calmășul în Callimachi (Gavriil va deveni mai tîrziu mitropolit al Moldovei[44]), ori Samuil I Hangerli (Chantzeris) (1763—1768), a cărui rudă a fost domnul Țării Românești, ucis din porunca sultanului, în orașul lui de Scaun.

Pe de altă parte, patriarhii care continuau să păstreze, pentru domnii români și pentru rudele lor, strane în Marea Biserică[45], n-au mai vizitat atît de des țările românești, asupra cărora influența lor s-a făcut mai puțin simțită decît cea a predecesorilor lor. Dacă Grigore Ghica, domnul Moldovei, ceru să fie anchetat la Constantinopol cazul mitropolitului său Antonie, —care în 1739 însoțise oștile rusești în retragerea lor,— cerînd să fie destituit de ecumenic[46], încercarea făcută de patriarhul Procopie I de a anula alegerea mitropolitului Moldovei Leon Gheuca[47] nu avu nici un răsunet și nici o urmare. Iar Țara Românească se mărgini de acum înainte să facă cunoscută doar numirea sau strămutarea episcopilor săi[48], și să aștepte un „*ekdosis*", pe care patriarhul nu-l putea refuza. Astfel în 1733, un mitropolit al Țării Românești se plînge că ecumenicul nu i-a anunțat alegerea, iar acesta neagă că ar fi uitat față de corespondentul său o datorie întotdeauna respectată „față de confrații arhierei care sînt supuși Scaunului nostru ecumenic și patriarhal"[49].

Dar prin propriile sale mijloace, sub regimul fanariot, ecumenicul, care continua să „permită" clerului românesc, cel puțin în Muntenia, de a se aduna în vederea alegerii unui nou episcop[50], — pe de altă parte, vedem călugări din Polonia cerînd mitropolitului Moldovei, în 1730, să-i scape de iezuiți, dîndu-le un episcop[51] — ajunse în 1766 și 1767 să țină în atîrnare ierarhică Scaunele slave din Peč și din Ohrida, cu cele douăzeci și cinci de mitropolii ale lor[52]. Bizanțul părea că începe și aici a se reface. Un fost episcop de Vidin și un fost episcop de Fársala iau parte în 1720 la alegerea mitropolitului muntean, ca o mărturie că Biserica bizantină, cu toată situația sa internă, rămînea întreagă[53].

www.dacoromanica.ro

Constantinopolul trăia încă o viață intens creștinească[54]. De Paști, timp de trei zile, ca în epoca bizantină, breslele, cu blănarii și măcelarii în frunte, jucau pe străzi în sunet de alăute și beau în cinstea învierii lui Hristos. Pentru a obține întărirea acestui privilegiu, se trimiteau prin protosinghelul Marii Biserici două mii de ouă înroșite, din care sultanul își avea partea lui. La Patriarhie chiar, se coborau în curte pentru a da semnalul începerii jocurilor. Breslele pomenite veneau să-și primească binecuvîntarea de la șeful Bisericii înainte de a începe sărbătoarea, la care, de altfel, luau parte, ca spectatori și cei de altă lege, împreună cu turcii. „Se pare, uneori" — după cum spune Daponte — „că vizirul însuși venea *incognito*, și împăratul chiar. Așa încît, pornind de la sărbătoarea romeilor, celelalte neamuri se veseleau și ele, și era la Constantinopol o singură bucurie pentru toți și o sărbătoare în cele trei zile"[55].

Viața revenea și în „Polis". Mișcările populare nu lipseau, și erau zgomotoase: băcanii și negustorii de pește năvăliră în 1719 peste sinod, pentru a împiedica o măsură luată împotriva posturilor, care ar fi stînjenit interesele lor[56].

III. Politica Fanarului

În jurul fanarioților, și alte familii capătă o importanță, care va dura: un Hrisoscoleu, un Lascăr Mamona, din vechea familie moreotă[57], un Ciuchi, a cărui fiică, Pulheria, se căsători cu Nicolae Mavrocordat[58], un Xipolit, secretarul lui Mavrocordat[59], un Constantin Ventura, din Paros, care a ocrotit copilăria lui Daponte[60] și care a sfîrșit ucis de turci[61], familia Scanavi, din Chios, înrudită cu neamurile domnești, un Euphraghiotis, „ginerele marelui dragoman și chartofilax al Marii Biserici", un Gheorghe Ramadanis. Întîlnim chiar un Paleolog la București, în 1739[62], și mai tîrziu un Mano, ginerele lui Alexandru Ipsilanti[63], un Arghiropol, rudă cu Moruzi, apoi familia Rhizos, negustori intrați în rîndul aristocrației fanariote prin căsătoria lui Grigore Alexandru

www.dacoromanica.ro

Ghica și a lui Alexandru Scarlat Ghica[64] cu fiicele lui Iacob, în sfîrșit Vlastos, creditorii bătrînului Alexandru Mavrocordat[65], un Spandoni, mare chartofilax, un Iulianò, dintr-o familie levantină[66]. Pe la 1730 începe să se simtă influența marelui logofăt muntean Drakos Suțu, ai cărui urmași vor domni[67], iar Ipsilanții ocupă în aceeași vreme ranguri de seamă în Moldova.

Venind din toate provinciile Imperiului, ei au format, împreună, o singură grecitate bizantină, foarte diferită de grecitatea revoluționară, naționalistă, care va birui pe petecul de pămînt grecesc eliberat după 1821.

Autor al unei cărți „Despre datorii", Nicolae Mavrocordat[68] alcătuise în 1727, pentru uzul fiului său, un adevărat program de guvernare care, prin noblețea sentimentelor pe care le exprimă nu are desigur nimic de-a face cu obișnuita critică a sufletului fanariot. Pe alături, îndrumări practice: să se supună voinței paterne, să se teamă de datorii, — și cîte va mai face fiul, Constantin! — să disprețuiască luxul — „dacă tatăl tău a păcătuit în această privință, suferințele sale să-ți servească drept învățătură", — și chiar în privința construcțiilor — „ca domn, ai parte de palate; cînd te afli la Constantinopol, casa părintească îți poate fi deajuns" — să urască inovațiile, să fie cu mare băgare de seamă în ce privește mediul românesc, să-și țină ascunse intențiile[69] și mai cu seamă „să se facă iubit de localnici", fără a da ascultare țăranilor împotriva boierilor și împiedicînd pe aceștia să asupreasca pe cei dintîi; în sfîrșit, să aibă puțini fanarioți pe lîngă dînsul[70], — recomandație necesară într-un moment în care, în 1719, dascălul Marcu Porfiropulos, adăpostit sub aripa domnului, putea scrie cuvintele acestea, pe care le-am citat mai sus: „Tot Fanarul e la București; nu mă mai gîndesc la Constantinopol"[71]. De fapt, el n-a avut ca sfătuitori greci decît pe Ramadanis și pe un om din Arvanitohori, în timp ce fiul său numise în cele mai înalte funcții pe consîngenii săi[72].

Toate acestea puteau face dintr-însul un Iustinian „filosofic", ceea ce Constantin încercă să fie, meritînd sufragiile „filosofilor" de la Paris: un călător francez la noi

www.dacoromanica.ro

îndrăznea să-l compare cu un Petru cel Mare închis între hotare prea strîmte[73]. El va căuta să-şi facă drum în ţară, însurîndu-se cu romînce, de la Smaranda, fata munteanului Radu Cantacuzino[74] pînă la Ecaterina, fiica unui Rosetti moldovean.

În sfîrşit, la moartea lui Nicolae, boierii Ţării Româneşti reveniră, printr-o hotărîre îndrăzneaţă, la alegerea domnului, cum făcuseră şi părinţii lor pentru Brîncoveanu, cum încercaseră să facă moldovenii pentru Dimitrie Cantemir, şi aleseră în locul lui Grigore Ghica şi al lui Racoviţă pe fiul, atît de bine cunoscut, al răposatului. N-a lipsit nici tradiţionala primire cu urale a poporului. Mişcarea naţională ajunse să propună încoronarea înainte de confirmarea sultanului. Astfel, acest adolescent de nouăsprezece ani — adversarii vorbeau de numai zece ani, la Constantinopol — fu instalat pe tron în formele unui trecut de libertate[75]. Visul acesta ţinu doar cîteva zile, şi Mihai Racoviţă, care nu recunoştea copilul, îi luă locul[76].

Cînd, după o bucată de vreme, Constantin fu reîntronat, şi Mihai va căuta din nou să-l îndepărteze, o adevărată ambasadă de douăzeci de prelaţi şi boieri de diferite ranguri veniră să-l susţină pe domnul redobîndit[77].

IV. Noul Fanar

Fanarul de acasă se sprijinea bineînţeles pe cel care emigrase peste Dunăre. Un apel la domnii români fu adresat, chiar sub Ieremia al III-lea, cînd fanarioţii, de felul lui Manuil Ipsilanti, aveau în grija lor Marea Biserică[78]. În comitetul de restaurare se găsesc laolaltă oameni de categoria unui Atanasie, alt şef al blănarilor, un Ciuchi, unii demnitari ai Patriarhiei, ca marele eclesiarh, sau un anume Constantin (1720)[79] capuchehaie al Moldovei la Poartă.

Dar în curînd agenţii domnilor, prin singurul fapt că se aflau în Constantinopol, putînd spiona toate mişcările stăpînilor turci, depăşiră în trecerea de care se bucu-

www.dacoromanica.ro

rau pe patronii lor, care ajunseră să depindă cu totul de dînșii.

Influența hotărîtoare a acestor unelte subordonate domnilor fanarioți începe o dată cu moartea lui Grigore al II-lea Ghica și cu bătrînețea lui Constantin Mavrocordat; tinerii candidați la tron au nevoie de sprijinul lor pentru a izbîndi și a se menține.

Unul dintre cei mai de seamă din agenții aceștia, Iordache Stavrachi, sau mai degrabă Stavracoglu, fiul unui medic Stavraki[80], osîndit la spînzurătoare de turcii, care erau mai puțin sătui de uneltirile sale cît doritori să-l moștenească, s-a făcut cunoscut prin anumite aplecări care amintesc pe vechii arhonți, generoși și binefăcători. El era în fruntea grupului care, în 1762, a întemeiat cel dintîi „spital al națiunii"[81]. Din inițiativa și din punga lui se tipări la Lipsca „Teologia" lui Iosif Bryennios, —viitorul patriarh ecumenic Sofronie al II-lea fiind însărcinat cu această lucrare[82]. El făcu la Muntele Athos cîteva chilii și o bisericuță. Daponte, prietenul său îl sfătuia să se ducă să facă danii la Ierusalim, ceea ce l-ar fi apărat de răzbunarea fără greș a turcilor[83]. Ca binefăcătorul a trei mănăstiri de la Muntele Athos ni se înfățișează un caramanlîu, vorbind turcește: acest Petrachi, directorul monetăriei împărătești, a provocat, cu ajutorul cîtorva turci, o revoluție în Constantinopol, voind prin aceasta să dobîndească un tron românesc[84].

Un spirit nou venea în același timp prin mijlocirea grupurilor prospere de negustori greci care se formau în Apus.

Încă de la sfîrșitul veacului al XVII-lea împăratul acordase privilegii foarte întinse comercianților greci, slavi, români chiar — acestea fiind și ele o formă, economică de astă dată, a comunității bizantine — care voiau să înlesnească schimbul de produse între Occidentul germanic și Turcia. Colonia de la Tokaj, cea de la Oradea Mare, de la Sibiu, din Brașov, deveniră în curînd foarte bogate. Mai departe, erau grupul de la Triest, oraș aproape întemeiat de greci, și cele de la Pesta și Viena[85].

De altă parte, vedem un Pano Marutzi sau Maruzzi, de fel din Ianina, instalat la Veneția, — unde neamul

www.dacoromanica.ro

Caragiani avusese pînă atunci locul de frunte printre greci[86], — fiind primit de împărat şi, pare-se, chiar de regele Angliei şi de Frederic al II-lea[87].

Toate acestea erau însă de un alt caracter decît cel tradiţional. Din ce în ce mai mult, ideile străine, laicizarea „filosofică" cuprindea totul. Curentul de idei inaugurat şi susţinut de împăratul Iosif al II-lea, „iozefinismul" exercita asupra lor o influenţă de care, departe de a se feri, se mîndreau. Mai nimic, nici măcar lecturile, nici caracterul şcolilor, nu-i lega pe aceşti supuşi ai Habsburgilor cu fanarioţii din Iaşi şi din Bucureşti, — în măsura în care aceştia nu erau nici ei cîştigaţi de aceeaşi filozofie, la ei însă venită direct de la Paris, — şi cu fanarioţii din Fanar, asupra cărora vecinătatea levantină, în plină descompunere, nu mai avea nici o înrîurire. Viena devenea din ce în ce mai mult capitala grecismului, a balcanismului slav, a unui anumit româno-grecism chiar, orientat într-o direcţie în întregime nouă: cu tot apelul său către naţiunile creştine din sud-estul european, Rigas macedoneanul, fostul secretar al lui Brîncoveanu la Bucureşti, dar stabilit la Viena, unde a tipărit frumoasele sale hărţi, este reprezentantul noului spirit. Acesta domina pînă şi clerul emigraţilor, — acel „ἐφεμέριος" al ardelenilor, deşi provenea mai ales din insulele Arhipelagului, avînd o situaţie de cvasiautonomie. Primele ziare greceşti, ca „Loghios Hermes" şi „Telegraful elenic", — ocupîndu-se de fapt de tot ce se petrecea între hotarele vechiului Bizanţ, cu ţările româneşti şi centrele de colonizare cu tot, — apărură acolo, la Viena, în curînd ivindu-se, pe alături, şi o presă sîrbească.

Negustorii greci care obişnuiau să meargă la tîrgul din Lipsca, avîndu-şi acolo, de pe la jumătatea veacului al XVIII-lea bisericuţa lor[88], au exercitat o influenţă în acelaşi sens. Alţii îşi cîştigară o situaţie asemănătoare la Breslau[89], la Poznań[90], şi starea lor de spirit trebuie să fi fost asemănătoare cu a celor pe care-i aflăm în aceeaşi vreme, la Livorno, la Londra şi pînă la Philadelphia din America, al cărei nume în sine părea că e o chemare.

www.dacoromanica.ro

Spiritul acesta își va găsi expresia în toate domeniile.

El va da domnilor din a doua epocă fanariotă elanul către reformele în sens „european". Deja, peste amintirea vechilor datini, Nicolae Mavrocordat încercase a normaliza administrația Principatelor, introducînd ispravnici de județ și fiscali, permanenți ca în teritoriile austriece ale împăratului. Fiul său Constantin, — pe care un călător lionez îndrăznea să-l asemuiască cu Petru cel Mare, — îl depășì. Pe de o parte el institui o întreagă birocrație, introducînd registre pentru adrese și acte judiciare și dînd amploare, în materie de finanțe, „anateftèrelor" care se întîlnesc în Moldova pe la 1650, și în Țara Românească pe vremea lui Brîncoveanu; pe de altă parte, el acorda țăranilor șerbi, care ajunseseră a fi vînduți întocmai ca robii țigani, libertatea legală. Dar cu un Grigore Ghica, un Alexandru Ipsilanti și un Constantin Moruzi se introduce un program de guvernare, cuprinzînd și biserica însăși.

În învățămînt apare reforma, inițiată de Manasse Eliade, care făcuse studii la Lipsca, pentru a fi apoi, ani de-a rîndul, dascăl în București, și continuată de celebrul prelat Evghenie Vulgaris. Acesta, după ce-și făcuse stagiul între români, la Iași, avu curajul să întemeieze la Athos chiar o școală superioară în direcția aceasta, pe care numai brutalitatea fostului patriarh ecumenic Chiril al V-lea a fost în stare să o distrugă; se văd și astăzi ruinele acestei Academii a Muntelui Athos[91].

Instituții ale curentului reformator se găsesc și la București și la Iași; Alexandru Ipsilanti și Grigore Ghica înființară școli de influență apuseană, cu un program de învățămînt progresiv și cu introducerea științelor și a limbilor moderne. Scarlat Sturdza dădu Academiei moldovene, cu ajutorul mitropolitului Iacov, un ardelean, noul statut, tot atît de modern cît și acela cu care, pentru aceeași epocă, se mîndrea Polonia. Pe alături, un Amfilohie, care fusese cîtva timp mitropolit titular al Hotinului, prelat format și el în Italia, autorul unei geografii, al unei aritmetici, traducător

www.dacoromanica.ro

al călătoriilor abatelui Delaporte, colaborase și el la această occidentalizare.

Cumplitele chinuri la care a fost supus, timp de mai mult de o lună, în 1806—1807, Alexandru Ipsilanti, visătorul unei alianțe permanente între puterea turcească și spiritul grec, executarea acestui venerabil bătrîn, binefăcător al țărilor românești, unde domnise de mai multe ori ca un „filosof", sfîrșitul jalnic al celui căruia trupul îi fu pus la vînzare în fața caselor rudelor sale punea capăt ultimei iluzii a bizantinismului modernizat și occidentalizat[92].

Dar nu trebuie să uităm, fără îndoială, nici eforturile dascălilor greci, ca Govdelas, refugiat apoi la Varșovia, ca Ștefan Comitas, sau Veniamin din Lesbos, de a da o dezvoltare învățămîntului bizantin în capitalele țărilor românești, învățînd pe urmașii boierilor români că și ei sînt, în „Dacia" lor, ca grecii, membri ai unei noi Elade[93].

V. Scriitorii

Spiritul fanariot, aplicat la dezvoltarea Bisericii și la moștenirea bizantină, se află întrupat în cartea de proporții îndrăznețe — începută în Asia, la 1750, și continuată, cît a stat la Edessa (Urfa), apoi în Fanar, la Cairo, și din nou în Fanar — a medicului Atanasie, care adăuga la numele său domnesc de Ipsilanti amintirea imperială a Comnenilor, Τὰ μετὰ τὴν ἅλωσιν. Fiul unei Zanetti, acest medic, născut la 1696, începu prin a fi „mare negustor" al hatmanului cazacilor Mazeppa, înainte de a urma la Iași cursurile lui Natanail Kalonaris și de a face o călătorie în Apus.

Deopotrivă cu medicul Ioan Comnenul și cu Nicolae Papadopol Comnenul, el se întemeiază pe istoria Trapezuntului, scrisă de un călugăr din Sumela, ale cărei arhive le cunoaște, pentru a dovedi că se trage din împăratul Manuil Comnenul, a cărui fiică s-ar fi căsătorit cu marele domestic Constantin Xifilinos, zis Ipsilanti, pe la sfîrșitul veacului al XIV-lea. Și el, ca și Alexandru

www.dacoromanica.ro

Mavrocordat, şi ca tatăl lui Stavrachi, ca Testabuza, e un medic, şi ca Daponte, pe jumătate românizat, un boier; îşi numise fata Săftiţa[94]. Primele studii şi le-a făcut la Iaşi, între 1724 şi 1727, sub îndrumarea lui Natanail Kalonaris, dascălul copiilor lui Mihai Racoviţă şi după plecarea acestui domn şi a lui Natanail, el a rămas pe lîngă „ruda" sa, Ioan Ipsilanti, care avea să capete o funcţie sub noul domn, Grigore Ghica[95]. În 1734 el era la Veneţia şi devenea doctor al universităţii din Padova la 1738: îndată după aceea se întoarse la Iaşi ca medic al lui Grigore Ghica, înainte de a-şi lega soarta de cea a marelui vizir Raghib (1744)[96]; el cunoaşte îndeajuns istoria Ţării Româneşti pentru a vorbi de campania lui Mahomed al II-lea împotriva lui Vlad Ţepeş, pe care-l confundă totuşi cu contemporanul său Laiotă (Λεώτας)[97]. Folosindu-se de cronici moldovene pentru relaţiile domnilor acestei ţări cu turcii, el nu uită să pomenească cu satisfacţie că Ştefan cel Mare „a învins deseori pe turci, pe unguri, pe poloni, pe munteni şi pe tătari"[98].

Skevofilax al Marii Biserici, prieten cu Partenie al Ierusalimului, cu Matei de Alexandria şi cu Natanail Kalonaris, mitropolitul Efesului, cu cel de Ptolemais, el e în acelaşi timp în serviciul celui mai „modern" dintre marii viziri ai epocii, al lui Raghib: el voise să fie mare dragoman al Porţii[99]. Înainte de toate, pentru el e Biserica şi „naţia ortodoxă de pretutindeni": τὸ καθολικὸν ὀρθόδοξον γένος[100].

Istoria lui Atanasie, care pleacă de la Facerea Lumii, conţine pînă la epoca lui un soi de rezumat — clasic ca stil, dar lipsit de orice prospeţime şi fără nici o culoare — a tot ceea ce se petrece între hotarele unui Imperiu, pe care îl servise prea bine pentru a-l putea judeca nestingherit, fără a uita însă ceea ce i se pare mai important în Occident, — cu istoriile lui Luther, ale lui Calvin, ale lui Zwingli, — şi pînă în China. Cu toate acestea, rubricele sînt cele ale Marii Biserici.

Autorul se interesează de Ivir şi îi consacră o descriere minuţioasă[101]. El foloseşte, fără îndoială, izvoarele turceşti pentru campaniile lui Selim I în Asia şi în Egipt, dovedind o adîncă pricepere în tot ce priveşte pe das-

www.dacoromanica.ro

călii săi, făcînd și citații în turcește, ca cvasi-contemporanul său Ienăchiță Văcărescu, care a compilat o Istorie a împăraților otomani, pe urmele lui Dimitrie Cantemir. El va intercala, mult mai tîrziu, o întreagă istorie a țarului Petru cel Mare, și, către sfîrșit, o adevărată călătorie în jurul Mării Negre[102].

În genere, cel care îmbina în numele său pe Comnenii imperiali cu neamul domnesc al Ipsilanților urmărește, în primul rînd, să satisfacă dușmăniile și să scoată la lumină meritele acestora din urmă, alăturînd și actele care pot servi la recunoașterea importanței unei opere de reformă, de fapt remarcabilă, pe care, după 1774, Alexandru-Vodă a întreprins-o în Țara Românească; el merge pînă acolo încît înșiră, ca un cronicar muntean, ctitoriile religioase și de orice fel ale acestui domn, chiar după căderea lui, la Chalki[103]. Singură numirea sa în Moldova mai înviorează povestirea[104], dar medicul e și un fel de însărcinat cu afaceri al domnului muntean Nicolae Mavrogheni[105].

Spiritul, prin urmare, lipsește cu totul, și nu găsim nimic din sentimentele, așa de firești și de vii, pe care atît de des le dovedește Daponte, care reprezintă o altă perioadă a fanariotismului. Medicul vizirului se mulțumește să deplîngă inovațiile dezastruoase, datorite uneltirilor grecilor săi, și deosebindu-se clar de predecesorul lui, el atribuie celor doi Mavrocordați, Nicolae și Constantin, începutul acestei decadențe. Dumnezeu îi va pedepsi pentru desființarea drepturilor de care se bucurau românii, supușii lor[106]. Cronicarul va insinua chiar că principala operă a lui Nicolae Mavrocordat era de fapt a lui Ierotei Comnenul[107]. Alegerea lui Constantin, „fiul tiranului" ar fi fost pusă la cale de singurul boier vechi, Crețulescu[108]. Deoarece puternicul Nicolae Suțu pretindea că neamul Ipsilanti se trage dintr-un blănar, iar Moruzeștii dintr-un furnizor de provizii, istoricul, amator de anecdote, amintește că Suțeștii, coborîtori prin mamă din Alexandru Mavrocordat, au ca strămoș, de partea tatălui, pe un lăptar[109]. Ei îi vor fi, de acum înainte, după Mavrocordați, dușmanii de căpetenie[110].

www.dacoromanica.ro

Dar cînd la 1774 se încheie pacea între ruşi şi turci, acelaşi autor regretă că păcatele generaţiei sale au zădărnicit profeţiile despre sfîrşitul statului otoman, profeţii care vesteau „eliberarea grecilor din robia otomană şi reînvierea Imperiului"[111]. Oamenii de astăzi nu numai că nu-s demni de coroana împărătească, dar nici măcar de viaţă[112]. Şi el sfîrşeşte cu aceste cuvinte desnădăjduite: „Dacă astfel, la ceasul arătat de prevestiri, şi după asemenea biruinţe ale ruşilor asupra otomanilor, şi în împrejurări atît de prielnice, romeii nu au fost eliberaţi, tare greu s-ar putea produce mai tîrziu restabilirea Imperiului roman... Şi nu numai greu, dar aproape cu neputinţă din pricina dăinuirii ticăloaselor noastre obiceiuri, a dezbinării noastre şi a răutăţii unora faţă de ceilalţi, şi adesea chiar a piedicilor lor (καταδρομή)[118].

Note

1. Dimitrie C. Ionescu, *Tratatul încheiat de Gheorghe Ştefan cu ruşii în 1656*, *Revista istorică română*, III, 1933, p. 234—247; N. Iorga, *O descoperire în domeniul relaţiilor noastre cu Moscova*, *Revista istorică*, XX, 1934, p. 1—3.
2. Daponte, la Erbiceanu, *op. cit.*, p. 7—8.
3. Daponte, *loc. cit.*, p. 147.
4. V. mai sus.
5. Analiza raporturilor lor în *Istoria literaturii româneşti*, a mea III.
6. Daponte, la Erbiceanu, *op. cit.*, p. 143—146.
7. *Ibid.*, p. 155—156.
8. Ghedeon, *Πατριαρχικοὶ Πίνακες*, p. 649—650.
9. *Ibid.*, p. 589.
10. *Ibid.*, p. 607.
11. Despre casa lui, Daponte, *Ephémérides daces*, p. XIX.
12. *Ibid.*, p. 109. Un capuchehaie român, Iordachi slugerul, în 1726; *ibid.*, p. 176.
13. Ghedeon, *Χρονικά*, p. 110.
14. Ghedeon, *Πατριαρχικοὶ Πίνακες*, p. 621.
15. După Vartolomei de Kutlumuz, Byzantios, *op. cit.*, I, p. 536, nota 2.
16. Ghedeon, *Πατριαρχικοὶ Πίνακες*, p. 622, nota 1131.
17. *Ibid.*, p. 622.
18. *Ibid.*, p. 628, nota 1147.

www.dacoromanica.ro

19. Idem, *Χρονικά*, p. 107.
20. Pentru Atanasie Comnen Ipsilanti, *op. cit.*, p. 67, primul fanariot ar fi fost Dimitrașcu Cantacuzino. De fapt el nu era decît pe departe înrudit cu dinastiile românești.
21. Skarlatos Byzantios, *op. cit.*
22. Atanasie Comnen Ipsilanti, *op. cit.*, p. 305.
23. *Ibid.*, p. 313—314, 323—324, 328, 330, 341, 342—343.
24. Daponte, *Ephémérides daces*, p. XIV—XV, 13, 15. Un Sguromali Karatzas, în 1727; Atanasie Comnen Ipsilanti, *op. cit.*, p. 323.
25. Înmormîntat la Sf. Paraschiva; Daponte, *Ephémérides daces*, p. XXV. Cf. despre el, *ibid.*, p. 140.
26. Daponte, la Erbiceanu, *Cronicarii greci*, p. 192. Cf. același, *Ephémérides daces*, p. 49 (vel logofăt în 1738). Cf. și *ibid.*, p. 255. Constantin și fratele său Dimitrie (1739), Alexandru fiul marelui logofăt, p. 309. Elogiul lui Constantin Mavrocordat, de Drakos Suțu, *ibid.*, p. 441 și urm. (1741). În 1739, Dimitrie Suțu, mare comis; *ibid.*, p. 132.
27. Daponte, *Ephémérides daces*, p. 337, 347—349.
28. *Ibid.*, p. 303—309.
29. Hurmuzaki, XIV, p. 710—712, nr. DCLXXV.
30. *Ibid.*, p. 754—756, nr. DCCXXXVII.
31. *Ibid.*, p. 787—788, nr. DCCLXXIX. Cf. și *ibid.*, p. 791, nr. DCCLXXXIII. Episcopul Betleemului, Malahios, era și el în preajma domnilor români, *ibid.*, p. 789. Cf. și *ibid.*, p. 891—892, nr. DCCCLXIV. Un alt vlădică de Betleem, ca egumen al mănăstirii Văcărești; *ibid.*, p. 1044—1049, nr. MV—MVI; p. 1052, 1055—1057. Cel de Nazaret, *ibid.*, p. 892—893, nr. DCCCLXVI; p. 897, 915, nr. DCCCXC; p. 949—950, nr. DCCCCXXIII. Grigore Ghica, domnul Moldovei, recomanda pe învățătorul copiilor săi, Ioanichie, pentru un scaun episcopal; *ibid.*, p. 921—922, nr. DCCCXCVI.
32. *Ibid.*, p. 817, nr. DCCCIX. Cf. *ibid.*, p. 833 și urm. Erau biserica Zlătarilor la București și mănăstirea Cernica.
33. Atanasie Comnen Ipsilanti, *op. cit.*, p. 288.
34. *Ibid.*, p. 364. Vezi Iorga, în *Buletinul comisiunii monumentelor istorice*, XXII, p. 97 și urm.
35. Daponte, *Ephémérides daces*, p. 30—31, 72, 100, 119, 172.
36. *Ibid.*, p. 272.
37. Daponte, la Erbiceanu, *Cronicarii greci*, p. 103. Originar din Andros, a devenit patriarh al Alexandriei, Atanasie Comnen Ipsilanti, *op. cit.*, p. 355. Daponte menționează de asemenea șederea la Iași a lui Silvestru.
38. Daponte, la Erbiceanu, *op. cit.*, p. 110. Paisie la Iași în 1735; Atanasie Comnen Ipsilanti, *op. cit.*, p. 340.
39. Hurmuzaki, XIV, p. 860—861, nr. DCCCXXXIX. Mulțumirile patriarhului Samuil, în 1764, *ibid.*, p. 1169—1171, nr. MCLI.
40. *Ibid.*, p. 901, nr. DCCCLXXVII.

www.dacoromanica.ro

41. *Ibid.*, p. 970.
42. În 1739, un protosinghel Karatzas dobîndește Scaunul de Peć; Daponte, *Ephémérides daces*, p. 151—152. Cf. Atanasie Comnen Ipsilanti, *op. cit.*, p. 344.
43. Ghedeon, *op. cit.*, p. 655.
44. Ioan Callimachi a făcut daruri mănăstirii Rhossikon; *ibid.*, p. 655, nota.
45. Hurmuzaki, XIV, p. 1104, nr. MLIV.
46. *Ibid.*, p. 1092—1094, nr. MXLVIII. Patriarhul Paisie vizitase Moldova; *ibid.*, p. 1094, nr. MXLIX.
47. Ghedeon, *Πατριαρχικοὶ Πίνακες*, p. 671.
48. Daponte, *Ephémérides daces*, p. 120. În 1738 un capugiu turc aduce documentul *(ibid.*, p. 126). Vezi analiza pe care am dat-o în revista *Convorbiri literare*, XXXV, 1901, p. 999—1009, 1101—1137, a registrului corespondenței, în greceşte, a mitropolitului Țării Românești Filaret, de la sfîrşitul secolului al XVIII-lea, *Viața unui mitropolit de altădată: Filaret al II-lea, după registrul său inedit de scrisori.*
49. Hurmuzaki, XIV, p. 1079—1080, nr. MXXXVII.
50. În 1720, *ibid.*, p. 859—860, nr. DCCCXXXVIII.
51. *Ibid.*, p. 1062 şi urm.
52. Atanasie Comnen Ipsilanti, *op. cit.*, p. 105. În alte părți, Biserica decădea: în 1685 fu văzut la Antiohia un patriarh de şaptesprezece ani, Atanasie al III-lea, care trebui să plece; *ibid.*, p. 313.
53. Hurmuzaki, XIV, p. 859—860, nr. DCCCXXXVIII.
54. Aici se aflau şi meşteşugari români; Daponte, *Ephémérides daces*, p. 349.
55. Καμμίαν φορὰν ἔλεγαν πῶς ἤρχετο τεπτίλι καὶ ὁ βεζίρης αὐτὸς καὶ ὁ βασιλέας. Καὶ ἔτζη μὲ τὴν ἀφορμὴν τῆς ἑωρτῆς τῶν Ῥωμαίων συνεώρτηζαν καὶ τὰ ἤθνη, καὶ ἦτον εἰς τὴν Πόλιν μία κοινὴ χαρὰ καὶ πανήγυρις τὰ τρεῖς ἐκεῖνας ἡμέρας; Erbiceanu, *Cronicarii greci*, p. 140.
56. Atanasie Comnen Ipsilanti, *op. cit.*, p. 308. Despre cele unsprezece biserici care au ars în 1730, *ibid.*, p. 327—328.
57. Atanasie Comnen Ipsilanti, *op. cit.*, p. 323, 325.
58. Daponte, *Ephémérides daces*, p. 337; Hurmuzaki, XIV, p. 927, nr. DCCCCI şi Apendicele.
59. Daponte, la Erbiceanu, *Cronicarii greci*, p. 196—198.
60. *Ibid.*, p. 199. Cf. *Ephémérides daces*, p. 347 şi Hurmuzaki, XIV, p. 805—806, nr. DCCXCIV.
61. Atanasie Comnen Ipsilanti , *op. cit.*, p. 334.
62. Daponte, *Ephémérides daces*, p. 172, 239, 257.
63. Const. G. Mano, *Documente din secolele XVI—XIX privitoare la familia Mano*, Bucureşti, 1907.
64. Hurmuzaki, XIV, p. 1139—1140, nr. MCXXV; cf. *ibid.*, XIII, p. 393 şi urm.
65. Hurmuzaki, XIV, p. 852, nota 2, p. 1123—1125, nr. MXCII.

www.dacoromanica.ro

66. *Ibid.*, p. 856 şi urm.
67. *Ibid.*, p. 366—367, nr. DCCCCXXXIX; p. 1021, nr. DCCCCLXXXII.
68. Despre o lucrare inedită a aceluiaşi, *Περὶ γραμμάτων σπουδῆς καὶ βίβλων ἀναγνώσεως*, păstrată în biblioteca Kolybas din Atena (manuscrisul nr. 98). Vezi *Νέος Ἑλληνομνήμων*, XIII, p. 459.
69. În nişte însemnări pe un exemplar din Machiavelli, pe care-l tratează de „scelerat" cu „intenţii infame", citim: „pompe, richezze, cagione di rovina"; vezi C. Radu, *Apostilele lui Neculai Mavrocordat pe o ediţie a operelor lui Niccolò Machiavelli*, în revista bucureşteană *Roma*, VIII, 2, 1927, p. 32—35.
70. Daponte, *Ephémérides daces*, p. 337—341.
71. Hurmuzaki, XIV, p. 847, nr. DCCXXVIII.
72. Atanasie Comnen Ipsilanti, *op. cit.*, p. 340.
73. Vezi studiul nostru *Ştiri noi despre biblioteca Mavrocordaţilor şi despre viaţa muntenească în timpul lui Constantin Vodă Mavrocordat*, în *Analele Academiei Române*, mem. secţ. ist., seria a III-a, tom. VI, 1926. El refuză Moldova pentru a nu pricinui căderea vărului său Grigore Ghica; *ibid.*, p. 348.
74. *Ibid.*, p. 341.
75. *Ibid.*, p. 343—344.
76. *Ibid.*
77. *Ibid.*, p. 349.
78. Ghedeon, *Χρονικά*, p. 86—89.
79. *Ibid.*, şi notele.
80. Vezi Daponte, la Erbiceanu, *Cronicarii greci*, p. 193—195.
81. Ghedeon, *Πατριαρχικοὶ Πίνακες*, p. 656—657.
82. Erbiceanu, *Cronicarii greci*, p. 194.
83. *Ibid.*, p. 194—195.
84. *Ibid.*, p. 200.
85. V. publicaţia noastră *Acte româneşti şi câteva greceşti din Arhivele Companiei de comerţ oriental din Braşov*, Vălenii de Munte, 1932. Cf. Duşan Popovici, *Ţinţarii (Aromâni)*, ediţie sîrbească şi traducere în românește de M. Constante.
86. Vezi *Studii şi documente*, V.
87. Daponte, la Erbiceanu, *Cronicarii greci*, p. 201.
88. Ghedeon, *Πατριαρχικοὶ Πίνακες*, p. 638. Cf. *ibid.*, p. 6 9.
89. *Ibid.*, p. 641.
90. V. studiul nostru *Note polone*, în *Analele Academiei Române*, mem. secţ. ist., seria a III-a, tom. II, 1924, p. 391—395.
91. Ghedeon, *op. cit.*, p. 645. Biografia sa a fost scrisă de Alexandre de Stourdza, *Oeuvres posthumes religieuses' historiques, philosophiques et littéraires*, III, Paris, 1860 (şi o ediţie grecească).
92. După Byzantios, în *Revista istorică*, 1933, p. 305—307.
93. Vezi Iorga, în *Memoriile Academiei Române*, XXXVIII şi XXXIX.

www.dacoromanica.ro

94. P. 9. Pentru dată, prefața, p. 18 și urm. Pentru familia sa, p. 10—11.
95. P. 137.
96. P. 300, 323—324, 326, 343, 344. Asupra lui Kalonaris, ca mitropolit al Efesului, p. 392—393.
97. P. 11—12. El așază lupta lui Ștefan cel Mare cu turcii în 1475 pe Prut, unde a fost învins Petru cel Mare (p. 17).
98. P. 60. Confundă pe Petru Rareș cu Petru Cercel, p. 61. Despre birurile țării, p. 69.
99. Hammer, *Geschichte des osmanischen Reiches*, tabla numelor, fără Ipsilanti.
100. Prefața, p. 15.
101. P. 34—35.
102. P. 568 și urm., 575 și urm.
103. P. 650.
104. P. 663 și urm.
105. Despre conflictul dintre cei doi domni, p. 687.
106. P. 262—263. Aceste abuzuri ar fi crescut după moartea sultanului Ahmed; *ibid.*
107. P. 317. El ar fi făcut turcilor daruri îmbelșugate, dînd astfel un exemplu rău; *ibid.*, p. 317—318.
108. P. 327—328. Vorbește cu satisfacție de biblioteca Mavrocordaților, vîndută la Constantinopol de negustorul englez Barker; p. 375.
109. P. 405.
110. În acest scop, el întrebuințează pînă și „Gazeta din Leyda", cînd un Suțu ajunge să aibă tronul, în 1783; p. 635. Cf. și p. 637. De asemenea vechea ură contra Mavrocordaților, p. 643, 649.
111. Νὰ ἐλευθερωθῶσιν ἴῖ Ῥωμαῖοι ἀπὸ τὴν ὀθωμανικὴν σκλαβίαν καὶ νὰ ἀναστηθῇ ἡ ῥωμαϊκὴ βασιλεία; p. 534.
112. Παρὰ νὰ βασιλεύσουν οἱ, βασιλείας ὄχι, ἀλλὰ καὶ αὐτῆς τῆς ζωῆς τῇ ἀληθείᾳ, ἀνάξιος; *ibid.*
113. *Ibid.* Despre un ms. al acestei lucrări, găsit la Muntele Sinai, vezi Sochaniewicz, în *Kwartalnik historyczny*, XLV, 1.

www.dacoromanica.ro

10
Sfîrşitul Bizanţului

Fost secretar al boierilor din Bucureşti[1] şi al consulatului Franţei din capitala Munteniei, Rigas Velestinul, stabilit la Viena, unde publică harta „Călătoriilor tînărului Anacharsis", dar şi pe cele, atît de rare astăzi, ale celor două Principate, împodobindu-le cu portretele domnilor lor, fu reprezentantul unei idei care, — deşi trebuia să fie întrupată în primul rînd de „copiii elinilor", la care face apel grecească sa *Marseillaise*, — urmărea, în vederea unei acţiuni revoluţionare ca cea care continua în Franţa, o colaborare a tuturor raselor din sud-estul european. Proiectul său de „Constituţie democratică" se referea la toată Rumelia şi Anatolia, la Arhipelag şi la ţările româneşti, „Vlahobogdania"[2].

Şcolile din Bucureşti şi din Iaşi, înainte de răscoala grecilor aveau un alt caracter decît vechile academii de pe vremea lui Constantin Brîncoveanu şi a lui Nicolae Mavrocordat: un Neofit Duca, un Ştefan Comitas, un Veniamin din Lesbos, un Vardala, sau Govdelas, aşezat mai tîrziu la Varşovia, unde a publicat în limba franceză o cărţulie despre Alexandru cel Mare, erau elevi ai „filosofilor" francezi şi totodată admiratori ai clasicilor.

www.dacoromanica.ro

În momentul trecerii de la bizantinism la naționalismul grecesc a fost, prin urmare, o revenire la antichitate, interpretată însă în sensul literaturii franceze din secolul al XVIII-lea. Ea e caracterizată, — și are un corespondent în literatura românească, — prin opera anacreonticului Atanasie Christopol, care, elev la București chiar, al lui Lambru Fotiade, a fost dascălul fiilor lui Alexandru Moruzi, și numai cu prilejul întoarcerii acestui boier în capitala otomană cunoscu el Constantinopolul; boier muntean, judecător, colaborator la redactarea codului patronului său Caragea (Karatzas), el a mers pînă în Transilvania, la Sibiu, unde a tradus pe Sextus Empiricus, făcînd între timp o călătorie la Zante[3] și petrecîndu-și cea mai mare parte a vieții la Dunărea românească[4]. Reprezentațiile teatrului grecesc sub Vodă Caragea, înainte de 1821, fac parte din această revenire la antichitate[5].

De fapt, Rusia care visa la cucerirea Bizanțului, începînd cu Ecaterina a II-a ce-și boteza nepoții Alexandru și Constantin, lăsîndu-se atrasă de călăuziri către „calea Țarigradului", era aproape singura — dacă facem abstracție de planul conceput de Alexandru Ipsilanti de a reîntări Imperiul otoman, devenit greco-turc — care reprezenta acum ideea bizantină. Sub influența aceasta a spiritului de la Petersburg, Alexandru Ipsilanti, — fiul lui Constantin-Vodă, căruia Rusia îi încredințase cîrmuirea celor două Principate, în așteptarea noului „hospodarat" al Serbiei, al acelui domn care se dusese să moară în refugiul rusesc, — va trece peste spiritul acesta al secolului al XVIII-lea, pe care-l cunoscuse prin preceptorul său din București, și mai tîrziu prin participarea sa ca general rus la războaiele napoleoneene, prin prezența sa în mijlocul centrului internațional de la Viena mai întîi, și de la Petersburg pe urmă, pentru a încerca în 1812 — împreună cu toți ortodocșii, sub drapelele „Fenix"-ului, și cu privirile ațintite către Constantinopol, unde, cu patriarhul în frunte, Fanarul trebuia să-i ofere o revoluție, — reînvierea Bizanțului, în folosul, poate, al țarului omonim, sau chiar în folosul său.

www.dacoromanica.ro

Alexandru Ipsilanti, domn al Țării Românești

www.dacoromanica.ro

Catastrofa de la Constantinopol, cu execuția patriarhului, corespunse cu răscoala din Moreea și cu refuzul categoric al românilor de a susține aventura bizantină, care lăsa cu totul indiferenți pe slavii din Balcani.

Atunci Bizanțul după Bizanț avea să moară.

De altfel, Alexandru Ipsilanti, inițiatorul și conducătorul mișcării Eteriei, nu avea nici pregătirea, nici mijloacele de a reprezenta naționalismul grecesc. Acest fiu al unei românce, Văcărescu, a cărui mamă va întovărăși familia în exilul ei din Rusia, acest intim al Curții de influență franceză a țarinei Elisabeta, acest statornic oaspete al saloanelor din Viena pe vremea serbărilor diplomatice care au urmat după căderea lui Napoleon, acest proprietar de moșii în Moldova — unul dintre frați i-a murit la București și a fost înmormîntat la Mărcuța, mănăstire refăcută de bătrînul Vodă Alexandru, a cărui lespede de marmură se mai vede încă[6], — nu putea avea un program întemeiat pe ideea de rasă. Într-una din proclamațiile sale, el se adresează nu numai grecilor, ci tuturor creștinilor din Balcani, amintindu-le, pentru a-i încuraja, de Maraton și Salamina; în alta, se îndreaptă către moldoveni, înfățișîndu-le programul său de caracter general[7]. Alexandru Mavrocordat, un alt șef al mișcării, era, cu ochelarii săi și cu gulerul tare, un occidental interesat mai curînd de amintirile elenice. Un Negri nu se deosebea întru nimic de aristocrația românească, din ce în ce mai pătrunsă de influența franceză, și de care era atît de legat.

Simbolul „Fenix"-ului, adoptat de Alexandru Ipsilanti, însemna, totuși, reînvierea Imperiului bizantin. Și în vederea acestei realizări făcuse el apel la boierii români și la șeful mișcării țărănești din Muntenia Tudor Vladimirescu, un fel de Masaniello, cu oarecare spoială grecească și vieneză; cu acest ideal înaintea ochilor va ține Tudor pe lîngă el pe acei fruntași balcanici care aveau să-l trădeze, trecînd în tabăra prințului fanariot, și anume Iordachi Olimpiotul, din Vlaho-Livadi, dintr-un neam de armatoli munteni, amestecat în răscoala sîrbilor și apoi în războaiele Rusiei, unde erau

www.dacoromanica.ro

atîția negustori greci, ca să fie la urmă șeful arnăuților ce stăteau de strajă în jurul domnului Munteniei [8], împreună cu „macedonenii", „gospodarii" slavi, Hagi Prodan și Machedonski.

A fost nevoie de influența țăranilor Moreii, a clerului din provincie, poate chiar a intelectualilor care se formau în Apusul împărțit pe națiuni, și de interpretarea dată de filelenii care alergaseră în sprijinul tentativei de a reface Elada, cît și pentru a susține o mișcare de liberalism național, ca ideea bizantină să dispară, în momentul în care clefții aveau, în virtutea vitejiei și a jertfelor făcute, dreptul de a vorbi mai tare decît intelectualii și decît diplomații[9].

Note

1. C. Amantos, *Νέα ἔγγραφα περὶ τοῦ Ῥήγα Βελεστινλῆ*, în *Memoriile Academiei* din Atena, 1927; același în revista *Ἑλληνικά*, V, (1932), p. 39—60. El avea legături cu tipograful și editorul Gheorghe Poulios (Puliu), român macedonean, stabilit la Viena. Cf. și capitolul privitor la Rigas din cartea d-lui Ap. V. Daskalakis, *Τὰ αἴτια καὶ οἱ παράγοντες τῆς ἑλληνικῆς ἐπαναστάσεως τοῦ 1821*, Paris, 1927. V. și *Ἑλληνικά*, *ibid.*, XXI, 2—3, p. 170 și urm., și Ioan C. Kordatos, *Ῥήγας Φεραῖος καὶ ἡ ἐποχή του*, Atena, 1931. Amantos menționează și lucrarea sîrbului Dușan Pantelici.
2. V. A. Urechia, *Istoria Românilor*, VI, p. 797; Iorga, în *Literatură și artă română*, IV.
3. Vezi introducerea din noua ediție, scoasă de librăria Papathomas din Castoria, a operelor autorului lui *Ἀχιλλεύς* (1803) și al *Poeticei*.
4. *Ἐθνικὸν Ἡμερολόγιον*, 1864.
5. A fost și o influență a neoclasicismului unui Alfieri. Cf. și nota noastră *Détails de l'histoire des Roumains au XIX-e siècle*, în *Bulletin de la section historique de l'Académie Roumaine*, III—IV, 1916, p. 283—287. V. Neofit Duca, *Ἐπιστολαὶ πρός τινα ἐν διαφόραις περιστάσεσι*, Egina, 1885, și frumosul studiu al d-lui N. Bănescu, *Academia grecească de la București și școala lui Gheorghe Lazăr*, în *Anuarul*

www.dacoromanica.ro

Institutului de Istorie Națională; Cf. *Revista istorică*, XII, 1925, p. 45—46 (și despre Dimitrie brașoveanul).

6. Mamă-sa se întoarse la București împreună cu Haricleia, văduva lui Dimitrie; v. însemnarea din *Le messager d'Athènes*, iulie, 1933.
7. D. D. Kalogéropulos, în *Ἑλληνικά*, V², (1932), p. 293—305.
8. Vezi N. Iorga, *Iordaki l'Olympiote et Tudor Vladimirescu*, în *Bulletin de la section historique de l'Académie Roumaine*, III—IV, 1916, p. 288—302 (și după un *Ἡμερολόγιον* de la Paris, 1868).
9. Despre relațiile cu sîrbii (după memoriile lui Xanthos) și cu arnăuții, vezi încă Taki H. Kandiloros, *Ἡ Φιλικὴ ἑταιρεία, 1814—1825*, Atena, 1926, p. 366—367, 386—387.

www.dacoromanica.ro

Postfață

Teoria permanențelor bizantine are astăzi mereu mai mulți apărători. O ramură radicală a istoriografiei moderne situase pieirea Imperiului de jos în 1204, o dată cu instalarea „latinilor" la Constantinopol; cronologia manualelor s-a oprit la anul cuceririi Cetății, 1453, cînd puterea politică bizantină dispare, nimicită de oștile lui Mahomed al II-lea[1]. Dar nici un istoric nu mai tăgăduiește că secole de-a rîndul, pînă în pragul epocii moderne, pînă la înființarea statelor naționale din Europa de sud-est, instituțiile și ideile acestei părți a lumii au continuat și apărat singurele forme de civilizație de care se simțeau structural legate: acelea ale Bizanțului.

Formula *Bizanț după Bizanț* definește lapidar cîteva dintre cele mai dramatice secole ale istoriei universale. Ea evocă, mai întîi, uimitoarea vitalitate a sintezei eleno-latine care și-a împlinit de-a lungul întregului veac de mijloc chemarea înaltă de a educa și îndruma popoarele, chiar după căderea lor într-o îndelungată robie. Ea atrage deopotrivă atenția asupra antecedentelor unei mari părți a Europei care își revendică începuturile în această superbă civilizație, rezumînd tot ce a dat mai bun Lumea veche.

www.dacoromanica.ro

Cartea de față este una dintre ultimele creații majore ale lui Nicolae Iorga. Apărută cu numai cinci ani înainte de sfîrșitul tragic al marelui cărturar[2], ea întrunește toate trăsăturile unei opere clasice: actuală la data publicării, perenă prin mesajul ei, adresată reflecției unui popor (românii), unei regiuni (Europa de sud-est), dar și reflecției specialiștilor de pretutindeni, carte de informație științifică și de gîndire originală, ea se impune prin calitatea rară de a exprima judecățile unei lumi despre ea însăși, formulate de cel mai mare istoric al acestei lumi.

În *Bizanț după Bizanț* se interferează admirabil cele două planuri — de istorie generală și de istorie națională — pe care le-a ilustrat *Savantul*, dar, deopotrivă, cele două crezuri — vocația universală a Europei de sud-est și rolul românilor în împlinirea acestei vocații — pe care le profesa *Gînditorul*. Sînt marile dimensiuni ale cărții care o introduc cu aceeași îndreptățire în istoriografia mondială sau în aceea românească.

Bizanțul s-a perpetuat prin *oameni* și prin *autonomii*, adică prin ceea ce, spiritual sau politic, își păstrase o relativă libertate după subjugarea Cetății. Dintre oameni — exilați, clerici, cărturari, negustori, dregători —, cei mai însemnați sînt *arhonții* și *voievozii*. Dintre autonomii, cele mai puternice și mai eficiente, cu mult înaintea comunităților creștine de pe continent sau din insule, de la Athos sau din patriarhatele orientale, sînt *Moldova și Țara Românească*. Instituțiile, ideile, aspirațiile, educația, modul de viață, tipul înalt de realizare umană, tot ce a însemnat grandoarea unei lumi căreia descendenții biruiți îi rămăseseră credincioși au fost salvate de arhonți și de români. Datorită lor se poate vorbi de un *Bizanț după Bizanț*. Informația și judecățile cărții sînt ordonate în jurul acestor două realități. „Patriarhul și clerul lui", „Renașterea prin școală", cărora Iorga le acordă cuvenitele capitole (4 și 8), n-ar fi fost cu putință fără sprijinul arhonților și al voievozilor. „Fanarul" (cap. 9) cunoaște epoca sa de glorie revendicînd înțelepciunea și noblețea arhonților, dar bizuindu-se, mai ales, pe instituțiile și avuția Principatelor. A fost o vreme cînd, cum

www.dacoromanica.ro

arată autorul citînd un fanariot, Marco Porfiropulos, „tot Fanarul e la București"[3].

Către o istorie a Europei de sud-est privită drept continuarea spirituală, instituțională a Bizanțului s-au îndreptat cercetările lui Nicolae Iorga de la cel dintîi studiu important al său cu asemenea temă, intitulat, modest: *Contribuțiuni la istoria Munteniei în a doua jumătate a secolului al XVI-lea*[4]. Publicarea în original și traducere a corespondenței din 1574—1595 purtată de „membrii familiei Mircești", care a dat cîțiva domni Țării Românești, îl duce pe cercetătorul de numai douăzeci și patru de ani în inima însăși a unei societăți fără a cărei evocare istoria poporului său i se părea de neînțeles. Greci constantinopolitani sau din insule, români, venețieni, genovezi, turci, călători europeni de felurite neamuri și confesiuni viețuiesc în această lume împreună, după modelul încă viu al civilizației împărătești a Bizanțului pe care cuceritorul otoman însuși, incapabil să o distrugă și cu atît mai puțin să o înlocuiască, învățase că e mai folositor să o imite. Ca și din *Actele și fragmentele cu privire la istoria românilor*[5] descoperite de tînărul istoric în arhivele Europei în aceiași ani de început al unei strălucite opere, coordonatele geografice și istorice ale acestei lumi sînt degajate dintr-o pătrunzătoare analiză a documentelor. Ele erau, în cazul de față, scrisori semnate de bancherul Benedetto da Gagliano din Pera, de Ecaterina Salvaresso, doamnă a Țării Românești prin soțul ei Alexandru al II-lea, de sora ei Marioara Vallarga, Mihail Banul, Mihnea-voievod Turcitul, Pascal de Marini, fratele său Ioan și soția acestuia Esther-Prepia, Nicolae al lui Petru Piraga, Gaspar Mazza, o doamnă Ruxandra. Sînt scrisori expediate din Constantinopol, Tîrgoviște, Vidin, București, Veneția privind chestiuni publice sau afaceri de familie, întîmplări nevinovate sau combinații politice cu grave consecințe. Cercetătorul are astfel prilejul să evoce rolul capital în istoria permanențelor bizantine împlinit de marile familii grecești silite de evenimente să-și caute mîntuirea, să-și dezvolte opera folositoare întregii Europe de sud-est, prin abile relații cu noii stăpîni sau folositoare alianțe cu boierimea românească.

www.dacoromanica.ro

Arhonții rămîn o preocupare constantă a lui Nicolae Iorga, fără îndoială autorul cel mai prolific în studii biografice, culegeri de documente sau contribuții mărunte privind familiile grecești din epoca „Înrobirii" în relațiile lor cu țările române. În 1902—1903 el publică documentele Cantacuzinilor împămînteniți și ale Callimahilor grecizați[6], dar interesul pentru orice cărturar, om politic, cleric, negustor sau simplu călător grec în Principate se manifestă prin studii, ediții de acte sau contribuții de detaliu în întreaga sa activitate științifică.

Ideea continuității bizantine prin români este exprimată, în aceiași ani de început ai operei lui Iorga, în a sa *Istorie a poporului român* publicată la Gotha în 1905[7]. Permanențele bizantine prin oameni și instituții sînt frecvent evocate, cîțiva ani mai tîrziu, în cealaltă amplă sinteză, *Istoria Imperiului otoman*[8]. Dar cea mai mare concentrare de cercetări, scrieri, prelegeri, publicații și inițiative științifice sud-est europene ale lui Nicolae Iorga pe care trebuie să le asociem cu concepția sa despre *Bizanț după Bizanț* datează din anii războaielor balcanice, 1912—1913.

Prin Tratatul de la București dominația otomană în Europa se încheiase. „Noile stări de lucruri din Balcani", cum definește el problema capitală a momentului[9], trebuia să nască o conștiință nouă de care se preocupă *Omul politic*, conștiință întemeiată, în concepția *Savantului*, pe atentul studiu al trecutului comun sud-est european. Iar acest trecut punea în lumină un larg registru de inițiative românești în folosul tuturor națiunilor creștine din Turcocrație, timp de cinci secole, în calitatea noastră privilegiată de a fi rămas singurul popor cu formații de stat autonome, cu instituții sau programe culturale și adesea politice proprii, care am putut continua prin spirit sau acțiune Imperiul bizantin. Așadar, militantul pentru așezarea unor raporturi înțelepte și durabile între foștii beligeranți alege ca temă a prelegerilor sale la Universitatea din București *Istoria statelor balcanice în epoca modernă*, prelegeri publicate în același an[10]; promotorul cercetării și colaborării științifice creează, împreună cu G. Munteanu-Murgoci și Vasile Pârvan „Institutul de studii sud-est europene din

 www.dacoromanica.ro

București"[11]; savantul evocă în comunicări la Academie momentele de strălucită prezență românească, în sensul tradițional bizantin, în Mediterana orientală.

Analele Academiei Române din 1913—1914 publică patru mari studii ale lui Nicolae Iorga cu această temă, forma scrisă a tot atîtor comunicări în prima instituție științifică a țării. Ne putem ușor închipui efectul acestor evocări de prestigiu cultural și politic românesc asupra opiniei publice a acelor ani, atît de atentă la rolul regional al României[12]: *Vasile Lupu ca următor al împăraților de Răsărit în tutelarea Patriarhiei de Constantinopole și a Bisericii ortodoxe*[13]; *Muntele Athos în legătură cu țerile noastre*[14]; *Fundațiuni religioase ale domnilor români în Orient*[15]; *Fundațiunile domnilor români în Epir*[16]... Coincidența acestor contribuții fundamentale — care au lăsat rodnice direcții de cercetare școlii istorice românești de mai tîrziu — cu evenimentele contemporane se explică prin interpretarea pe care Iorga o da acestor evenimente, prin ceea ce credea el că este datoria istoricului față de societate, datoria de a lumina prezentul cu experiența și valorile, adesea ignorate, ale trecutului. Cu un an înainte el inaugurase cursurile de vară de la Vălenii de Munte prin *Trei lecții de istorie despre însemnătatea românilor în istoria universală*[17]. În 1913 el înfățișa prin prelegeri și scrieri datoria românilor de a-și defini poziția în noua configurație politică balcanică „potrivit cu dezvoltarea noastră și cu o tradiție pe care nimeni nu se poate gîndi serios s-o tăgăduiască"[18], potrivit deci cu „situația noastră *reală*" față de statele vecine, consolidate prin ultima împărțire a Imperiului otoman. Iorga reamintea atunci că „a fost un timp cînd întreaga moștenire bizantină, balcanică, părea că poate să revie domnilor noștri, cari, singurii rămași în picioare dintre creștini, arătau că o doresc și că sînt în stare a jertfi pentru dînsa"[19].

Aceleiași preocupări îi corespundea și comunicarea prezentată la 8 aprilie 1913 în cadrul celui de-al treilea Congres internațional de studii istorice de la Londra, despre *Supraviețuirea bizantină în țările române*[20]. Ea cuprinde în rezumat cartea publicată peste două decenii: căile de pătrundere a influenței bizantine la noi,

www.dacoromanica.ro

rolul exilaților, continuitatea „românească" a marilor familii — Paleologii, Cantacuzinii, Mavrocordații —, continuitatea, și mai decisivă, a instituțiilor Imperiului de jos vizibilă în „ungerea" domnilor și în steme, în rolul de protectori ai patriarhatelor ortodoxe sau ai Locurilor Sfinte, deci principalele articulații ale lucrării din 1935 fuseseră amorsate.

Nicolae Iorga și-a mărturisit adesea convingerea că istoria trebuie să fertilizeze cugetarea activă și realistă a prezentului[21]. Cristalizarea teoriei permanențelor bizantine și afirmarea ei stăruitoare încă din 1913 nu trebuie să ne mire. Examenul atent al bibliografiei savantului confirmă fiecare fază a operei sale de dascăl, „luminător" al maselor sau om politic. În majoritatea scrierilor lui Iorga din anii 1912—1914 vom regăsi deci idei menite să definească locul românilor în Europa de sud-est[22]. Iar dacă pentru *Bizanț după Bizanț* ar fi excesiv să-i căutăm o explicație în evenimentele contemporane, unele coincidențe merită cel puțin a fi notate: în același an 1935 apăreau cele trei tomuri despre *Locul românilor în istoria universală*[23]; iar cu un an înainte, la 9 februarie 1934 se constituise Înțelegerea Balcanică, una din marile inițiative românești pe plan internațional dintre cele două războaie. Chiar dacă *Bizanț după Bizanț* nu le era adresată anume, popoarele formate în aria Imperiului roman de răsărit puteau afla în această carte evocarea admirabilă a unui trecut politic și cultural comun, excelentă tramă istorică pentru noua lor alianță.

Construită cu documentația și reflecția a patru decenii, teoria permanențelor bizantine era de cîțiva ani în atenția imediată a istoricului. El o expune parțial în 1931 la Atena, cu prilejul Congresului internațional de studii bizantine. Este comunicarea despre *Marile familii bizantine și ideea bizantină în România*[24] care anunță cartea publicată patru ani mai tîrziu, concluziile și marile ei linii. În numai 20 de pagini Iorga expune istoria instalării familiilor bizantine la noi, primele contacte stabilite de Rali, Paleologi sau Cantacuzini. Urmași ai celui ce fusese „stîlpul grecilor", Șeitanoglu, aceștia vin la noi ca să-i continue acțiunea, după moartea lui, cînd „emigrarea se impunea". Ideea bizantină este

www.dacoromanica.ro

prezentă la Mihai Viteazul care, în bune legături cu Dionisie Rali, arhiepiscop de Tîrnovo — un Paleolog —, „arată mereu mai mult că urmează, împotriva intereselor persoanei și țării sale, direcția recomandată de fanatismul războinic al acestui reprezentant al ortodoxiei, al vechiului spirit bizantin, nemuritor"[25]. Dar „aceste vaste proiecte erau numai efectul unei iluzii personale, întreținută cu căldură de greci, pe cale de a redobîndi conștiința a ceea ce rasa lor dăduse Bizanțului? Era, fără îndoială altminteri"[26] răspunde istoricul, pentru că, după mărturia unui contemporan, dominicanul Andrea Bobi, „dacă binecuvîntata lui campanie se va desfășura cu succes, după cum nădăjduim de la mila lui Dumnezeu, numitul domn Mihai trebuie, în scurt timp, să ia Constantinopolul și, ca grec, aclamat și urmat mai cu seamă de greci, stăpîni cîndva ai acelui Imperiu, trebuie să se aleagă el, și nu altul, împărat al Constantinopolului"[27].

Sînt evocați „Radu Mihnea... temperament imperial, iubitor de fast și patron al literelor. Și în el retrăia Bizanțul cu amintirile și aspirațiile lui"; apoi Vasile Lupu cu „ambiția de a domina Biserica ecumenică ce a depins de el cu totul. În anumite cercuri îl și vedeau intrînd în Bizanț, ajutat de cavalerii Poloniei și de flota venețiană"[28]. În sfîrșit, „pînă la fanarioți, săraci și trecători, ideea bizantină rămîne. Pentru domnii români ea a fost marea lor cinste și gloria lor cea mai înaltă; pentru țara însăși un sacrificiu de care ea are cel puțin dreptul de a-și aminti cu mîndrie"[29]. Încheierea lui Iorga este, în lumina acestor mărturii, legitimă: „Ne putem întreba, cum s-a făcut pentru cruciade, cînd se oprește istoria Bizanțului. Fără îndoială nu în 1453, cu dispariția Imperiului din Constantinopol. Mai erau încă Bizanțuri în Moreea și la Trebizonda. Dar prin cucerirea otomană a acestor două regiuni continuitatea bizantină nu încetează. Nu voi spune că arta bizantină singură, care se oprește pe Dunărea românească abia către mijlocul secolului al XIX-lea, poate reprezenta Bizanțul. Dar ea este aceea care supraviețuiește fără îndoială atîta timp cît subzistă doi dintre factorii ei: *ideea* și elementele însăși care o slujiseră pînă acum, marile *familii bizantine*[30]. Întîlnim

www.dacoromanica.ro

cei doi factori în principatele, de caracter imperial încă de la început, ale Țării Românești și Moldovei"[31].

Trei ani mai tîrziu toate aceste idei, dezvoltate, erau reluate în cartea deja scrisă și a cărei imprimare începuse, pentru că la Congresul internațional de studii bizantine de la Sofia (1934) Iorga înfățișează, sub titlul *Bizanț după Bizanț*, cele 9 pagini ale *Prefeței* volumului din 1935 sub formă de extras, numai cu un subtitlu de circumstanță[32].

Analiza, de loc ușoară, a procesului său de reconstituire a lumii postbizantine[33] arată că istoricul, care intuise de mult liniile mari și cromatica ansamblului, și-a retușat adesea tabloul. Locul rezervat fanarioților în acest admirabil tablou — la care atîția epigoni se referă fără a-l aminti întotdeauna pe primul maestru — este concludent pentru evoluția gîndirii lui Iorga, savantul care s-a străduit cel mai mult să supună unei judecăți nepărtinitoare pe funcționarii creștini ai Porții, veneraţi sau odioși în concepțiile atît de diverse ale noilor școli de istorie națională din Europa de sud-est[34].

Așadar, în 1913 Iorga se îndoia de continuitatea idealului bizantin prin fanarioți în ceea ce aceștia cultivau mai intens: educația și instituțiile de palidă, dar încă vie tradiție. „Trebuie oare să vedem — se întreba el în comunicarea amintită de la Londra — în școlile superioare înființate în Valahia de Șerban Cantacuzino, cel cu ambiții imperiale, și în Moldova de rumeliotul Duca noi elemente ale supraviețuirii bizantine în țările române? Iar în marele fast, cu adevărat imperial, desfășurat de unii dintre domnii români de origină constantinopolitană, dacă nu curat grecească, fanarioți scoși din vizuina lor din Fanar, există oare o continuare firească, o dezvoltare logică a tendințelor interesante care au fost semnalate pînă aci?"[35]. Istoricul e sever: „Bizantinismul nu are vreo legătură cu aceste fenomene de școală și de curte, mai mult decît elenismul de caracter național activ, revoluționar cu care unii au vrut să-l asocieze — cu resentimente explicabile din partea românilor, ale căror aspirații firești fuseseră astfel încălcate. În primul caz era numai continuarea pe pămînt românesc, sub protecția domnilor munteni și moldoveni,

www.dacoromanica.ro

a tradițiilor de învățămînt superior din Orient. El nu dădea, prin lecțiile sale uscate de științe, retorică, filozofie, istorie veche, religie, sensul unui viitor grecesc, mai mult decît învățămîntul latin al iezuiților din Apus, sensul unei înnoiri romane, imposibilă și de neconceput. În al doilea caz este o imitare a Bizanțului, dar indirectă. Se reface în miniatură Constantinopolul creștin maimuțărind cu mari cheltuieli imperialismul degenerat al osmanlîilor; sclavii instalați pe tronurile domnești vor să semene stăpînilor care dispun de bietul lor principat, de avuția și de viața lor. E numai traducerea în jalnică greacă modernă a unui text bizantin, după o rea versiune, turcească"[36]. Iar în 1821 „fenixul elen al Eteriei omorîse, în avîntul său îndrăzneț, bătrînul vultur bizantin"[37]. Ipsilanti arborase pe steagul său simbolul renașterii din cenușă, dar Imperiul pe care voia să-l refacă ținea numai de iluzia acelui „bizantinism modernizat și occidentalizat" pe care Iorga îl va evoca mai tîrziu[38].

Pentru că, în încheierea cărții de față, judecățile istoricului sînt mai blînde și mai nuanțate. Cît privește școlile, ideile și cultura el distinge, acum, între „vechiul" și „noul" Fanar. El descrie pe „primii fanarioți" și pe cei din urmă, care vor lăsa locul moreoților și cleftilor ridicați dintre țărani pentru întemeierea unei Grecii moderne, iar nu a unui Bizanț anacronic. Deosebirea este întemeiată, între altele, pe scrisul lui Constantin Daponte care „reprezintă o altă perioadă a fanariotismului", cea dintîi, pentru că denunță la cea din urmă părăsirea vechiului ideal de „eliberare a grecilor din robia otomană și de refacere a Imperiului". Dar autorul nu contestă că fanarioții își asumaseră, totuși, „Sarcina de a continua tradițiile bizantine, în limitele teritoriului însuși asupra căruia se întindea autoritatea sultanului"[39].

Severitatea cu care Iorga tăgăduiește simplelor „forme", supraviețuitoare prin inerție, sensul bizantin care dispare în autenticitatea lui o dată cu arhonții și voievozii adevărați, decurge din concepția lui despre „perenitatea bizantină". În Bizanțul „postbizantin" el constată nu numai un fenomen de *conservare* a esenței și aspectelor exterioare ale unei civilizații în agonie, ci *evoluția, neîntreruptă* de „transformarea, în multe privințe, numai

www.dacoromanica.ro

aparentă, de la 1453", a unei acțiuni milenare[40]. Bizanțul continuă, așadar, să asimileze „în mod firesc" tot ceea ce intră în raza operei lui. Cîtă vreme forme de civilizație gotică sau aportul apusean al Renașterii vor îmbogăți un fond imuabil, bizantinismul e capabil să reziste tuturor primejdiilor. Moartea lui, definitivă abia „în zorile secolului al XIX-lea", este datorată *ideilor noi* ale „filosofiei", „dușmana influențelor religioase și a autorităților istorice" și *conștiinței de sine a națiunilor* care au „dreptul și datoria de a trăi prin ele înseși"[41]. Iată de ce formele încă bizantine ale sfîrșitului epocii fanariote nu puteau ascunde istoricului că fondul milenar pierise.

Căutînd data controversată a morții Bizanțului dincolo de evoluția statelor și instituțiilor, în ceea ce au mai intim popoarele, în ideile și aspirațiile lor, Nicolae Iorga ataca unul dintre cele mai importante și mai puțin studiate capitole din istoria Europei de sud-est. O tradiție de cercetare născută în școlile istorice apusene concentrase mult timp atenția asupra unui registru redus de evenimente din Levantul secolelor XVI—XIX. Europa dominată de Turcocrație nu putea interesa Occidentul decît în cîteva perspective: chestiunea orientală pentru istoricii fenomenelor politice, companiile din Mediterana pentru istoricii comerțului, pătrunderea catolicismului sau a Reformei în lumea ortodoxă pentru istoricii Bisericii, sau rolul efemer al cărturarilor greci în Renaștere pentru istoricii culturii. Iar școlile naționale de istorie formate în Europa de sud-est în secolul al XIX-lea au avut mult timp ca sarcină primordială întemeierea unor programe locale de revendicări politice pe documente și argumente aduse dintr-un trecut cît mai îndepărtat cu putință.

Astfel, apartenența acestor popoare la o civilizație universală; atașamentul lor față de idealuri care le-au conservat timp de cinci secole identitatea etnică și spirituală; europenismul lor manifest, voința de a aduce bătrînului continent partea care-i lipsea în izolarea lui apuseană; toate fenomenele susceptibile să explice aventura seculară a Europei de sud-est, rămîneau unui domeniu de cercetare nou: istoria ideilor. Studiile întreprinse separat sau în colaborare de mai multe școli științifice în ultimele două decenii continuă cu succes

www.dacoromanica.ro

o direcție de căutare a adevărului pe care Nicolae Iorga a slujit-o cu convingere și rodnicie[42].

Ca atîtea alte opere ale sale, *Bizanț după Bizanț* a fost adresată cercetătorilor mai multor domenii: bizantiniști, istorici ai Bisericii orientale, ai Europei de sud-est, ai culturii și civilizațiilor, ai tuturor popoarelor balcanice. La aproape patru decenii de la apariția sa cartea este departe de a-și fi împlinit rosturile științifice.

Ecoul limitat pe care l-a cunoscut în anul 1935 nu trebuie să ne mire. Înfățișată ca o *Continuare a „Istoriei vieții bizantine"*, lucrarea se înfățișa cercetătorilor acestui domeniu drept postfața dezvoltată a celor trei volume care tocmai ieșiseră de sub tipar[43]. Așadar, reviste de specialitate, care tocmai publicaseră recenzii întinse despre *Istoria vieții bizantine*, ca *Byzantinische Zeitschrift*[44] sau *Byzantinoslavica*[45], se mulțumesc să o semnaleze în rubricile lor bibliografice, în ultimul caz cu destulă întîrziere. De simplă mențiune signaletică se bucură cartea în *Revue historique*[46] sau *Historische Zeitschrift*[47]. Dintre recenzii, puține par a sesiza întreaga valoare a cărții, concepția ei înaltă, perspectivele de cercetare pe care le deschidea.

Acceptînd, în *Echos d'Orient*[48] că „sîntem uimiți de mulțimea informațiilor adunate în cele 240 de pagini ale textului", R. Janin se oprește îndelung asupra „inexactităților și judecăților sumare". Așadar „numele turcești... ar avea aproape toate nevoie de corectări. Personajele sînt citate sub forme neobișnuite, cardinalul rutean de la p. 78 este Isidor de Kiev" etc. Recenzentul observă bine că lucrarea privește întreg Orientul Apropiat, o rezumă conștiincios, dar nu e de acord cu prezentarea rolului iezuiților în tragedia lui Chiril Lukaris. Trebuie, totuși, încheie R. Janin, „să mulțumim domnului N. Iorga pentru că ne-a dat elementele unui vast studiu asupra rolului pe care l-a jucat Bizanțul după căderea imperiului său".

În *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas*[49] Georg Stadtmüller vede, la fel, în *Bizanț după Bizanț* doar forma încă elementară a unui studiu mai mare, dar surprinde mai bine rosturile românești în continuitatea post-bizan-

www.dacoromanica.ro

tină. „Cartea lui Iorga are marele merit de a trata pentru prima dată în mod convingător despre continuarea vieții culturale bizantine sub dominația otomană. Ne explicăm de ce Principatele române au prioritatea: aceste principate au fost singurele state care au preluat rolul de conducere spirituală a statului bizantin asupra Bisericii. Este, desigur, regretabil că nu a fost tratată decît viața religioasă și culturală. Continuitatea statului bizantin în ansamblul otoman, preluarea celor mai importante instituții politice ale statului bizantin prin osmani, nu sînt tratate. Considerarea acestor două aspecte — cel religios-spiritual și cel politic — ar fi permis să se dezvăluie vitalitatea Bizanțului în toate domeniile. O nouă lucrare istorică ar avea de înfățișat Imperiul otoman ca al doilea Bizanț, ca a treia Romă". Dar cine, mai bine decît Nicolae Iorga, înfățișase pînă atunci, continuitatea Imperiului bizantin prin Semilună?

Jovan Radonić aduce în paginile revistei *Jugoslovenski istorijski časopis*[50] judecăți de istorie locală. Recunoscînd meritele cărții, el regretă că lumea slavă de sud și de est nu reținuse mai mult atenția autorului.

Bizanț după Bizanț continuă a fi citată sau discutată fie de cei care împărtășeau teoria lui Iorga, fie de cei care se adresau mai degrabă informației lui. Între cei dintîi se numără Charles Diehl. „Întreaga Europă răsăriteană — scrie marele savant în *Marile probleme ale vieții bizantine*[51] — a păstrat mult timp și păstrează încă amintirea acestei civilizații a cărei influență a simțit-o profund mulți ani. Iată de ce Nicolae Iorga a putut scrie o carte care poartă titlul semnificativ: *Bizanț după Bizanț*". Între cei care, cu prilejul comemorării a cinci secole de la căderea Constantinopolului, aveau să folosească mai mult lucrarea lui Iorga, atît de oportună pentru atenuarea tonurilor dramatice ale catastrofei evocate, era P.A. Argyropoulo. Scriind despre *Grecii în serviciul Imperiului otoman*, autorul le consideră opera drept un „Bizanț după Bizanț, sau cel puțin ceea ce mai putea fi conservat dintr-însul, fîșii de putere, o tradiție, o speranță, Marea Idee"[52]. Și, negreșit, concepția lui Iorga apare în titlul și cuprinsul ultimului capitol din *Arta bizantină* de Charles Delvoye: *Bizanț după Bizanț*. „Constantinopolul că-

www.dacoromanica.ro

zut, — scrie autorul —, un nou imperiu urmînd celui vechi, arta bizantină a supraviețuit încă trei veacuri bune...". Ea continuă prin arta cipriotă, cretană, athonită, sinaită, românească, rusă și chiar turcească. Rîndurile despre permanențele bizantine în țările române ni-l amintesc pe Iorga: „Pictura bizantină găsi astfel un teren cu deosebire prielnic în bogata Moldovă ai cărei domni năzuiau să cîrmuiască după amintirea lăsată de *basilei*, se îmbrăcau după moda grecească și chemau la dînșii funcționari și artiști greci"[53].

Lucrări de istoria Bisericii răsăritene o menționează în referințe sau profită pe larg de informația cărții[54]. Alte studii publicate în ultimele două decenii, în special de limbă engleză sau germană, o ignoră cu desăvîrșire, chiar cînd subiectul ar fi impus tratarea continuității bizantine în Europa de sud-est[55]. În sfîrșit, oricît de curioasă ne-ar părea absența cărții în bibliografia lucrărilor despre civilizația sau spiritualitatea creștină orientală, ea se poate explica prin punctul de plecare diferit al autorilor. Astfel, Arnold Toynbee, în numeroasele pagini consacrate „civilizației creștine ortodoxe orientale"[56] este de acord că „lipsite de independența lor politică (după căderea Constantinopolului, *n.n.)* popoarele creștine ortodoxe răsăritene n-au cunoscut nici sfîrșitul existenței, nici al civilizației lor", dar aceasta pentru că „Imperiul roman grec-creștin a reînviat sub forma unui imperiu roman turc-musulman"[57]. Istoricul englez aplică în acest caz teoria lui după care „de obicei sfîrșitul primei perioade a unui stat universal a fost urmat nu de dispariția civilizației întrupate politic în el, și de un interregn consecutiv de intercivilizații, ci de o decădere socială și culturală mai puțin violentă. Consecința obișnuită este o perioadă de anarhie, urmată de o restaurare a statului universal precedent. Acesta este modelul nu numai al istoriei chineze după căderea imperiului Ch'in Han, ci și al istoriei creștine ortodoxe răsăritene după căderea Imperiului roman în provinciile sale centrale și orientale"[58]. Continuitatea *politică* bizantină este asigurată, pentru Toynbee, de noua formă islamică a Imperiului și de *Pax ottomanica* (pentru popoarele subjugate o *Pax oecumenica)* pe care o statornicește el[59].

Continuitatea *spirituală* bizantină ar fi numai un subcapitol al istoriei civilizației creștine de răsărit. În fața acestei „legi" a evoluției marilor civilizații, istoricul nu mai vede necesară referirea la Iorga, „Bizanț după Bizanț" nu mai reprezintă un „miracol", nici un fenomen „dintre cele mai atrăgătoare ale istoriei întregi"[60]. Dar, lăsînd de o parte faptul că amîndouă „continuitățile", politică și spirituală, ale Imperiului de jos reprezentau de mult coordonate capitale în opera cărturarului român, sau că el însuși stabilise raportul între Bizanț și civilizația creștină orientală[61], cu atît mai convingătoare și mai vie ni se pare insistența lui, în cartea de față, asupra acelui „răspuns uman liber, neprevăzut și spontan" în care Toynbee vedea salvarea oricărei civilizații.

Reconstituit treptat, cu eforturile de erudiție și reflecție ale unei întregi vieți, tabloul Bizanțului supraviețuitor a fost zugrăvit repede în ultima lui versiune, ca atîtea din operele lui Nicolae Iorga[62]. Multe din referințe sau note — adesea incomplete, adresate specialiștilor familiarizați cu izvoarele — au putut fi deci îndreptate sau completate, efort de competență, precizie și răbdare asumat de doamna Liliana Iorga-Pippidi, pe care anii de colaborare cu părintele său, comprehensiunea și veneratia pentru opera lui o recomandau drept cea mai bună autoare cu putință a versiunii românești.

În acest nou veșmînt, la un secol de la nașterea lui Nicolae Iorga, *Bizanț după Bizanț* este din nou oferită cercetătorilor și iubitorilor de cultură, putîndu-și astfel continua și intensifica opera. Atitudinea cititorilor dintr-o generație mai tînără va fi, fără îndoială, diferită de aceea a contemporanilor cărora Iorga le destinase cartea. La marele respect datorat Savantului care în urmă cu trei decenii încheia atît de tragic o viață de rodnică muncă se vor asocia inevitabile critici îngăduite de progresul cercetărilor întreprinse în același interval. Documentația va putea fi, desigur, îmbogățită sau chiar corectată prin noi cîștiguri ale științei. Concepțiile autorului, tributar al unei viziuni istorice foarte personale — definită recent drept un „idealism psihologist cu rădăcini pozitiviste și relativiste"[63] —, vor suscita și ele obiecții. Interesul și actualitatea cărții nu

www.dacoromanica.ro

vor fi însă diminuate. Într-o concentrată evocare a marelui cărturar ca istoric al Europei de sud-est, profesorul Mihai Berza atrăgea acum cîțiva ani atenția asupra faptului că el ne-a dăruit „idei profunde, vederi sugestive, puncte de plecare pentru noi interpretări", și mai ales că opera lui, „cum nu ne poate lăsa niciodată indiferenți, va fi folositoare chiar prin pozițiile contradictorii pe care este capabilă să le determine". „Cititorul va găsi totdeauna în aceeastă operă un imbold pentru cercetare, o angajare în cugetarea personală, o chemare spre cele mai largi orizonturi"[64].

Judecata unuia dintre cei mai buni cunoscători ai operei lui Iorga ne arată felul cum trebuie citită cartea de față[65].

Note

[1] Pentru adoptarea acestei date ca hotar al evului mediu și concepția istoriografiei occidentale despre dispariția Bizanțului, vezi D. Zakythinos, *La prise de Constantinople et la fin du moyen âge*, în: *Le Cinq-centième anniversaire de la prise de Constantinople* (L'Hellenisme contemporain", 1953, fascicule hors série), pp. 69—83.

[2] Sub titlul: *Byzance après Byzance. Continuation de l'„Histoire de la vie byzantine"*, Bucarest, Edition de l'Institut d'études byzantines, 1935, pp. 272.

[3] Ediția de față, p. 234.

[4] „Analele Academiei Române", Seria II-a, Memoriile Secțiunii istorice, 18 (1895—1896), 112 pp.

[5] Și cu titlul francez *Actes et fragments relatifs à l'histoire des Roumains*, vol. I-III, București, Imprimeria Statului, 1895—1897.

[6] *Documente privitoare la familia Cantacuzino*, București, Minerva, 1902, 360 pp. (editate o dată cu *Operele lui Constantin Cantacuzino*, București, Minerva, 1901, XLIV+180 pp., cu *Genealogia Cantacuzinilor de Banul Mihai Cantacuzino*, București, Minerva, 1902, XI+565 pp., și cu studiul *Despre Cantacuzini*, București, Minerva, 1902, CXLIII pp.); *Documente privitoare la familia Callimachi*, vol. I-II, București, Minerva, 1902—1903.

[7] *Geschichte des Rumänischen Volkes in Rahmen seiner Staatsbildungen*, Bd. I-II, Gotha, F.A. Perthes, 1905, în special vol. II, pp. 17 și urm., 40—41, 45 și urm.

www.dacoromanica.ro

[8] *Geschichte des Osmanischen Reiches nach den Quellen dargestellt*, Bd. I-V, Gotha, F.A. Perthes, 1908—1913, în special vol. III, pp. 135 și urm.; IV, pp. 361 și urm., 368 și urm.

[9] Cf. *Românii și noua stare de lucruri în Orient*, în „Lumina nouă", 1912, nr. 3-5 (și *Les Roumains et le nouvel état de choses en Orient*, Vălenii de Munte, Neamul românesc, 1912, 19 p.).

[10] Cu acest titlu, Vălenii de Munte, Neamul românesc, 1913, IV + 413 pp. Reeditări: *Histoire des Etats balcaniques à l'époque moderne*, Bucarest, C. Sfetea, 1914, 496 pp. și *Histoire des Etats balcaniques jusqu'à 1924*, Paris, J. Gamber, 1925, 575 pp.

[11] Vezi: *O lămurire cu privire la Institutul pentru studiul Europei sud-estice*, în „Universul", 1912, nr. 194; *Institutul de studii sud-est europene*, în „Neamul românesc", 1913, pp. 1140—1141; *Inaugurarea Institutului de studii sud-est europene. Cuvîntare, ibid.*, 1914, nr. 6 și *Inauguration de l'Institut, Discours... 24 janvier n. st.*, în „Bulletin de l'Institut pour l'étude du Sud-Est européen", 1 (1914), pp. 42—46.

[12] În 1913 mai apărea, în colaborare (avînd între autori pe Vasile Pârvan), *România și popoarele balcanice*, București, Tipografia românească, 61 pp.

[13] „Analele Academiei Române" Seria II-a, Memoriile Secțiunii istorice, 36 (1913—1914), pp. 207—236. Domnul este un „tutore ambițios, cu apucături în adevăr împărătești, al Bisericii celei mari, ca și al tuturor patriarhiilor și organizațiilor religioase din Împărăție" (p. 207); „sfătuit de Cantacuzini, el caută în istoria Bizanțului numele unui mare orînduitor, așezător de țară, dătător de legi: al lui Vasile I-iu, și-l împrumută" (p. 212). Exemplu predilect al „ideii imperiale bizantine" la români, Vasile Lupu este evocat, cu aceleași trăsături, în alte lucrări ale lui Iorga. Vezi, în acest sens, *Histoire des Roumains et de leur civilisation*, 2e éd., Bucarest, 1922, p. 162 („Vasile, elev la școala fastuosului absolutism al lui Radu Mihnea nu face decît să strămute la Iași obiceiurile și ideile Bizanțului"); lucrarea de față, p. 161 și urm.

[14] *Rev. cit.*, pp. 447—516. „În aceste timpuri, cînd nu mai era un Bizanț, cînd Serbia pierise, cu toate micile state desfăcute dintr-însa, asupra domnilor noștri rămăsese întreaga grijă de a ajuta sfintele lăcașuri lipsite de acum înainte de orice alt patron" (p. 465). „Voevozii Moldovei și Țerii Românești fuseseră veacuri întregi înnoitorii și ocrotitorii mai tuturor mănăstirilor, ca urmași firești și îndreptățiți ai împăraților bizantini și ai țarilor sîrbi, emulii acelora" (p. 505).

[15] *Rev. cit.*, pp. 863—880. „O sumă de sfinte lăcașuri din Răsărit, patriarhii, lavre, mănăstiri și schituri s-au împărtășit în cursul vremilor de larga munificență a stăpînitorilor români. Și, încă o dată, făcînd acest lucru, ei nu îndeplineau numai o operă creștină, ci urmau datoria lor de continuatori ai străvechii tradiții împărătești" (p. 863).

[16] *Rev. cit.*, pp. 881—916.

[17] Vălenii de Munte, Neamul românesc, 1912, 49 pp.

www.dacoromanica.ro

[18] *Istoria statelor balcanice în epoca modernă*, p. 5.

[19] *Ibidem*, p. 8.

[20] *I. Les bases nécessaires d'une nouvelle histoire du moyen-âge. II. La survivance byzantine dans les pays roumains.* Deux communications faites le 7 et 8 avril 1913 au troisième Congres international d'études historiques à Londres. Bucarest, Ed. du Ministère de l'Instruction publique — Paris, Librairie H. Champion, 1913, 49 [—51] pp.

[21] *Generalități cu privire la studiile istorice*, ed. 3-a, București, 1944, *passim*.

[22] *Românii și noua stare de lucruri în Orient*, citată mai sus; *România, vecinii săi și Chestiunea Orientului*, Vălenii de Munte, Neamul românesc, 1912, 11 + 254 + 111 pp. (culegere de articole publicate în „Neamul românesc"); *Notele unui istoric cu privire la evenimentele din Balcani*, în: „Analele Academiei Române", Seria II-a, Memoriile Secțiunii istorice, 35 (1912—1913); *Istoria statelor balcanice în epoca modernă*, citată mai sus; *Chestiunea Dunării. Istorie a Europei răsăritene în legătură cu această chestie*, Vălenii de Munte, Neamul românesc, 1913, 259[—262] pp.; *Chestiunea Mării Mediterane. Istorie a Europei de miazăzi în legătură cu această chestie*, Vălenii de Munte, Neamul românesc, 1914, 264 pp.; *Istoria războiului balcanic*, în „Neamul românesc", 1914, nr. 44—51 și 1915, nr. 1—9 și în volum, București, Neamul românesc, 1915, 151[—155] pp.; studii despre rolul românilor în istoria culturală a Europei de sud-est ca cele citate în notele 13—16; studii despre istoria legăturilor noastre cu fiecare popor balcanic etc.

[23] *La place des Roumains dans l'histoire universelle*, vol. I-III, Bucarest, 1935.

[24] *Les grandes familles byzantines et l'idée byzantine en Roumanie*. Communication faite au Congrès d'études byzantines à Athènes, în: „Académie Roumaine. Bulletin de la Section historique", 18 (1931), pp. 1—21.

[25] *Op. cit.*, p. 17.

[26] *Ibidem*, p. 18.

[27] *Ibidem*, după A. Mesrobeanu, *Contribuție la istoria catolicismului în Moldova* în: „Cercetări istorice", 4 (1928), fasc. 2, p. 86.

[28] *Les grandes familles...*, p. 20.

[29] *Ibidem*, pp. 20—21.

[30] Sublinierile noastre.

[31] *Op. cit.*, p. 21.

[32] *Byzance après Byzance*. Considérations générales pour le Congrès d'études byzantines de Sofia. Bucarest, „Datina românească", 1934, 11 p.

[33] De loc ușoară datorită imensității literaturii care ar trebui consultată; pînă la publicarea unei bibliografii analitice a operei lui Iorga, stabilirea cronologiei oricăreia din concepțiile sau teoriile sale cere un efort niciodată răsplătit de siguranța unei informații complete.

www.dacoromanica.ro

[34] „.... celor cărora, linguşiţi cît au fost în viaţă şi lapidaţi pe urmă, recunoscuţi cu greu de o ştiinţă imparţială, li se zicea Fanarioţi" (lucrarea de faţă, p. 228).

[35] *La survivance byzantine dans les pays roumains* (vezi nota 20), pp. 47—48.

[36] *Ibidem*, p. 48.

[37] *Ibidem*, p. 49.

[38] Lucrarea de faţă, p. 239.

[39] Lucrarea de faţă, p. 228.

[40] *Ibidem*, p. 6.

[41] Lucrarea de faţă, p. 11.

[42] Între eforturile conjugate de a promova asemenea cercetări se înscriu acelea ale Comisiei Internaţionale de istoria ideilor în Europa de sud-est, creată în 1965 în cadrul Asociaţiei internaţionale de studii sud-est europene. Condusă de profesorul Mihai Berza Comisia cercetează profundele mutaţii ale gîndirii şi mentalităţilor din această parte a lumii în secolele XVI-XIX, trecerea de la cugetarea şi atitudinile medievale la cele moderne, particularităţile locale ale unor fenomene ca umanismul, iluminismul sau romantismul. Vezi, în acest sens, „AIESEE Bulletin", 3 (1965), nr. 3—4 (Actele reuniunii de constituire a Comisiei); *Tradition et innovation dans la culture des pays du Sud-est européen*. Colloque tenu les 11 et 12 septembre 1967 à Bucarest à l'occasion de la IXe Assemblée Générale du CIPSH, Bucarest, AIESEE, 1969, 48 — 151 pp.; *Les Lumières et la formation de la conscience nationale chez les peuples du Sud-est européen*. Actes du Colloque international organisé par la Commision de l'AIESEE pour l'histoire des idées sous les auspices et avec le concours financier de l'Unesco — Paris, 11—12 avril 1968, Bucarest, AIESEE, 1970, 129 pp.; concluziile profesorului Mihai Berza la lucrările Secţiei de Umanism a celui de-al doilea Congres internaţional de studii sud-est europene (Atena, 6—13 mai 1970), în *Actele* acestui congres (sub tipar).

[43] *Histoire de la vie byzantine*, vol. I-III, Bucarest, Edition de l'Institut d'études byzantines, 1934.

[44] 35 (1935), p. 202.

[45] 7 (1938) p. 417.

[46] 60 (1935), CLXXVI, p. III. Revista revine printr-o scurtă prezentare a cărţii semnată de L. Bréhier care salută „excelenta idee de a studia supravieţuirile vieţii bizantine" (t. CLXXXIV, pp. 351—352).

[47] Bd. 153 (1935—1936), p. 416.

[48] 38 (1935), pp. 502—503.

[49] 1 (1936), pp. 159—160.

[50] 1 (1935), pp. 608.

[51] *Les grands problèmes de l'histoire byzantine*, Paris, 1943, pp. 155—156 (v. şi traducerea italiană a lucrării, de Franco Gaeta, Bari, 1957, p. 212). Mai citäm, printre autorii care fac apel la lucrarea lui Iorga şi îi adoptă viziunea, pe D. Zakythinos, Βζζάντιου. Κράτος και κοινωνία, Atena, 1951, p. 145; Al. Elian, *Les rapports byzantino-roumains*, în „Byzantinoslavica" 19 (1958),

www.dacoromanica.ro

nr. 2, pp. 212—225; acelaşi, *Byzance et les roumains à la fin du moyen âge*, în *The Proceedings of the XIIIth Congress of Byzantine Studies?* London, 1967, pp. 195—202; C. Th. Dimaras, *Histoire de la littérature néo-hellénique*, Annexe, Athènes, 1966, p. 18. Două studii au fost recent consacrate cărţii *Bizanţ după Bizanţ:* D. Zakythinos, *Nicolas Iorga historien de Byzance après Byzance*, în „AIESEE Bulletin", 9 (1971), no 1 şi Olga Cicanci, *Concepţia lui Nicolae Iorga despre „Byzance après Byzance"* în culegerea *Nicolae Iorga—istoric al Bizanţului*, publicată sub îngrijirea lui Eugen Stănescu, Bucureşti, 1971, pp. 201—234.

[52] *Les Grecs au service de l'Empire ottoman*, în *Le Cinq-centième anniversaire de la prise de Constantinople* („L'Hellénisme contemporain", 1953, fascicule hors série), pp. 151—177. Lucrarea lui Iorga este frecvent citată (pp. 156—161, 166, 168, 174).

[53] Charles Delvoye, *L'art byzantin*, Paris, 1967, pp. 385—387; bibliografia cărţii, limitată, fireşte, la lucrări despre arta bizantină, nu menţionează cartea lui Iorga. *Bizanţ după Bizanţ* ne evocă şi „Bizantinele postbizantine", revistă publicată la New York, din care cunoaştem vol. I-II (1946—1949): *Byzantina metabyzantina*. A Journal of byzantine and modern greek studies edited by N. G. Mavris. Published by the Society of the promotion of byzantine and modern greek studies.

[54] Gaston Zanarini, *Histoire de l'Eglise byzantine*, Paris, 1954, p. 256; Steven Runciman, *The Great Church in captivity*, Cambridge, 1968, pp. 177, 180, 195, 218, 350, 361—377, 389, 405 (aci o referinţă greşită la *Cronica* lui Dîrzeanu), 430. Nu pare însă a cunoaşte cartea Olivier Clément care în lucrarea sa *Byzance et le Christianisme* tratează, totuşi, despre „Bizanţul spiritual, cel care rămîne viu şi fecundează astăzi".

[55] Renunţăm la o listă fastidioasă de lucrări cu această temă publicate după 1935 şi care ar fi profitat considerabil de folosirea cărţii lui Iorga. Reproşul poate părea sever, dar cum să nu fim surprinşi de absenţa ei în documentaţia unor lucrări ca Norman H. Baynes and H. St. L. B. Moss (ed.), *Byzantium; an Introduction to East Roman civilization*, Oxford, 1949 (reprint) care intitulează o diviziune a bibliografiei *Byzantium and the Slavs. The byzantine inheritance in South-Eastern Europe*, pp. 416—417; capitolul respectiv al cărţii, redactat de William Miller în 1933, atrăgea totuşi atenţia asupra lucrărilor lui Iorga, sau Robert Byron, *The byzantine achievment; an historical perspective* AD 330—1453, New York, 1964, care (reprint) depăşeşte perioada propusă în titlu, de vreme ce se ocupă şi de „supravieţuiri ale tradiţiei bizantine"?

[56] *A Study of history*, 2nd ed. vol. III, London; New York, Toronto, 1948, p. 26 şi urm.; vol. XII, 1961, pp. 180—182, 458—459, 550, 592.

[57] *Op. cit.*, vol. XII, p. 458.

[58] *Op cit.*, vol. XII, p. 304.

[59] *Op. cit.*, vol. VI, p. 300.

[60] Lucrarea de faţă, p. 6.

www.dacoromanica.ro

[61] Vezi, între altele, *Formes byzantines et réalités balcaniques*, Paris-Bucarest, 1922, p. 189 („dominația otomană nu însemna decît un nou Bizanț, de un alt caracter religios pentru dinastie și armată"), 33 („această Biserică pe care Imperiul o găsise, pe care nu avusese ideea să o creeze și cu care trebuia să se acomodeze"), sau *La place des Roumains dans l'histoire universelle*, vol. II, p. 87, unde amîndouă ideile sînt reafirmate.

[62] Evocînd fecunditatea literară prodigioasă a lui Origen, Henri Grégoire mărturisea în urmă cu două decenii că n-ar putea cita ca exemplu comparabil decît pe Nicolae Iorga. Admirîndu-i forța uriașă și rapiditatea scrisului, marele bizantinist observa cît de personal era acest stil de lucru, primejdios pentru oricine ar fi vrut să-l imite. Vezi studiul său *Les persécutions dans l'Empire romain*, în „Académie Royale de Belgique. Classe des Lettres et des Sciences Morales et politiques. Mémoires", 46$_1$, 1951, p. 14.

[63] Prof. univ. Miron Constantinescu, *Nicolae Iorga*, în „Lupta de clasă", seria V-a, LI, 1971, iunie, pp. 37—38.

[64] *Nicolas Iorga et les études sud-est européennes*, în: „AIESEE Bulletin", 1 (1963), nr. 1—2, p. 30.

[65] Colegul Andrei Pippidi de la Institutul de studii sud-est europene a binevoit să revadă referințele acestui text. Îi aduc și pe această cale cuvenitele mulțumiri.

www.dacoromanica.ro

Nume istorice şi geografice

A

Abhazia, 125
Abramios (Avramie), Ioan, predicator, 187
Adrian al VI-lea, papă, 29
Adrianopol, 26, 32, 38n., 42, 58, 87, 90, 144, 210. *Mitropoliţi de:* vezi Climent; Neofit.
Agallos, Manuil, 14
Agapet diaconul, 211, 213
Agathias, istoric, 94
Agatopolis, 42
Ahmed, sultan, 89, 246n.
Ahmed din Veria, paşă, 80
Albania; albanezi, 18, 26, 27, 31, 46
Alep, 132, 134
Alexandria, 67, 68, 76n., 84, 89, 96, 106n., 124, 134, 140, 155, 168, 186. *Patriarhi de:* vezi Chiril I (Lukaris); Gherasim I; Gherasim II; Ioachim I; Matei I; Meletie (Pigas); Mitrofan I (Kritopulos); Nichifor I (Nicolae d'Ascolo); Paisie I; Samuil I; Silvestru I.
Alexandru cel Mare, 146, 190, 225, 247
Alexandru I, ţar, 228, 248
Alexandru, prinţ caucazian, 21, 126
Alexandru Iliaş, domn al Ţării Româneşti, 141
Alexandru Lăpuşneanu, domn al Moldovei, 66, 70, 126, 132, 134, 146, 150n., 157
Alexandru II Mircea, domn al Ţării Româneşti, 66, 70, 132, 134, 136, 137, 154, 169
Alexandru Coconul, domn al Ţării Româneşti, 158, 160, 161
Alexandru, fiul lui Ştefan cel Mare, 126
Alexei, ţar, 225, 226
Alexie I Comnenul, împărat bizantin. Vezi Comnen.
Alfieri, Vittorio, poet, 243
Alfons Mărinimosul, rege al Neapolelui, 16, 20

www.dacoromanica.ro

Allatius, Leon, teolog, 167, 191, 205
Amai, Benetto, guvernator al insulei Naxos, 73n.
Amasia, 90, 106n.
Amastris, 42
Amfilohie, episcop de Hotin, 238
Amirali, familia, 133
—, Maria, soția domnului Moldovei, Petru Șchiopul, 133, 136
Amirutzi, Gheorghe, renegat, 49
—, Skanderbeg, hasnadar, 82
Amlaș, 175
Amorgos, 90
Ampelition, 48
Ana, soția lui Andronic al III-lea. Vezi Paleologi.
Ana, țarină, 226
Anania, arhiepiscop de Sinai, 185, 202n.
Anastasie, demnitar bizantin, 86
Anastasie Crîmca, mitropolit al Moldovei, 156, 158
Anatolia, 21, 247
Ancona, 8, 20, 71
Andrei din Creta, dascăl, 14
Andronic al II-lea Paleologul, împărat bizantin. Vezi Paleologi.
Andronic al III-lea Paleologul, împărat bizantin. Vezi Paleologi.
Andronic Paleologul, despot al Tesalonicului, 27, 98
Andros, 44, 60, 61, 117
Andrusa, 62
Anglia; englezi, 31, 35n., 160, 210, 218
Angora, 26, 46
Anhialos, 86, 93, 113, 114, 115, 121n.
Anjou, dinastia de, 9
Antim al II-lea, patriarh al Constantinopolului, 158, 202n
Antim Ivireanul, mitropolit al Țării Românești, 186, 188, 216
Antim, protosinghel, 141
Antiohia, 10, 67, 68, 89, 137, 138, 169, 187. *Patriarhi de:* vezi Atanasie III; Eftimie II; Ioachim IV; Macarie III; Mihail VII; Silvestru.
Antonie, întemeietorul monahismului egiptean, 67
Antonie, mitropolit al Moldovei, 232
Antonie din Popești, domn al Țării Românești, 136
Antonie Ruset, domn al Moldovei, 118
Anvers, 119
Apostolia, 116
Apostolios. Vezi Arsenie, mitropolit de Monemvasia.
—, Mihail, umanist, 83
Apsaras, Teofan, 138
Arabia; arabi, 45, 89
Aragon, dinastia de, 20
Ardeal. Vezi Transilvania.
Argeș, biserica episcopală din, 85, 130
Arghira, soția lui Radu Mihnea, domn al Țării Românești, 160
Arghiropol, familia, 233
—, Ioan, umanist, 13, 15, 16, 17
—, Ioasaf, mitropolit al Tesalonicului. Vezi Ioasaf.
Argos, 53n.
Arhipelag, insulele din, 11, 59—64, 114, 117
Ariosto, Alessandro, franciscan, 76n.
Armenia; armeni, 24, 44, 52, 68, 191
Armenis, Gheorghe Ducas, 14
Arnăut-chioi, 43
Aron, domn al Moldovei, 115, 116, 140
Arquato, Antonio din Ferrara, 22
Arsenie Apostolios, mitropolit al Monemvasiei, 84, 92, 98

www.dacoromanica.ro

Arsenie, mitropolit de Tîrnovo, 94, 96, 101
Arta, 52, 101, 206, 208, 228
Mitropoliți de: vezi Gavriil; Damaschin; Meletie.
Asanis, familia, 49, 113, 120n.
—, Dimitrie, 14, 80
—, Gheorghe, 17
—, Matei, 48
—, Mihail, 14
—, Pavel, 48
Atanasie al III-lea, patriarh al Antiohiei, 244n.
Atanasie al III-lea, Patelaros, patriarh al Constantinopolului, 162, 166, 167, 168, 170—172, 174, 187, 197n.
Atanasie al IV-lea, patriarh al Constantinopolului, 180
Atanasie al V-lea, patriarh al Constantinopolului, 182, 187, 217
Atanasie I, patriarh al Ohridei, 96
Atanasie, director al Academiei din Iași, 213
Atena, 18, 33, 40n., 59, 72n., 94, 95, 97, 194, 206
Athos, muntele, 9, 41n., 62, 64—67, 71, 82, 83, 90, 93, 98, 124, 125, 130, 131, 132, 139, 157, 158, 169, 170, 210, 218, 226, 236, 238. Chilandari, 66; Dionisiu, 66, 90, 130; Dochiariu, 66, 126, 132; Esfigmenu, 66; Filoteu, 66; Grigoriu, 66; Sf. Ilie, 66; Iviron, 71, 93, 130, 157, 170; Karakalu, 66, 126, 128, 132, 171; Kastemunitu, 66; Kutlumuz, 157; Lavra, 66, 82, 130, 131; Menoikis, 80; Sf. Pantelimon, 66; Pantokrator, 82, 130; Sf. Pavel, 126, 130; Prodrom, 169; Protaton, 126; Rhossikon, 66, 226, 244n.; Simopetra, 66, 75n.; Stavronikita, 66; Vatopedi, 75n., 80, 82, 126, 157, 199n.; Xenofon, 66; Xeropotamu, 126, 128, 130, 157, 170; Xystra, 170; Zografu, 66, 126
Attaliates, Mihail, istoric, 75n.
Attica, 97
Austria; austrieci, 174, 226
Auxentie, mitropolit de Sofia, 187
Averchie, mitropolit de Veria, 169

B

Bacău, episcopia, 196n.
Baiazid I, sultan, 26
Baiazid al II-lea, sultan, 14, 23, 26, 28, 30, 38n., 48, 50
Balanos din Ianina, dascăl, 211
Balina, 43
Balta-Liman, 43, 44
Barbu Craiovescu, boier, 131
Barnovschi, Miron, domn al Moldovei, 157, 158, 214
Báthory, Sigismund, principe al Transilvaniei, 144
Bebec, 43
Beda Venerabilul, 203n.
beduini, 69
Belgrad, 19, 23, 29, 30, 56n., 80, 153n.
Bendian, prinț caucazian, 21
Bendus, 44
Bergler, Ștefan, elenist, 213
Berrhoe. Vezi Veria.
Beșictaș, 43
Betleem, episcopia, 67, 170, 187, 231
Bethlen, Gabriel, principe al Transilvaniei, 117, 155
Bistrița, mănăstirea, 131, 147, 198n.; castelul, 146
Bogdan al III-lea, domn al Moldovei, 83, 126
Bogdan al IV-lea, domn al Moldovei, 132, 135
Bologna, 207, 219
Bonnicio, Pietro-Paolo, misionar, 196n.
Boris Godunov, țar, 101, 145, 225
Bosnia, 19, 32

www.dacoromanica.ro

Bradu, mănăstirea, 151n.
Brancovici, familia, 82, 131, 138
—, Gheorghe, despot, 49, 80
—, Grigore, 49
—, Lazăr, 39n.
—, Mara, sultană. Vezi Mara.
Brașov, 236
Brăila, episcopia. Vezi Proilav.
Brento, Andrei, 113
Breslau, 237
Brîncoveanu, Constantin, domn al Țării Românești, 118, 181—190, 201n., 207, 208, 210, 212, 213, 215, 216, 220n., 223n., 226, 235, 237, 238, 247
Brîncoveanu, Grigore, 337
—, Stanca, mama lui Constantin Brîncoveanu, 184
Brodeț, mănăstirea, 139
Bruce, William, 153n.
Brusa, 25
Bruti, Bartolomeo, postelnic, 156
Bryennios, Iosif, 94, 190, 236
Brzesk, sinodul din, 125, 155
Bucovăț, mănăstirea, 138
București, 10, 71, 128, 139, 155, 160, 174, 175, 181, 182, 186, 187, 208, 211, 213, 214, 216—219, 228, 231, 234, 237, 238, 247. *Biserici și mănăstiri:* Cotroceni, 198n.; Duca-Vodă, 139; Mărcuța, 250; Mihai-Vodă, 66; Mitropolia, 175; Radu-Vodă, 157, 161, 201n., 203n.; Sf. Apostoli, 168, 201n.; Sf. Gheorghe Nou, 207; Sf. Spiridon, 217; Stavropoleos, 106n.; Stelea, schitul, 71; Văcărești, 184, 214, 217, 243n.; Zlătari, 243n. *Școli:* Academia grecească, 208, 210; Sf. Sava, 213
Budé, Guillaume, elenist, 14
Budowitz, Wenceslas de, 113
Buhali, Teodor, 28
Bulgaria; bulgari, 26, 32, 34, 86, 89, 96, 141, 144, 146, 152n., 153
Burgundia; burgunzi, 20, 23, 27
Buzău, eparhia de, 131
Buzescu, familia, 157

C

Cacavela, Ieremia, dascăl, 181, 211
Caffa, 18, 42, 96, 97, 137
Cairo, 8, 10, 68, 169, 215, 226, 239
Căldărușani, mănăstirea, 172
Calerghi, Zaharia, 17
Caliarhi, Pantelimon, medic, 220n.
Calinic al II-lea, patriarh al Constantinopolului, 181, 186, 188, 210, 215, 228, 231
Calinic al III-lea, patriarh al Constantinopolului, 217
Calinic al IV-lea, patriarh al Constantinopolului, 70, 212
Calixt al III-lea, papă, 18, 21
Callimachi, familia, 230
—, Ioan-Teodor, domn al Moldovei, 232, 244n.
Călugăreni, bătălia de la, 146
Căluiu, mănăstirea, 157, 204
Calvin, Jean, reformator, 240
calvini, 155, 160, 162, 165, 206
Campanas, Cristofor, 95
Campofregoso, Bartolomeo de, doge al Genovei, 53
Cananos, Alexandru, 14
Cantacuzino, familia, 113, 115, 117, 131, 144, 168, 178, 180, 181, 211, 226, 230
—, Alexandru, fratele lui Spandugino, 38n.
—, Ana, 28
—, Andronic, fiul lui Șeitanoglu, 114, 115, 116, 133, 139, 142
—, Antonie, arhonte, 86, 112, 113, 115, 121n.

www.dacoromanica.ro

—, Constantin, fiul lui Antonie, 114, 115
—, Constantin, postelnic, 178
—, Constantin, fiul postelnicului Constantin, 178
—, Constantin Stolnicul, 10, 178, 203n., 207, 208, 210, 212, 213, 215, 217
—, Dimitrie, fiul lui Şeitanoglu, 115
—, Dimitrie, despot, 28, 86
—, Dimitrie, domn al Moldovei, 118, 181, 186, 190, 202n., 243n.
—, Drăghici, fiul postelnicului Constantin, 178
—, Elena, împărăteasă a Trapezuntului, 28
—, Elina, soţia postelnicului Constantin, 178, 184
—, Gheorghe, fiul lui Antonie, 115
—, Gheorghe (Iordache), fratele postelnicului Constantin, 178
—, Gheorghe, din Serbia, 27, 28
—, Ioan al VI-lea, împărat bizantin, 26, 210
—, Ioan, fiul lui Şeitanoglu, 115, 120n.
—, Iordache, fiul postelnicului Constantin, 178
—, Iordachi, fiul lui Andronic, 118, 165
—, Irina, 39n.
—, „Lyverus", 117
—, Manuil, 28, 113
—, Manuil, fiul lui Antonie, 115
—, Maria, împărătească, 34
—, Matei, fiul împăratului Ioan, 26
—, Matei, din Mesembria, 113
—, Mihai, spătar, 178, 184
—, Mihail (Şeitanoglu), 8, 10, 18, 66, 86, 93, 98, 101, 112, 118, 121n., 137, 178
—, Şerban, domn al Ţării Româneşti, 139, 178, 180, 182, 184, 186, 198n., 201n., 202n., 208, 209, 211, 220n.
—, Ştefan, domn al Ţării Româneşti, 187, 213
—, Teodor. Vezi Spandugino.
—, Teodor, din Serbia, 28
—, Toma, fratele postelnicului Constantin, 178
—, Toma, spătar, fiul postelnicului Constantin, 178, 226
—, Toma, fiul lui Matei Cantacuzino, 117
—, Toma, despot, 28
Cantemir, Antioh, domn al Moldovei, 201n., 212, 230
—, Constantin, domn al Moldovei, 181, 186, 187
—, Dimitrie, domn al Moldovei, 178, 182, 184, 211—213, 217, 226, 235, 241
Cappello, Nicóla, 59
Caragea, familia, 230
—, Constantin, sluger, 230
—, Dimitrie, mare postelnic, 230
—, Ioan Gheorghe, domn al Ţării Româneşti, 230, 248
—, Ioanichie. Vezi Ioanichie III, patriarh al Constantinopolului.
—, Nicolae, domn al Ţării Româneşti, 230
Caragiani, familia, 237
Caramania, 45
caramanlîi, 43, 112
Carida, Gheorghe, vistier, 206
Cariofil, Ioan, logofăt al Patriarhiei din Constantinopol, 207, 210, 219n.
Carol Quintul, împărat, 17, 55n.
Carol al VIII-lea, rege al Franţei, 17, 20, 21, 23
Carol, arhiduce, 69
Carpatos, 60
Castoria, 88, 208, 228
Caşin, mănăstirea, 181, 198n., 201n.
Caucaz, 191

www.dacoromanica.ro

cazaci, 117, 156, 161, 172, 174, 175, 190, 225
Cercel (Ţurţulos), Nicolae, dascăl, 211
Cernica, mănăstirea, 243
Cesarini, Giuliano, cardinal de Sant'Angelo, 37n.
Cetatea Albă, 43, 166
Cezareea, 87, 141, 191
Chalkedon, 181, 185
Chalki, 58, 72n., 241
Chalkis, 43
Chalkokondylas, Andrei, arhonte, 113, 122n.
Chalkokondylas, Dimitrie, gramatic, 14, 113
Chalkokondylas, Laonikos, istoric, 33, 94, 190
charciţi, 53
Château-Renaud, conte de, 31
Chiajna, soţia lui Mircea Ciobanul, domn al Ţării Româneşti, 93, 113, 120n., 130, 131, 132, 134, 136, 150n.
Chilia, 43
Chimara, 69
China, 205, 240
Chios, 20, 55n., 62—64, 71, 74n., 92, 93, 105n., 112, 115, 137, 139, 162, 206, 228
Chiprian, patriarh al Constantinopolului, 170
Chiril I Lukaris, patriarh al Alexandriei şi al Constantinopolului, 10, 69, 73n., 125, 141, 154—158, 160—162, 166, 174, 192, 194, 195, 197n., 206, 222n.
Chiril al II-lea, de Veria, patriarh al Constantinopolului, 162, 164, 166
Chiril al III-lea, de Tîrnovo, patriarh al Constantinopolului, 172, 174
Chiril al IV-lea, patriarh al Constantinopolului, 182, 231
Chiril al V-lea, patriarh al Constantinopolului, 70, 238
Chiril din Niceea, 94
Choniates, Ioan, 117
Choniates, Nicetas, istoric, 33
Choniates, Sophianos, medic, 117
Chrisogon, Gheorghe, poet, 221n.
Christodulos, arhiepiscop al Ciprului, 32
Christodulos, arhitect bizantin, 46
Christodulos, Sf., fondatorul mănăstirii Sf. Ioan din Patmos, 62
Christopol, Atanasie, dascăl, 248
Chrysoloras, familia, 49
—, Ioan, umanist, 13, 213
—, Manuil, umanist, 13, 14, 18
—, Mihail Dromahatis, 14
—, Teodora, fiica lui Ioan, 13
Chytraeus, David, umanist, 50, 109n.
Cigala, 73n.
Cilly, Catherine de, 49
Cipru, 20, 32, 33, 55n., 71, 74n., 75n., 83, 85, 100, 117, 118, 121n., 133, 134, 136, 140, 155, 168, 206
Citera (Cerigo), 84
Citeron, 18
Ciub-Ali, 43
Ciuchi, familia, 233, 235
Cizic, 185
Clement al VII-lea, papă, 29
Climent, patriarh al Constantinopolului, 200n.
Climent, mitropolit al Adrianopolului, 185, 187
Clocociov, mănăstirea, 157
Comes, Teodosie, 71
Comitas, Ştefan, dascăl, 239, 247
Comnen, dinastie, 8, 9, 25, 180, 211, 239, 240
Comnen, Alexie, împărat al Bizanţului, 80, 98, 152n.
—, Ana, istoric, 33
—, Constantin, stratiot, 17
—, Isaac, 25
—, Manuil, împărat al Trapezuntului, 228, 239
Comnen, Ierotei, episcop al

www.dacoromanica.ro

Silistrei; dascăl, 210, 217, 241
—, Ioan, medic, 239
—, Nicolae Papadopol, dascăl, 210, 239
Comnen Ipsilanti, Atanasie, istoric, 67, 76n., 223n., 224n., 239, 240, 243
Constantin cel Mare, 8, 42, 166, 188
Constantin de Ostrog, voievod al Kievului, 140
Constantin al IX-lea Monomahul, împărat bizantin, 62
Constantin al XI-lea Paleologul, împărat bizantin. Vezi Paleologi.
Constantin, protapostolariu al Marii Biserici, 116
Constantinopol. *Biserici şi mănăstiri:* Aetos, 43; Sf. Apostoli, 80; Chrysopighia, 43, 90; Sf. Constantin, 140; Sf. Dimitrie din Xiloporta, 140; Sf. Eufemia, 43; Sf. Gheorghe din Fanar, 44, 129, 140, 141; Sf. Gheorghe al Manganelor, 43; Sf. Ioan, 43, 54n.; Sf. Ioan al Maicilor, 43; Sf. Ioan, în Petra, 43; Sf. Ioan Studion, 43, 44; Mugliotissa, 46; Sf. Nicolae, 43; Pammakaristos, 43, 48, 80, 88, 97, 100, 101, 104n., 108n., 112, 128, 137, 140; Panaghia, 54n., 129; Pantokrator, 43; Prodrom, 43; Sf. Sofia, 17, 43, 44; Sf. Teodor, 43; Sf. Teodosia, 43; Theotoku, 140; Vlah-sarai, bisericuţa de la, 140, 174; *Edificii:* palatul Blachernelor, 87; palatul lui Constantin, 87, 110n.; Monetăria, 43. *Patriarhi de:* vezi Antim II; Atanasie III, Patelaros; Atanasie IV; Atanasie V; Calinic II; Calinic III; Calinic IV; Chiprian; Chiril I Lukaris; Chiril II, de Veria; Chiril III, de Tîrnovo; Chiril IV; Chiril V; Clement; Cosma III; Dionisie I; Dionisie II; Dionisie III; Dionisie IV Muselimis; Fotie; Gavriil I; Gavriil III, din Chalkedon; Ghenadie II Scholarios; Gherasim II; Gherasim III; Grigorie IV; Grigorie V; Iacov I; Ieremia I; Ieremia II; Ieremia III; Ioachim I; Ioanichie I; Ioanichie II; Ioanichie III, Karatzas; Ioasaf I Kokkas; Ioasaf II; Isaac; Marcu II, Xilocaravis; Matei II; Maxim III; Maxim IV; Metodiu III; Mitrofan III; Neofit II, din Heracleea; Neofit IV; Neofit V; Neofit VII; Nifon II; Pahomie I, de Zychnai; Pahomie II; Paisie I, de Lárisa; Paisie II; Partenie I; Partenie II, Oxys; Partenie III; Partenie IV; Procopie; Rafail; Samuil I; Serafim I; Serafim II; Simion I, din Trapezunt; Sofronie I, Syropulos; Sofronie II; Teofan I; Teolept I, din Ianina; Teolept II; Timotei.
copţi, 231
Coressi, familia, 115
Coressi, Gheorghe, teolog, 115, 176
Corfu, 17, 31, 104n., 136
Coridaleu, Teofil, 107n., 206, 215
Corint, 16, 18
Corner, familia, 60
Corniact, Constantin, mare vameş al Moldovei, 142
Coron, 16, 53n., 84
Coronello, Francisc, guvernator de Naxos, 60, 61
Cosma al III-lea, patriarh al Constantinopolului, 70, 229, 230, 231
Costante, dascăl, 219
Costin, Miron, cronicar, 207
Creta; cretani, 8, 16, 18, 36n., 44, 45, 52, 55n., 60—62, 69—71, 76n., 83—85,

www.dacoromanica.ro

90, 98, 104n., 133, 162, 171, 206
Creţulescu, Iordache, boier muntean, 241
Crimeea, 25, 53, 116, 226
Crispo, familia, 59
—, Francisc, 59
—, Giambattista, 73n.
—, Iacob, 60
—, Ioan, 59
Critobul din Imbros, istoric, 25, 49, 94
Crusius, Martin, umanist, 13, 33, 68, 71, 92, 97, 100
Cuč, clan muntenegrean, 31
Curu-Ceşme, 43, 184
Cuzgunciuc, 43

D

Dabija, Eustratie, domn al Moldovei, 118
Dalmaţia, 32
Damasc, 68, 132, 134
Damaschin, mitropolit de Arta, 94
Damaschin, episcop de Naupactos, 109n., 120n.
Damaschin Studitul, 95
Daniil, mitropolit al Tesalonicului, 81
Daponte, Constantin (Chesarie), istoric, 116, 212, 217—219n., 223n., 233, 236, 240, 241
Dealul, mănăstirea, 147
Delaporte, Joseph, abate, 239
Delos, 73n.
Dernschwam, Hans, călător german, 44, 45, 113
Despina, soţia lui Neagoe Basarab, domnul Ţării Româneşti, 82
Despot, domn al Moldovei, 7, 34, 35, 96, 132, 139
Devia, Antonio, 196
Diassorinos, Gheorghe, 41n.
—, Iacob, caligraf, 34
Digenis Akritas, 146
Dimitrie, episcop de Lacedemona, 31
Dimitrie din Tesalonic, diacon, 95, 139
Dimitrie, secretarul lui Despot-Vodă, 139
Dionisie I, patriarh al Constantinopolului, 58, 66, 81, 82, 84, 85, 90, 103n., 222n.
Dionisie al II-lea, patriarh al Constantinopolului, 85, 86, 88, 92, 121n.
Dionisie al III-lea, patriarh al Constantinopolului, 170, 228
Dionisie al IV-lea, Muselimis, patriarh al Constantinopolului, 118, 170, 180, 181, 186, 201n., 203n., 206, 211, 215, 220n.
Dionisie Rali-Paleologul, mitropolit de Tîrnovo, 31, 96, 114, 125, 129, 141, 142, 144, 145, 147, 152n., 202n.
Dionisie egumenul, 14
Dionisie, ierodiacon, 93
Diplovatatzes, familie, 14, 46, 49
Djem, fiul sultanului Djem, 30
Doria Andrea, amiral genovez, 34
Dorotei din Lacedemona, 94
Dorotei din Monemvasia, mitropolit şi cronicar, 98, 100—102, 137, 165
Dositei al II-lea, Notaras, patriarh al Ierusalimului, 175, 185, 188, 191, 192, 202n., 206, 210, 215, 216, 217, 223n., 231
Dosoftei, mitropolit al Moldovei, 186
Dragomirna, mănăstirea, 158
Drama, 87
Duca, Constantin, domn al Moldovei, 190, 202n., 212
—, Gheorghe, domn al Moldovei şi al Ţării Româneşti, 118, 131, 174, 180, 184, 216
Duca, Neofit, dascăl, 219, 247
Ducas, capuchehaie a lui Mihai Viteazul la Constantinopol, 115

www.dacoromanica.ro

Du Pin, Louis Ellies, teolog, 192
Durazzo, 18

E

Ecaterina a II-a, țarină, 226, 228, 248
Ecaterina Salvaresso, soția lui Alexandru Mircea, domn al Țării Românești, 70, 134, 136, 154
Efes, 90
Eftimie, mitropolit al Țării Românești, 129, 141, 147
Eftimie, episcop de Pogoniana, 187
Eftimie, patriarh de Peć, 86
Eftimie al II-lea, patriarh al Antiohiei, 156
Egina, 54n.
Egipt, 6, 67, 89, 131, 142, 169, 240
Elassona, episcopia, 101, 125
Eliade, Manasse, dascăl, 219, 238
Elina, soția lui Matei Basarab, domnul Țării Românești, 167
Elisabeta, țarină, 250
Elveția; elvețieni, 23, 30, 34
Enos, 59
Eparhos, Antonie, 97
—, Mihail, dascăl, 110n.
Epir; epiroți, 30, 70, 139, 142, 151n.
Episcopopulos, Iacob, caligraf, 34
Esther (Chira), 44
Eteria, 250
Ethiopia, 89, 231
Eubea (Negroponte), 19, 21, 43
Eudaimonoiani, familia, 48
Eugenikos, familia, 49
Eunapius, 94
Euphraghiotis, familia, 233
Eustratie logofătul, 205
evrei, 44, 45, 55n., 62, 63, 68, 119, 160

F

Făgăraș, 175
Fanar; fanarioți, 8, 11, 43, 98, 117, 118, 129, 133, 140, 214, 225—246, 248
Fano, 19
Farnese, cardinal, 39n.
Farsala, episcopia, 232
Feodor, țar, 101
Ferrara, Borso d'Este, duce de, 36n., 56n, 92
Filadelfia, 45, 71, 186, 222n., 225
Filantropenos, familia, 46, 94
Filaret, patriarh al Moscovei, 156
Filaret, mitropolit al Țării Românești, 244n.
Filelfo, Francisc, umanist, 13, 14, 17—19, 56n.
Filip al Macedoniei, rege, 225
Filip al III-lea, rege al Spaniei, 32
Filipopol, 32, 59, 81, 87, 101, 180
Filippide, Daniil Dimitrie, istoric, 219
Florența; florentini, 13, 14, 57n.
Foceea, 42
Foscari, Francesco, doge al Veneției, 77n.
Fotiade, Lambru, dascăl, 219, 248
Fotie, patriarh al Constantinopolului, 58
Francesco, medic levantin, 119
Francisc I, rege al Franței, 60, 95
franciscani, 55n., 79, 162, 196n.
Frangopulos, familia, 46, 136
Franța; francezi, 14, 25, 30, 34, 46, 101, 132, 134, 160, 162, 172, 196, 205, 218, 247
Fratta, Giovanni della, misionar, 196n.
Friul, 21
Frumoasa, mănăstirea, 157
Ftelion, 43

www.dacoromanica.ro

Gabras, Mihail, arhonte, 86
—, Muzalos, arhonte, 86, 112
Galata, 9, 43, 45, 76n., 86, 90, 102
Galaţi, 166
Gallipoli, 20, 24, 26, 31, 37n., 46, 90, 92, 113
Ganos, 181
Gardiki, 43
Gavriil de Arta, 31
Gavriil I, patriarh al Constantinopolului, 147
Gavriil al III-lea de Chalkedon, patriarh al Constantinopolului, 181, 182
Gavriil Movilă, domn al Ţării Româneşti. Vezi Movilă.
Gavriil, patriarh de Ohrida, 18, 96
Gavriil Protul, de la Athos, 85, 129, 130
Gavriil Severos, mitropolit al Filadelfiei, 71, 93, 94
Gavriil Callimachi, arhiepiscop al Tesalonicului, mitropolit al Moldovei, 231—232
Gaza, Teodor, elenist, 14, 35n.
Geneva; genevezi, 6, 34, 160, 162, 197n.
Genova; genovezi, 20, 23, 62, 63
Georgia; georgieni, 9, 20, 21, 82, 85, 89, 125, 126, 140, 142, 148n., 169, 240
Gerlach, Ştefan, 50, 68, 92, 114, 120n., 125
Germania; germani, 18, 22, 23, 30, 33, 34, 46, 76n., 94, 95, 96, 139, 156, 192
Ghedeon, mitropolit al Moldovei, 187
Ghenadie al II-lea, Scholarios, patriarh al Constantinopolului, 79, 80, 88
Ghenadie, dascăl, 219
Gheorghe Castriotul, 201n., 226, 228
Gheorghe Cretanul, medic, 220n.
Gheorghe Etolianul, 92, 120n.
Gheorghe, fiul lui Alexandru, prinţ caucazian, 21
Gheorghe, mitropolit al Moldovei, 139, 142
Gheorghe din Siatista, 211
Gheorghe Ştefan, domn al Moldovei, 225
Gheorghe, fratele lui Vasile Lupu, 167
Gheorghe din Trapezunt, umanist, 13
Gheorghe, fiul lui Teodor din Trapezunt, dascăl, 211
Gherasim I, patriarh al Alexandriei, 141, 160, 161
Gherasim al II-lea, patriarh al Alexandriei, 188, 215
Gherasim al II-lea, patriarh al Constantinopolului, 180, 206, 217
Gherasim al III-lea, patriarh al Constantinopolului, 217
Gherasim, mitropolit al Heracleei, 185
Gherasim, patriarh de Peć, 109n.
Gherasim Vlahos, mitropolit al Filadelfiei, 225
Gherman, patriarh al Ierusalimului, 67, 88, 89
Ghermanos de Nyssa, episcop, 208, 210
Ghica, Alexandru, mare dragoman, 229, 230
—, Grigore I, domn al Ţării Româneşti, 178, 180, 223n., 229
—, Grigore al II-lea Matei, domn al Moldovei, 184, 201n., 229, 230, 231, 232, 235, 236, 240, 243n., 245n.
—, Grigore Alexandru, domn al Moldovei şi al Ţării Româneşti, 219, 229, 233—234, 238
—, Matei, domn al Moldovei şi al Ţării Româneşti, 229
—, Scarlat, domn al Moldovei şi al Ţării Româneşti, 229

www.dacoromanica.ro

—, Alexandru Scarlat, domn al Țării Românești, 229, 234
Giani, Ioan, 210, 212
Glykas, Mihail, 94
Gorgora, prinț caucazian, 21, 125
Gorgota, mănăstirea, 139
Govdelas, Dimitrie, dascăl, 239, 247
Gozzadini, din Sifnos, familia, 60
Gratiani, Gaşpar, domn al Moldovei, 61
Greco Vezi Theotokopulos.
Grégoire de Tours, 203n.
Gregoras, Mitrofan, poet, 217
Gregoras, Nichifor, 190
Grigore al XIII-lea, papă, 97
Grigore al IV-lea, patriarh al Constantinopolului, 158
Grigore al V-lea, patriarh al Constantinopolului, 170
Grigore, episcop de Lárisa, 170
Grigorie Decapolitul, Sf., 147
Grigorie din Nazianz, Sf., 33, 213, 214
Grillo, tălmaci venețian, 168
Gritti, Aloisio, guvernator al Ungariei sub turci, 46
—, Marietta, fiica lui Aloisio, 46
Guglielmo da Perugia, misionar, 196n.
Gyllius, Petru, 53n., 190

H

Habsburg, dinastia de, 228, 237
Haga, Cornelius, ambasador al Olandei la Constantinopol, 156, 161
Hagi Prodan, căpetenie de arnăuți, 251
Hangerli, familia, 230
—, Samuil. Vezi Samuil I, patriarh al Constantinopolului.
Hariton, episcop de Durazzo, 31
Hariton, mitropolit muntean, 126
Harmenopulos, Constantin, 204n.
Haschioi, 43, 194, 203n.
Has-Murad, beglerbeg, 49
Hassan-Paşa, mare vizir, 144
Helladius, 220n., 226, 227
Henric al II-lea, rege al Franței, 25
Henric al III-lea, rege al Franței, 95, 134
Heracleea, 42, 80, 181, 185
Heraclius, împărat bizantin, 191
Hermonymos, Gheorghe, dascăl, 14
Herțegovina, 32
Hessa, 33
Hexi-marmara, 43
Hierax, mare logofăt al Bisericii, 86, 113, 139
Hipomenas, Gheorghe, dascăl, 211
Hmelnițchi, Bogdan, hatman al cazacilor, 174
Hrisant Notaras, patriarh al Ierusalimului, 182, 186, 188—191, 203n., 210, 214—217, 221n., 223n., 226, 231
Hrisoscoleu, Ioan, 220n., 233
huni, 23
Hrisoverghi, familia, 138
Hunyadi, Ioan. Vezi Iancu de Hunedoara.
Hurezi, mănăstirea, 184, 201n.
Huși, episcopia, 142

I

Iacob Basilikos. Vezi Despot.
Iacomi, filozof, 212
Iacov I, patriarh al Constantinopolului, 180, 181, 182, 200n.
Iacov, mitropolit al Moldovei, 238
Iacub, medic, 54n.

www.dacoromanica.ro

Iagup, Manuil, 14
Iancu de Hunedoara, voievod al Transilvaniei, 19, 20
Iancu Sasul, domn al Moldovei, 133, 136
Iani, ban; capuchehaie la Poartă, 116, 142
Ianina, 27, 70, 94, 139, 192, 195, 208, 218
Ianulis, Evghenie, dascăl, 211, 220n.
Iași, 10, 70, 140, 162, 165—167, 172, 182, 188, 208, 211, 214, 217, 219, 231, 237—240, 247. *Biserici și mănăstiri.* Vezi: Aron-Vodă, 72n.; Barnovschi, 152n.; Cetățuia, 181; Galata, 157, 170; Golia, 157; Sf. Paraschiva, 157; Sf. Sava, 217; Trei Ierarhi, 170, 197n. *Școli:* Academia grecească, 214; Sf. Sava, 217.
Ibrahim, mare vizir, 85
Icaria, 116
Ieremia I, patriarh al Constantinopolului, 62, 85, 86, 88, 100, 131
Ieremia al II-lea, de Lárisa, patriarh al Constantinopolului, 66, 86, 87, 90, 91, 93, 94, 101, 102, 107n., 111n., 112, 119, 124, 125, 128, 137, 139, 140, 147, 158
Ieremia al III-lea, patriarh al Constantinopolului, 70, 94, 170, 184, 229, 231, 235
Ieremia Movilă, domn al Moldovei. Vezi Movilă.
Ieremia, episcop de Maina, 219n.
Ierotei, mitropolit de Monemvasia, 94, 102
Ierotei, episcop al Silistrei. Vezi Comnen.
Ierusalim, 21—24, 45, 67, 70, 85, 89, 96, 130, 137, 138, 157, 158, 167, 169, 170, 184, 186, 188, 191, 192, 197n., 198n., 200n., 203n., 207, 216, 218, 231, 236. *Patriarhi de:* Dositei; Gherman; Hrisant Notaras; Nectarie; Paisie; Partenie; Sofronie IV; Teofan III.
iezuiți, 93, 140, 156, 158, 160, 161, 165, 182, 206, 214, 216, 217, 226, 232
Ignatie, mitropolit al Țării Românești, 172, 181
Ignatie, ieromonah, 141
Ilie Kopinski, arhimandrit al Lavrei, 156
Ilie Miniatul, episcop de Kalavrita, 205, 212, 222n.
Ioachim, patriarh al Alexandriei, 67, 69, 89
Ioachim al VI-lea, patriarh al Antiohiei, 89, 125
Ioachim I, din Drama, patriarh al Constantinopolului, 59, 82, 83, 128
Ioachim „românul", egumen la muntele Sinai, 70
Ioan Chrisostomul, Sf., 33, 61, 214
Ioan cel Nou, Sf., 166
Ioan al VI-lea, împărat bizantin. Vezi Cantacuzino.
Ioan Gheorghe, pretins „despot al Macedoniei", 32
Ioan al V-lea, împărat bizantin. Vezi Paleologi.
Ioan al VIII-lea, împărat bizantin. Vezi Paleologi.
Ioan Tzimiskes, împărat bizantin, 85
Ioan de Viterbo, predicator, 21
Ioan-Vodă cel Cumplit, domn al Moldovei, 132, 133, 134
Ioan, fiul lui Vasile Lupu, 165
Ioanichie I, patriarh al Constantinopolului, 86, 92, 104n.
Ioanichie al II-lea, din Heracleea, patriarh al Constantinopolului, 169, 171, 172, 174
Ioanichie al III-lea, Karatzas, patriarh al Constantinopolului, 231
Ioanichie, episcop de Sinai, 188
Ioanichie, dascăl, 243n.

www.dacoromanica.ro

Ioasaf Arghiropol, mitropolit al Tesalonicului, 94, 98, 114, 115
Ioasaf, arhiepiscop de Castoria, 88
Ioasaf I, Kokkas, patriarh al Constantinopolului, 49, 80
Ioasaf al II-lea, patriarh al Constantinopolului, 66, 74n., 86, 88, 89, 95, 105n., 107n., 108n., 112, 114, 120n., 124, 139
Ioasaf din Cizic, 94
Ioasaf, arhiepiscop-egumen la Sf. Munte, 169
Ionice, insulele, 25, 71, 72, 205
Iordachi Olimpiotul, căpetenie de arnăuți, 250
Iosif, mitropolit de Tîrnovo, 217
Iosif al II-lea, împărat, 237
Iov Boreţki, mitropolit al Kievului, 156
Ipsilanti, familia, 234, 241
—, Alexandru, domn al Moldovei și al Țării Românești, 219, 229, 233, 238, 239, 241, 248, 249, 250
—, Alexandru, căpetenie a Eteriei, 250
—, Constantin, domn al Moldovei și al Țării Românești, 229, 248
—, Constantin, zis Psiolu, mare retor al Patriarhiei din Constantinopol, 214, 229
—, Ioan, 229
Ipsilanti, Manuil Ioan, 208, 228, 229, 235
Irina Ducas, împărăteasă bizantină, 75n.
Isaac din Chalkedon, patriarh al Constantinopolului, 161
Isaia, egumen la Muntele Athos, 174, 225
Isidor al II-lea, Xantopulos, patriarh al Constantinopolului, 80
Isidor Ruteanul, cardinal, 71
Ismail, șah al Persiei, 39n.
Ismail, episcopia, 164, 167, 171, 197n., 199n.
Italia; italieni, 7, 13, 22, 24, 30, 45, 71, 77n., 132, 192, 196n., 205, 216, 238
Iuliano, Constantin, 220n.
—, Dimitrie, 220n.
Iunus, vizir, 46
Iustinian I, împărat bizantin, 7, 8, 69, 169, 191, 211, 234
Iustinian al II-lea, împărat bizantin, 191
Ivan, mare cneaz al Moscovei, 9, 22, 70
Ivir. Vezi Georgia.

J

jansenişti, 205
Juan de Austria, biruitorul de la Lepanto, 31

K

Kabasilas, Simion, diacon, 92—94
Kabazites din Trapezunt, mare mesazon, 48
Kalavrita, mănăstirea, 174
Kalimnos, 90
Kalonaris, Natanail, mitropolit al Efesului; dascăl, 239, 240, 246n.
Kalvokoressi, familia, 206
Kamariotes, Matei, umanist, 92, 93
Kara-Mustafa, vizir, 174
Karatzas, familia, 86, 230. Vezi și Caragea.
—, Constantin, căpetenia caramanlîilor, 112
—, patriarh de Peć, 244n.
Karmalikes, Antonie, cărturar, 92
Katelos, Ioan, 71
Kavakes, familia, 46
Kedrenos, Georgios, 33
Kerameus, Nicolae, dascăl și teolog, 204n., 208
Kiev, patriarhia, 125, 156, 165, 186

www.dacoromanica.ro

Kimenites, Sevastos, dascăl, 190, 210
Klis, 29
Kokkos, Francisc, umanist, 93
Konstanz, conciliul din, 13, 35n.
Kontoidis, Atanasie, 187
Kontoscalion, 43
Konya, 117
Kopinski. Vezi Ilie.
Köprülü, Mahomed, mare vizir, 178
Kos, 52, 63
Kosinița, mănăstirea, 32, 81, 85
Kritias, demnitar al Patriarhiei din Constantinopol, 212
Kritopulos, familia, 115
Kruja, cetate, 32
Kunupis, mare retor al Patriarhiei din Constantinopol, 167

L

Lacedemona, 31. Episcopi de. Vezi: Hrisant (Lascaris); Dimitrie; Dorotei.
Laiotă, domn al Țării Românești, 240
Landi, Girolamo, 37n.
Lăpușneanu. Vezi Alexandru.
Lárisa, 112, 155, 180. Episcopi de. Vezi: Grigore Visarion.
Lascaris, familia, 49
—, Atanasie, cavaler, 36n., 56n.
—, Constantin, gramatic, 14, 35, 213
—, Dimitrie, episcop de Lacedemona, 31
—, nobil emigrat, 46
—, Hrisant, episcop de Lacedemona, 31
—, Ianus, elenist, 14, 23, 24, 30, 35
—, mare logofăt al Bisericii, 167
Lausanne, 34
Lavrentie, episcop de Casandra, 170
Léger, Antoine, pastor, 160
Lemnos, 16, 63
Leon al X-lea, papă, 14, 29, 30, 39n.
Leon, domn al Țării Românești, 71, 156, 161
Leon Gheuca, mitropolit al Moldovei, 232
Leonard, conte de Chefalonia, 52
Leonard din Chios, medic, 106n.
Leonin Cretanul, 45
Leontie de Cahetia, prinț caucazian, 126
Lepanto, bătălia de la, 31, 70, 98, 136, —eparhia, 206
Lepenos, 70
Lesbos, 20, 21, 42, 63
Lestarchos, Hermodor, dascăl, 34, 35, 84, 92, 94
Leunclavius, Johannes, istoric, 194
Levant; levantini, 9, 32, 45, 237
Libia, 89, 231
Ligaridis. Vezi Paisie, arhiepiscop de Gaza.
Liov, 142, 155, 156, 166
Lipsca (Leipzig), 236, 237, 238
lituanieni, 24
Livorno, 71, 237
Locurile Sfinte, 115, 158, 167, 168, 180, 184, 223n.
Londra, 237
Loredano, Alvise, amiral venețian, 16
Löwenstein, conte de, 96
Luca Cipriotul, episcop de Buzău; mitropolit al Țării Românești, 140, 141, 147, 152n., 158
Luccari, familia, 154
—, Petru, cronicar, 154
Lukaris. Vezi Chiril.
Lusignan, familia, 49, 117
—, Charlotte de, 32
—, Ioan de, rege al Ciprului, 122n.
Luther, Martin, 194, 240
Lyon, conciliul de la, 25

www.dacoromanica.ro

M

Macarie al III-lea, patriarhul Antiohiei, 125, 175
Macarie Melissenos, mitropolit al Monemvasiei, 31
Macarie, mitropolit al Țării Românești, 128
Macarie, patriarh de Peć, 86, 89
Macarie, mitropolit de Tîrnovo, 162
Macedonia; macedoneni, 32, 89, 90, 142, 144, 146, 208, 211
Macedonski, căpetenie de arnăuți, 251
Machiavelli, Niccolò, 245n.
Macri, Visarion, teolog, 195
Magno, Carlo, agent diplomatic al lui Rudolf al II-lea, 144
Mahmud, mare vizir, 50
Mahomed, profetul, 33, 190, 206
Mahomed I, sultan, 26
Mahomed al II-lea, sultan, 6, 8, 21, 25, 27, 28, 42, 45, 46, 48—50, 52, 53, 56n., 57n., 67, 79—81, 87, 94, 100, 108n., 240
Mahomed al III-lea, sultan, 44, 93, 100, 119, 139
Mahomed al IV-lea, sultan, 180
Mahomed, fiul sultanului Murad al III-lea, 44
Mahomed Pașa, renegat, 49
Maina; mainoți, 31, 32
Maiota, Gheorghe, predicator la curtea lui Brîncoveanu, 187
Malahios, episcop de Betleem, 243n.
Malatesta, Sigismondo, 28
Malaxos, Nicolae, cleric, 95
—, Manuil, cronicar, 84, 92, 95, 108n.
Malta, 62, 71, 171
Mamona, familia, 49, 229
—, Lascăr, 233
Manasse, Constantin, istoric bizantin, 58, 94, 223n.
Mandeville, John de, pseudocălător englez, 194
Mangup (Teodori), 16, 25
Mano, ginerele lui Alexandru Ipsilanti, 233
Manolachi din Castoria, 228
Manos, Iacov, din Argos, dascăl, 211, 213, 214
Manuil I Comnenul, împărat bizantin. Vezi Comnen.
Manuil din Corint, mare retor al Patriarhiei din Constantinopol, 92, 100
Manuil al II-lea, Paleologul, împărat bizantin. Vezi Paleologi.
Mara Brancovici, văduva sultanului Murad al II-lea, 49, 81, 82, 136
Maramureș, 141
marani, 44, 55n.
Marcu al II-lea, Xilokaravis, patriarh al Constantinopolului, 80, 81, 105n.
Maria, împărătească bizantină. Vezi Cantacuzino.
Maria Amirali, soția domnului Moldovei, Petru Șchiopul. Vezi Amirali.
Maria din Mangup, soția lui Ștefan cel Mare, 16
Maria, soția lui Zotu Tzigara, fiica lui Petru Șchiopul, 139
Mărgineni, mănăstirea, 198n., 201n.
Margunios, Manuil, episcop de Cerigo, 30, 77n.
—, Maxim, 95, 204n., 222n.
Marin, Niccolò di, guvernator al insulei Naxos, 61
maroniți, 68
Marutzi, Pano, din Ianina, 236, 237
Masaniello, 250
Matei, patriarh al Alexandriei, 226, 240
Matei al II-lea, patriarh al Constantinopolului, 66, 71, 147
Matei Basarab, domn al Țării Românești, 10, 131, 139, 161, 167, 170, 172, 225.

www.dacoromanica.ro

Matei din Creta, dascăl, 94
Matei, episcop de Chimara; mitropolit de Sinai, 69
Matei al Mirelor, mitropolit, 147
Mavrocordat, familia, 246n.
—, Alexandru Exaporitul, mare dragoman al Porții, 118, 149n., 182, 190, 207, 210, 212—214, 222, 229, 230, 234, 240, 241
—, Alexandru, căpetenie a eteriștilor, 250
—, Alexandru Ioan, 229
—, Constantin, domn al Moldovei și al Țării Românești, 202n., 217, 229, 230, 231, 234, 235, 236, 238, 241, 243n.
—, Ecaterina (Rosetti), soția lui Constantin Mavrocordat, 235
—, Iacob, din Chios, 139
—, Ioan, domn al Moldovei, 215, 218, 229, 231
—, Ioan, caimacam în Moldova, 182, 229
—, Nicolae, domn al Țării Românești și al Moldovei, 10, 11, 55n., 123n., 182, 184, 187, 188, 202n., 203n., 211, 213, 214, 217, 221n., 222n., 229, 230, 233, 234, 235, 238, 241, 247
—, Pulheria, soția lui Nicolae Mavrocordat, 233
—, Ruxandra, soția lui Alexandru Exaporitul, 207
—, Scarlat, fiul lui Alexandru Exaporitul, 208, 213
—, Smaranda (Cantacuzino), soția lui Constantin Mavrocordat, 235
—, Sultana, soția lui Alexandru Exaporitul, 207
Mavrogheni, Nicolae, domn al Țării Românești, 230, 241
Mavropapas, familia, 46
Maxim al III-lea, patriarh al Constantinopolului, 52, 81, 84
Maxim al IV-lea, patriarh al Constantinopolului, 82, 83
Maxim din Gallipoli, 162
Maxim, mitropolit de Hierapolis, 187
Maxim Peloponesianul, 214
Maximilian, împărat al Austriei, 69
Mazeppa, hatmanul cazacilor, 239
Medici, Cosimo de, 13
—, Lorenzo de, 14
—, Piero de, 31
Meglen, episcopia, 89, 96
Melanchthon, 97, 139
Melenic, episcopia, 89, 96, 130
Meletie, mitropolit de Arta; istoric, 194, 197n., 212, 217
Meletie din Creta, protosinghel, 76n.
Meletie, patriarh al Ohridei, 170, 187, 201n.
Meletie Pigas, patriarh al Alexandriei, 10, 71, 125, 128, 129, 140—142, 144, 147, 154, 155, 160, 169
Meletie Sirigul, teolog; duhovnicul lui Vasile Lupu, 162, 165—168, 205, 206
Mendez, Diego, 45
—, Gracia, 44, 45
Mendonios, Leonard, medic, 93, 94
Mengli-Ghirai, han al tătarilor, 53
Mesembria, 42, 49
Messina, 31, 35n., 71
Metaxas, Nicodim, 160
—, Paisie, 219n.
Meteore, *mănăstirile*, 9, 77n., 126, 128, 130, 138, 151n., 154
Metodiu al III-lea, patriarh al Constantinopolului, 200n.
Metodiu din Melenic, 94
Mezed-Pașa (Paleolog renegat), 49
Michele, familia, 60
Miconos, 41n., 60
Midia, 49, 130

www.dacoromanica.ro

Mihail al VII-lea, patriarh al Antiohiei, 124
Mihail al VIII-lea Paleologul, împărat bizantin. Vezi Paleologi.
Mihai Viteazul, domn al Țării Românești, 31, 66, 115, 116, 129, 133, 140, 142—145, 147, 153n., 157, 158, 175, 178
Mihail, țar, 167
Mihnea al II-lea, Turcitul, domn al Țării Românești, 128, 132, 134, 136, 138, 154
Mihnea al III-lea (Mihail Radu), domn al Țării Românești, 175, 176, 192, 200n.
Milano, 14, 17
Milescu, Nicolae, cronicar, 190, 205
Milo, 59, 60, 61, 73n.
Miloș, fratele lui Alexandru Mircea, domnul Țării Românești, 136, 137
Minetti, Bartolomeo, 161
Mingrelia, 21, 125
Miniatul. Vezi Ilie.
Mircea cel Bătrîn, domn al Țării Românești, 10
Mircea Ciobanul, domn al Țării Românești, 113, 130, 131, 132, 134
Mistra, 5, 57n.
Mitilene, 63
Mitrofan Kritopulos, patriarh al Alexandriei, 162, 168
Mitrofan al III-lea, patriarh al Constantinopolului, 18, 43, 58, 66, 67, 75n., 94—96, 101, 107n., 112, 121n., 137
Mitrofan, mitropolit al Cezareei, 84
Mitrofan, episcop de Monemvasia, 31
Mitrofan de Veria, 94
Modon, 84
Moesiodax, Iosif, director al Academiei din Iași, geograf, 219
Moldova, 6, 7, 9, 10, 20, 22, 32, 44, 46, 55n., 69, 83, 85, 86, 102, 106n., 114—116, 118, 119, 125, 128, 129, 132, 133, 136, 137, 139, 140, 142, 145, 146, 155, 157, 158, 160—162, 167, 169—172, 175, 178, 181, 188, 205, 216, 218, 226, 228, 234, 238, 241, 244n., 250. *Mitropoliți de:* vezi Anastasie (Crîmca); Antonie; Dosoftei; Gavriil; Ghedeon; Gheorghe; Iacov; Leon (Gheuca); Teofan.
Monemvasia, 39n., 84, 100, 101, 106n., 125, 138, 140. *Mitropoliți de:* vezi Arsenie; Dorotei; Ierotei; Macarie; Mitrofan.
Moreea, 17, 18, 23, 24, 26, 29, 49, 59, 83, 85, 87, 88, 90, 94, 100, 104n., 174, 194, 250, 251
Moruzi, familia, 233, 241
Moruzi, Alexandru, domn al Moldovei, 229, 248
—, Constantin, domn al Moldovei, 229, 238
Moscopole, 210, 211
Moscova; moscoviți, 8, 10, 94, 117, 124, 125, 140, 145, 148n., 156, 166, 167, 172, 174, 175, 197n., 210, 215, 216, 225
Movilă, familia, 116, 146, 178
—, Gavriil, domn al Țării Românești, 141
—, Ieremia, domn al Moldovei, 129, 140, 142, 155, 157
—, Simion, domn al Moldovei și al Țării Românești, 66
—, Moise, domn al Moldovei, 196n.
—, Petru, mitropolit al Kievului. Vezi Petru.
Murad I, sultan, 26, 38n., 95
Murad al II-lea, sultan, 27, 49, 81, 136
Murad al III-lea, sultan, 52, 61, 100, 136
Murad al IV-lea, sultan, 117, 164
Muselimis, Alexandru, 201n.
—, Dionisie, patriarhul Con-

www.dacoromanica.ro

stantinopolului. Vezi Dionisie IV.
—, Iorgachi, 118
Mustafa, pretendent, 34
Mustafa, vizir, 102n.
Musurus, Marcu, umanist, 14, 18, 30
Muşli, 28
Muzalon, familia, 49

N

Nasi, José, duce de Naxos, 44, 45, 60, 61, 73n.
Năsturel, Udrişte, cărturar, 10, 167
Nauplia, 34, 59, 85, 92, 97, 107n.
Naxos, 41n., 59, 60, 61, 73n., 117
Neagoe Basarab, domn al Ţării Româneşti, 82, 85, 129, 130, 138
Neapole, 16, 20, 21, 31, 36n.
Nectarie, mitropolit al Brăilei, 140
Nectarie, patriarh al Ierusalimului, 191, 200n., 215
Nectarie, patriarh al Ohridei, 141
Negri, Constantin, 250
Neochorion, 44
Neofit al II-lea, patriarh al Constantinopolului, 74n., 162
Neofit al IV-lea, patriarh al Constantinopolului, 215
Neofit al V-lea, patriarh al Constantinopolului, 182, 208
Neofit al VII-lea, patriarh al Constantinopolului, 170
Neofit Cretanul, mitropolit al Ţării Româneşti, 231
Neofit, episcop de Maina, 31
Neofit, mitropolit de Sofia, 156
Nevers, Charles de Gonzague, duce de, 31
Niceea, 54n., 106n., 185
Nicefor filozoful, 204n.
Nichifor dascălul, vicar al Patriarhiei, 93, 140, 142, 156
Nichifor Focas, împărat bizantin, 85, 191
Nichifor (Nicolae d'Ascolo), patriarh al Alexandriei, 168
Nicodim, călugăr, 158
Nicolae, patriarh al Ohridei, 96
Nicolae din Sinope, cleric, 182
Nicomedia, 185
Nicopole, 13, 27, 110n., 144
Nifon al II-lea, patriarh al Constantinopolului, 81—83, 85, 125, 128, 130
Nika, răscoală, 7, 191
Nikon, patriarh al Moscovei, 125
Nikusios, Panaioti, mare dragoman al Porţii, 188, 206—208
Nio, 59
Nisiros, 52
Notaras, familia, 49
—, Ana, fiica megaducelui Luca, 17
—, Dimitrie, nepotul lui Hrisant, 211
—, Dositei, patriarh al Ierusalimului. Vezi Dositei II.
—, Hrisant, patriarh al Ierusalimului. Vezi Hrisant.
—, Isaac, fiul megaducelui Luca, 34
—, Luca, megaduce, 17, 34
—, Teofan Eleabulkos, 106 n.
Novac „Debels", căpetenie bulgară, 96
Novi, 32
Nucet, mănăstirea, 151n.
Nürnberg, 37n.
Nyssa, 231

O

Ohrida, 80, 83, 86, 88, 89, 96, 105n., 109, 141, 211, 232. *Patriarhi de:* vezi Atanasie; Gavriil; Meletie; Nectarie; Nicolae; Sofronie; Zaharia.

www.dacoromanica.ro

Olanda, 155, 156, 231
Oradea Mare, 236
Orestias, 42
Orhan (Urkhan), sultan, 25, 26
Ortachioi, 43
Osman I, emir, 25
Osman al II-lea, sultan, 117
Ospitalieri, ordinul cavalerilor, 18, 22, 52, 62, 63, 98
Otranto, 22, 38n.

P

Pachymeres, cronicar, 33
Padova, 10, 14, 71, 92, 93, 104n., 191, 205, 208, 210, 216, 240
Pagomenes, familia, 46
Pahomie, întemeietorul monahismului în Orient, 67
Pahomie I, de Zychnai, patriarh al Constantinopolului, 83, 84, 104n., 128
Pahomie al II-lea, patriarh al Constantinopolului, 92, 128, 139, 140
Paisie, patriarh al Alexandriei, 125
Paisie I, de Lárisa, patriarh al Constantinopolului, 172, 174
Paisie al II-lea, patriarh al Constantinopolului, 182, 231
Paisie Ligaridis, arhiepiscop de Gaza, 167
Paisie, patriarh al Ierusalimului, 171, 172, 191, 216
Paisie, patriarh de Ohrida, 88, 170
Paisie, egumen al mănăstirii Galata, 170
Palaiokapa, Constantin, caligraf, 34
Palaiopatrai, 155
Palamede, Gheorghe, poet, 142, 145, 146
Paleolog, familia, 16, 17, 19, 25, 26, 42, 49, 50, 95, 100, 116, 117, 191
—, Alexandru, fiul lui Constantin Paleologul, din Crimeea, 116
—, Ana, împărătească, soția lui Andronic III, 97
—, Andrei, despot al Moreei, 17, 47
—, Andrei, nepotul despotului Toma, 48
—, Andronic al II-lea, împărat bizantin, 25
—, Andronic al III-lea, împărat bizantin, 97
—, Andronic, despot al Moreei, 17, 47
—, Andronic, stratiot, în slujba Veneției, 16
—, Constantin al XI-lea, împărat bizantin, 27, 87
—, Constantin, arhonte, 86, 112
—, Constantin, din Crimeea, 113, 116
—, Dimitrie (Chiriță), 116, 178
—, Dimitrie, despot al Moreei, 48, 50, 56n., 100
—, Dimitrie, stratiot în slujba Veneției, 14, 16, 17
—, Elena, fiica lui Teodor al II-lea, despotul Moreei, 122n.
—, Gidos (Guy), 28, 49
—, Iacob din Chios, 117
—, Ioan al V-lea, împărat bizantin, 26
—, Ioan al VIII-lea, împărat bizantin, 27
—, Ioan, fiul lui Manuil, 48
—, Ioan Zamplakon, 16
—, Ioan, stratiot în slujba Veneției, 16
—, Manuil al II-lea, împărat bizantin, 26, 34, 94, 95
—, Manuil, despot, 48
—, Manuil, fiul despotului Toma, 48
—, Maria, soția lui Mihail Trahaniotes, protostrator, 98

www.dacoromanica.ro

—, Matei Asanis, 36n.
—, Mihail al VIII-lea, împărat bizantin, 25
—, Nicolae, în slujba Veneției, 16, 39n.
—, Pavel, 116
—, Sguromali, 46, 138
—, Teodor, despot al Moreei, 100
—, Teodor al II-lea, despot al Moreei, 122n.
—, Toma, despot, 22, 48, 50
—, Zampia (Zabia), 34
—, Zoe-Sofia, 22
Palata, 43
Palestina, 89
Panidos, 42
Paris, 34, 95, 216, 234, 237
Paronaxia, 35, 61, 95
Paros, 35, 59, 60, 61, 63
Partenie I, patriarh al Constantinopolului, 164, 165, 167, 168, 197n., 198n.
Partenie al II-lea, Oxys, patriarh al Constantinopolului, 166, 171, 172
Partenie al III-lea, patriarh al Constantinopolului, 172, 225
Partenie al IV-lea, patriarh al Constantinopolului, 176, 180, 200n., 201n.
Partenie, patriarh al Ierusalimului, 231, 240
Partenie, mitropolit al Sofiei, 96
Patelaros. Vezi Atanasie al III-lea, patriarh al Constantinopolului.
Patmos, 9, 61, 68, 98, 208, 229
Pătrașcu, fiul lui Petru Cercel, 141
Pauliotes, Mihail, 93
Pavel de Alep, diaconul, 175
Pavel Tebanul, 67
Pavia, 13
Pavlachi, capuchehaia lui Vasile Lupu, domnul Moldovei, 172
Peć, 83, 86, 89, 96, 104n., 105n., 124, 174, 232. *Patriarhi de*: vezi Eftimie; Gherasim; Macarie.
Pelagonia, 158
Pera, 9, 45, 46, 87, 89, 113
Persia; persani, 21, 24, 39n., 225
Perusi, familia, 206
Pesta, 236
Petersburg, 248
Petrachi, directorul Monetăriei din Constantinopol, 236
Petro-Bua, familia, 46
Petrokokkinos, familia, 62
Petru, patriarh maronit al Antiohiei, 68
Petru de la Argeș. Vezi Radu Paisie.
Petru Cercel, domn al Țării Românești, 95, 116, 132, 134, 141, 246n.
Petru cel Mare, țar, 217, 226, 227, 228, 235, 238, 240, 246n.
Petru Movilă, mitropolit al Kievului, 156, 165, 166
Petru Rareș, domn al Moldovei, 66, 113, 126, 128, 130, 131, 133, 246n.
Petru Șchiopul, domn al Moldovei, 63, 66, 70, 115, 128, 129, 133, 136, 137, 139, 146, 156, 157
Petru cel Tînăr, domn al Țării Românești, 93, 114, 132
Phrantzès, Gheorghe. Vezi Sphrantzes, memorialist.
Piali, amiral otoman, 62, 63, 74n.
Piccolomini, familia, 19
Pigas. Vezi Meletie, patriarh al Alexandriei.
Piperi, clan albanez, 31
Pisano, familia, 60
Pisidia, 90
Pius al II-lea, papă, 19, 20, 29
Plachida, Eustatie, medic, 220n.
Platter, Felix, 34
Plethon, Gemistos, umanist, 28
Poggio Bracciolini, umanist, 35n.

www.dacoromanica.ro

Pogoniana, 106n., 139, 149n.
Pola, 84
Polonia; poloni, 6, 10, 24, 30, 43, 93, 101, 117, 118, 125, 133, 136, 142, 146, 153n., 155, 158, 165, 166, 171, 181, 188, 190, 192, 196n., 207, 232, 238, 240
Poloțk, episcopia, 156
Porfirita Ianachi, capuchehaie, 181
Porfiropulos, Marcu, dascăl, 213, 234
Port-Royal, 205
Porto, Francisc, umanist, 34
Possevino, Antonio, propagandist iezuit, 156
Potemkin, Grigori, mareșal, 226
Poznań, 237
Principilor, insulele, 58
Procopie I, patriarh al Constantinopolului, 232
Procopios, Dimitrie Pamperis, dascăl, 211
Proilav, episcopia, 125, 140, 164, 167, 176, 197n., 201n., 212
Psamatheoi, 43
Psara, 116
Ptolemeo, Filip, medic, 119
Pylarino, Iacov, medic, 220n.

R

Racoviță, familia, 230
—, Constantin, domn al Țării Românești și al Moldovei, 230
—, Mihai, domn al Moldovei și al Țării Românești, 214, 230, 235, 240
—, Ștefan, domn al Țării Românești, 230
Radu de la Afumați, domn al Țării Românești, 66
Radu Leon, domn al Țării Românești, 176, 186
Radu Mihnea, domn al Moldovei și al Țării Românești, 128, 129, 131, 138, 141, 146, 147, 154, 155, 157, 158, 160, 161
Radu Paisie, domn al Țării Românești, 66, 131, 133, 134, 136
Radu Șerban, domn al Țării Românești, 66, 129, 145, 158, 178, 184
Rafail, patriarh al Constantinopolului, 81
Raghib, mare vizir, 240
Raguza, 19
Rali, familia, 16, 113, 137
—, Gheorghe din Coron, 16
—, Iacob, negustor, 115
—, Ioan, 113
—, Isaac din Alep, 222n.
—, Manuil, arhiepiscop de Epidaur, 30
—, Manuil, feudatar la Neapole, 16, 30, 46
—, Matei, mercenar, 16
—, Mihail, în slujba Veneției, 29
—, Nicolae, 16
—, Paleolog. Vezi Dionisie, mitropolit de Tîrnovo.
—, Teodor, 16
Ramadanis, Gheorghe, 233, 234
Regensburg, dieta de la, 20
Reness, Ioan, căpitan, 31
Reni (Tomarova), 197n.
Reuchlin-Capnio, Iohann, umanist, 14
Rhizos, familia, 233, 234
—, Balanos, 218
—, Iacob, 234
Rigas de Velestino, poet; eterist, 219, 237, 247, 251n.
Rimini, 28
Rîmnic, episcopia, 186, 187, 216
Rodos, 22, 23, 29, 30, 41n., 49, 52, 57n., 62, 63, 74n., 98, 128, 132—134, 158, 161, 162
Rodrigo de Aravalo, cleric, 21
Roma, 8, 14, 16, 18, 20, 22, 30, 32, 37n., 48, 84, 93, 95, 97, 98, 104n., 125, 136,

www.dacoromanica.ro

153n., 155, 160, 167, 191, 192, 197n., 206, 207
Roman, episcopia, 141
români, 24, 117, 128, 131, 136, 170, 174, 182, 188, 210, 211, 216, 218, 229, 230, 238, 241, 250
Rosetti, familia, 118
—, Alexandru, fiul lui Antonie-Vodă, 118
—, Antonie, domn al Moldovei. Vezi Antonie Ruset.
—, Gheorghe (Iordachi), cuparul, 118
—, Lascar, mare logofăt al Bisericii ecumenice, 118
—, Maria (Mariorița), 218
Rosso, Bernardino, pretendent la tronul Țării Românești, 119
Rudolf al II-lea, împărat, 144
Rumelia, 247
Rusia; ruși, 22, 24, 101, 111n., 113, 124, 128, 137, 140, 156, 158, 165, 166, 174, 182, 190, 194, 205, 212, 217, 218, 225, 226, 228, 231, 242, 249, 250
ruteni, 37n., 188
Ruxandra, soția lui Alexandru Lăpușneanu, domnul Moldovei, 66, 70, 127, 128, 132, 150n., 199n.

S

Sagredo, familia, 60
Salonic. Vezi Tesalonic.
Salvaresso, familia, 136
—, Caterina. Vezi Ecaterina, doamna lui Alexandru Mircea.
Samos, 34, 63, 70, 76n., 116
Samuil I, patriarh al Alexandriei, 188, 202n., 217
Samuil I, patriarh al Constantinopolului, 170, 217, 232, 243n.
Santa Maura (Leucadia), 52
Sarmasichi, 43
sași, 41n., 46
Sf. Sava, mănăstire, lîngă Ierusalim, 70
Savoia, Ludovic de, duce, 32, 40n.
Scanavi, familia, 233
Scardona, 29
Scarlati, familia, 115, 118
Scarlatos, „beilicgiul", 118, 207
Scholarios. Vezi Ghenadie II, patriarh al Constantinopolului.
Schweiger, Solomon, 50
Scopelo, 62
Scordilios, Zaharia, cleric, 89, 95
Scribas, Lazăr, dascăl, 211
Scutari, 32, 54n.
Selim I, sultan, 6, 30, 50, 67, 83, 85, 100, 102n., 240
Selim al II-lea, sultan, 8, 44, 121n., 132, 136
Selimbria, 42, 54n., 82
Semendria, 28
Serafim I, patriarh al Constantinopolului, 170
Serafim al II-lea, patriarh al Constantinopolului, 170, 226
Serbia; sîrbi, 32, 89, 103n., 104n., 141, 144, 146, 153n., 167, 248, 250
Seres, 85, 130
Serifos, 90
Serpetas, mare sachellarios, 88
Sevastos din Trapezunt, dascăl, 214, 221n.
Siatista, 208
Sibiu, 17, 236, 248
Sicilia, 22, 23, 24
Sigismund, pretendent, 32
Silvestru, patriarh al Alexandriei, 67, 94, 128
Silvestru, patriarh al Antiohiei, 200n., 217, 231, 243n.
Simeon, țar bulgar, 79
Simion I, patriarh al Constantinopolului, 80, 81, 82, 103n.

www.dacoromanica.ro

Sinai, muntele, 9, 68, 69, 76n., 124, 132, 157, 162, 169, 184, 199n., 206
Sinaia, mănăstirea, 184
Sinan, amiral turc, 119
Sinesius, 92, 213
Siretion, 48
Siria; sirieni, 43, 45, 67, 68, 89
Sirigul. Vezi Meletie.
Sirtchioi, 102n.
Skanderbeg, Gheorghe, erou albanez, 20, 96
Skarga, Petru, iezuit, 152
Skoplje, 32
Snagov, mănăstirea, 216
Sobieski, Ioan, rege al Poloniei, 186
Socinus, teolog protestant, 122n.
Sofia, 26, 96, 109n., 144, 145.
Mitropoliți de: vezi Auxentie; Neofit; Partenie.
Sofianos, Mihail, umanist, 71
Sofronie I Siropulos, patriarh al Constantinopolului, 80
Sofronie al II-lea, patriarh al Constantinopolului, 236
Sofronie al IV-lea, patriarh al Ierusalimului, 67, 125, 156
Sofronie, patriarh al Ohridei, 89, 96
Sokolli, Mahomed, mare vizir, 86, 89
Soldaia, 96
Soliman cel Măreț, sultan, 30, 46, 67, 85, 88, 97
Solomon (Askenasi), agent politic la Constantinopol, 44, 61
Sommaripa, familia, 60
—, Cursino, senior de Paros, 59, 60
—, Francisc, 61
—, Nicolae, senior de Paros, 59
Sozopol, 49, 59, 92, 157
Spairas, Andrei, 71
Spandoni, familia, 222n., 234
Spandoni, dascăl, 212, 220n
Spandonis, Andronic Trihas, 14
Spandugino (Teodor Cantacuzino), istoric, 24—30, 38n., 39n., 48
Spania; spanioli, 14, 31, 44, 55n.
Sphrantzes, Gheorghe, memorialist, 46
Squartzafico, familia, 26
Stănești, mănăstirea, 157
Stavraki (Stavrakoglu), Iordache, agent la Constantinopol, 236, 240
Stavrinos diacul, 142, 146
Sturdza, Scarlat, boier, 238
Suceava, 166
Suedia, 32
Sugduri, Gheorghe, dascăl la Ianina, 195
Suidas, gramatic, 214
Suțu, familia, 230, 241, 246n.
—, Alexandru, domn al Țării Românești, 230
—, Constantin Drakos, mare logofăt muntean, 230, 234, 243n.
—, Mihai, domn al Moldovei și al Țării Românești, 230
—, Mihai II, domn al Moldovei, 230
—, Nicolae, 230, 241
Symokata, Teofilact, scriitor bizantin, 213
Syra, 60

Ş

Şegarcea, mănăstirea, 157
Ştefan, mitropolit al Țării Românești, 172
Ştefan cel Mare, domn al Moldovei, 10, 16, 35, 66, 83, 102n., 126, 128, 132, 240, 246n.
Ştefan Petriceicu, domn al Moldovei, 119
Ştefan Surdul, domn al Țării Românești, 116

www.dacoromanica.ro

Vlastos, Hrisoscoleu, 118
—, Meletie, 154
—, Nicolae, 17
Vodena, episcopia, 141
Volpe, Giambattista, agent diplomatic, 22
Vulgaris, Evghenie, teolog, 218, 219, 226, 238

X

Xantopulos, Nicefor, 204n.
Xenakis, arhonte, 86, 115
Xifilinos, Constantin, demnitar bizantin, 239
Ximenes, cardinal, 14
Xipolit, Constantin, secretarul lui Nicolae Mavrocordat, 233

Z

Zaharia, patriarh al Ohridei, 96
Zamoyski, Jan, cancelar al Poloniei, 102
Zante, 52, 72, 84, 206, 248
Zeno, Dimitrie, poet, 72
Zeno, Apostolo, literat, 122n.
Zervos, Constantin, din Chios, 71
Zigomalas, Ioan, dascăl, 34, 92, 94, 107n., 108n., 206
—, Stamati, 93
—, Teodosie, cărturar, 35n., 41n., 63, 92—94, 97, 102n., 106n., 107n., 108n., 148n., 206
Zonaras, istoric, 33, 113, 204n.
Zwingli, Ulric, reformator, 240

www.dacoromanica.ro

Cuprins

Pag.

PREFAŢĂ 5

1

PRIBEGII 13

2

CONSTANTINOPOLUL CEL MARE. RALIAŢII. PERMANENŢA FORMELOR BIZANTINE 42

3

AUTONOMIILE LOCALE 58

I. Comunităţi creştine pe continent 58
II. Insulele 59
III. Athosul 64
IV. Patriarhiile 67
V. Muntele Sinai şi mănăstirea Sf. Sava 69
VI. Coloniile din Italia 71

4

PATRIARHUL ŞI CLERUL SĂU 79

5

ARHONŢII 112

www.dacoromanica.ro

6

IDEEA IMPERIALĂ BIZANTINĂ PRIN DOMNII ROMÂNI 124
I. Donatorii..... 124
II. Românii la Constantinopol 131
III. Ocrotitorii 138

7

OCROTIREA, DE CĂTRE DOMNII ROMÂNI, A BISERICII ŞI A CIVILIZAŢIEI BIZANTINE.... 154
I. Dominatorii bisericii ecumenice 154
II. Vasile, domn al Moldovei, şi supremaţia sa 161
III. Cantacuzinii români şi biserica ortodoxă 178
IV. Constantin Brîncoveanu, domnul Ţării Româneşti, şi legăturile sale bizantine 181

8

RENAŞTEREA PRIN ŞCOALĂ 205
I. Iniţiatori şi îndrumători 205
II. Programe şi direcţii 213
III. Biserica şi noua direcţie 215
IV. Poeţii 217

9

FANARUL 225
I. Primii fanarioţi 228
II. Fanarioţii, Biserica şi viaţa la Constantinopol.... 230
III. Politica Fanarului 233
IV. Noul Fanar 235
V. Scriitorii..... 239

10

SFÎRŞITUL BIZANŢULUI 247
POSTFAŢĂ 253
NUME ISTORICE ŞI GEOGRAFICE 273

www.dacoromanica.ro

În curs de apariție:

Iorga, Nicolae — **ISTORIA VIEȚII BIZANTINE**
(aproximativ 720 pag. — 20 lei)

Warner, Rex — **IULIUS CAESAR**
Traducere din l. engleză
(aproximativ 480 pag. — 15 lei)

*

Daicoviciu, Hadrian — **DACII** — ediție revăzută
Col. „Enciclopedia de buzunar"
(aproximativ 320 pag. — 8,75 lei)

Decei, Aurel — **ISTORIA IMPERIULUI OTOMAN**
Col. „Enciclopedia de buzunar"
(aproximativ 290 pag. — 8 lei)

*

Ciachir, Nicolae — **SOLIMAN MAGNIFICUL**
Col. „Orizonturi"
(aproximativ 100 pag. — 4 lei)

Petreanu, Nicolae — **IDEEA DE REPUBLICĂ LA ROMÂNI**
Col. „Orizonturi"
(aproximativ 110 pag. — 5 lei)

www.dacoromanica.ro

În curînd:

Decei, Aurel
ISTORIA IMPERIULUI OTOMAN
(aproximativ 140 pagini — 8 lei)

Autorul conturează procesul ascensiunii și decăderii imperiului, pe baza unor surse istorice de primă mînă: cronici și istorii turcești, arabe și persane, studii și cercetări ale unor reputați istorici din Europa și America. Introducînd pe cititor în istoria primelor state turcești preotomane, autorul urmărește evoluția lor în contextul politico-social al Asiei Mici, Orientului Apropiat și Europei de sud-est, islamizarea și conflictele otomanilor cu bizantinii, bulgarii, românii, ungurii ș.a. În desfășurarea evenimentelor sînt prezentate figuri celebre de sultani care au jucat un rol însemnat în destinul acestui imperiu.
Sînt expuse particularitățile organizării statale, economice, militare și religioase, precum și cele ale culturii și artei turcești, influența lor asupra popoarelor cu care otomanii au venit în contact.
În urmărirea procesului de ascensiune și de declin a imperiului, autorul are în vedere în permanență relațiile otomanilor cu țările române, insistînd asupra momentelor cruciale ale acestora.

www.dacoromanica.ro

Coli tipar : 19

Tiparul executat sub comanda nr. 10 676 la Combinatul Poligrafic „Casa Scînteii", Piața Scînteii nr. 1, București,
Republica Socialistă România

www.dacoromanica.ro

Lei 10,50

Editura Enciclopedică Română

www.dacoromanica.ro